

तस्यामि दुर्भेतिः ॥ १० ॥ उक्तवान् विदुरो यन्मां धर्मात्मा दिव्य-
दर्शनः । दुर्योधनापराधेन कुलन्ते विनश्यति ॥ ११ ॥ स्वस्ति-
चेदिच्छसे राजन् कुलस्य कुरु मे वचः । त्यज्यतामेष दुष्टात्मा
मन्दो राजा सयोधनः ॥ १२ ॥ कर्णयः यजुनियैव नैनं पश्यतु
कहिंचित् । द्यूतसङ्घातमध्येपामप्रवादेन वारय ॥ १३ ॥ अभि-
प्रेक्ष्य राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । स पालयिष्यति वशी-
धर्मेण पृथिवीमिमाम् ॥ १४ ॥ अयं नेच्छसि राजानं कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् । मेधोभूतः स्वयं राज्यं प्रतिरुद्भीष्य पाथिव ॥ १५ ॥
समं सर्वेषु भूतेषु वर्त्तमानं नराधिप । अनुजीवन्तु सर्वे त्वां
ज्ञातयो ज्ञातिवर्द्धन ॥ १६ ॥ एवं ब्रुवति कौन्तेय विदुरे दीर्घ-
दर्शिनि । दुर्योधनमहं पापमन्वर्त्तं वृथामनिः ॥ १७ ॥ अश्रुता-
तस्य धीरस्य वाक्यानि मधुराण्यहम् । फलं प्राप्य महदुःखं
निमग्नः शोकसागरे ॥ १८ ॥ ब्रह्मो हि तेऽम्बपितरौ पश्य तौ
दुःखितौ नृप । न शोचितव्यं भवता पंश्यामीह जनाधिप ॥ १९ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकापर्वणि

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स धृतराष्ट्रेण धीमता ।
तूष्णीम्वभूव मेधावी तमुवावाच केशवः ॥ १ ॥ अतीव मनसा
शोकः क्रियमाणो जनाधिप । कन्ताप्यति वै तस्य पूर्वमेतान्
पितामहान् ॥ २ ॥ यज्ञस्य विधिवदशैर्विविधैराप्तदक्षिणैः
द्वांस्तपस्य शोभेन स्वधया च पितृनपि ॥ ३ ॥ अतिथीमन्नपाने
कामैरन्यैरकिञ्चनान् । सविधस्य महाबुद्धेर्नैतदयोपपद्यते ॥ ४ ॥
यिदितं वेदितव्यं ते कर्त्तव्यमपि ते कृतम् । श्रुताय राजधर्मा-
भीप्साङ्गाग्रीरयोस्तदात् ॥ ब्रह्मद्वैपायनाश्चैव नारदादिदुरासदः

॥ ५ ॥ नैमामहंसि भूदाना वृत्तिं त्वमनुवर्त्तितुम् । पितृपैतामहं
वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६ ॥ युक्तं हि ययसा चक्रं स्वर्गं प्राप्तु-
मसंशयम् । न हि कश्चिद्वि शूराणा निहतोऽत्र पराङ्मुख ॥ ७ ॥
त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा । न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टु
क्षया येऽस्मिन्नणे हता ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं
युधिष्ठिरम् । विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गोविन्द मयि सा प्रीतिस्तव सा विदिता
मम । सौहृदेन तथा प्रेम्णा सदा मय्यनुकम्पसे ॥ १० ॥ प्रियन्तु
मे स्यात् समहत् कृतं चक्रगदाधर । श्रीमान् प्रीतेन मनसा
सर्वं यादवनन्दन । यदि मामनुजानीयाद्भवान् गन्तुं तपो-
वनम् ॥ ११ ॥ न हि शान्तिं प्रपश्यामि घातयित्वा पितामहम् ।
कर्णञ्च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ॥ १२ ॥ कर्मणा येन
सुखेयमक्तात् क्रूराब्जनाईन । कर्मणा तदिधतस्त्रेह धेन शुध्यति
मे मन ॥ १३ ॥ तमेव वादिन पाथं व्यास प्रोवाच धर्मवित ।
श्रान्तयन् समहतेजा शुभं वचनमर्थवत ॥ १४ ॥ अकृता ते मति
स्तात पुनर्बाण्येन सुहृसे । किमाकाशे वय तात प्रलपाम मुहु
र्मुहु ॥ १५ ॥ विदिता क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका । यथा
प्रवृत्तो नृपतिर्नाधिबन्धेन युज्यते ॥ १६ ॥ मोक्षधर्माश्च निखिला
याथातथ्येन ते श्रुता । असकृच्चापि सन्देहान्निहन्नास्ते कामजा
मया ॥ १७ ॥ अथ हृधानो दुर्मन्धा क्षुप्तकातिरसि ध्रुवम् । मेयं
भव न ते युक्तमिदमज्ञानमौद्विगम् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि
विदितानि च तेऽनघ । राजधर्माश्च ते सर्वे दानधर्माश्च ते श्रुता
॥ १९ ॥ सकथ्य सर्वधर्मैश्च सर्वांगमविभारद । परिसुहृदि
भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । युधिष्ठिर तव प्रज्ञान सम्यगिति मे मतिः ।
 न हि कश्चिद्दृष्टव्यं नरैः स्वयम् कुरुते क्रियाम् ॥ १ ॥ ईश्वरेण
 च युक्तोऽयं साध्वपाथ च मानदः । करोति पुरुष कर्म तत्र का
 परिदेवना ॥ २ ॥ आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्ततः ।
 शृणु तत्र यथा पापमकुर्येत भारत ॥ ३ ॥ तपो मे क्रतुभिश्चैव
 दानेन च युधिष्ठिर । तरन्ति नित्यं पुरुषा ये सा पापानि कुर्यन्ति
 ॥ ४ ॥ यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नराधिप । पूयन्ते नरणादूर्ज
 नरा दुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराश्च सुराश्चैव पुण्यहेतोर्मख
 क्रियाम् । प्रयतन्ते महात्मानस्तस्माद्यज्ञं परायणम् ॥ ६ ॥ यज्ञै-
 रेव महात्मानो बभूवुरधिकां सुराः । ततो देवा क्रियावन्तो
 दानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७ ॥ राजसूयाश्वमेधौ च सर्वमेधश्च भारत ।
 नरमेधश्च नृपते त्वमाह्वर युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यज्ञश्च वाजिमेधेन
 विधिवदक्षिणावता । बहुकामान्नवित्तेन रामो दाशरथिर्यथा
 ॥ ९ ॥ यथा च भरतो राजा दौषन्ति पृथिवीपति । शत्रुन्तलो
 महावीर्यस्तव पूर्वपितामह ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच । असंशयं वाजिमेधं पावयेत् पृथिवी-
 पतिम् । अभिप्रायस्तु मे कथितं त्वं त्रीतुमिहार्हसि ॥ ११ ॥
 इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम । दानमस्य न शक्नोमि
 दातुं वित्तञ्च नास्ति मे ॥ १२ ॥ न तु वालानिमान् दौनानुत्सहे
 वसुधावितुम् । तथैवाहं ब्रह्मणं कच्छे वर्त्तमानान् नृपालजान् ॥ १३ ॥
 स्वयं विनाशश्च पृथिवी यज्ञार्थं द्विजसत्तम । करमाहारयिष्यामि
 कथं शोकपरायण ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेन वसुधावसुधा-
 धिपा । प्रनष्टा योजयित्वास्मान्जीतार्तां मुनिषत्तम ॥ १५ ॥
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तवारणात् । कोऽप्यापि विभी
 षोऽसौ घातैराद्रस्य दुर्मते ॥ १६ ॥ पृथिवी दक्षिणां चात्र
 विधिः प्रथमकल्पितः । विदद्भिः परिदृष्टोऽयं मिथो विधिविप

द्वितीयः ॥ १७ ॥ न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन । अत्र
मे भगवन् सम्यक् साधिव्यं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पार्येन
कृणो हैपायनस्तदा । मुहूर्त्तमनुसञ्चिन्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥
व्यास उवाच । कीमद्यापि विषीर्णोऽयं परिपूम्नो भविष्यति ।
विद्यते द्रविणं पार्यं गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ २० ॥ उत्सृष्टं
ब्राह्मणेयं मरुत्तस्य महात्मनः । तदानयस्व कीन्तेय पथ्याप्तं
तद्भविष्यति ॥ २१ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथं यज्ञे मरुत्तस्य द्रविणं तत् समा-
चितम् । कस्मिंश्च काले स नृपो बभूव वदताम्बर ॥ २२ ॥

व्यास उवाच । यद्दि शुश्रूषसे पार्यं शृणु कारन्धमं नृपम् ।
यस्मिन् काले महावीर्यः स राजासीत्तदाधन ॥ २३ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि मरुत्तौघे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । शुश्रूषे तस्य धर्मं राजर्षे । परिकीर्त-
नम् । हैपायन मरुत्तस्य कथां प्रब्रूहि मेऽनघ ॥ १ ॥

व्यास उवाच । आसीत् कृतयुगे तात मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्रो महाबाहु प्रसन्निरिति विद्युत् ॥ २ ॥ प्रसन्नैरभवत्
पुत्रः क्षुप इत्यभिविद्युत् । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुर्महोपाख्योऽभवत्
प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रश्चतं राजन्नासीत् परमधार्मिकम् । तांस्तु
सर्वान् महोपाख्यानिकुरकरोत् प्रभुः ॥ ४ ॥ तेषां ज्येष्ठस्तु
विंशोऽभूत् प्रतिमानं धनुषताम् । विंशस्य पुत्रः कल्याणो विविंशो
नाम भारत ॥ ५ ॥ विविंशस्य सुता राजन् बभूवुर्दधपञ्च च ।
सर्वे धनुषि विज्ञान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्म-
रताः शान्ताः सततं प्रियवादिन । तेषां ज्येष्ठः खनीनेत्रः सुतान्

सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेवस्तु विक्रान्तो जिज्ञा राज्य-
मकण्ठकम् । नाशकद्रुचितुं राज्यं नान्तरज्यन्त तं प्रजाः ॥ ८ ॥
तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यर्षिष्वन्त राजेन्द्र-
मुदिता ह्यभवंस्तदा ॥ ९ ॥ स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निर-
सनञ्च तत् । नियतो वर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः धर्मदमान्वितः । प्रजास्तं चान्य-
रज्यन्त धर्मनित्यं मनस्विनम् ॥ ११ ॥ तस्य धर्माप्रवृत्तस्य व्यभी-
र्ष्यत् कीशवाहनम् । तं क्षीणकीर्णं सामन्ताः समन्तात् पर्य-
पीडयन् ॥ १२ ॥ स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकीर्णोऽश्ववाहनः ।
आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सच्च भृत्यैः पुरेण च ॥ १३ ॥ न चैन-
मभिचक्षुन्ते यक्रुवन्ति बलक्षये । संप्रवृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो
शुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ यदा तु परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः ।
ततः प्रदधौ स करं प्रादुरासीत्ततो बलम् ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्
सर्वान् प्रातिसीमान्तराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्गान् विभ्रतः
स करन्धमः ॥ १६ ॥ तस्य कारन्धमः पुत्रस्तेतायुगमुखेऽभवत् ।
इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्य सर्वं
महीपाला वर्त्तन्ते क्व वशे तदा । स हि सम्राट्भूतेषां हृत्तेन
च बलेन च ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाम धर्मात्मा शौर्य्येन्द्रमोऽभवत् ।
यश्चमौक्षो धर्मरतिर्धृतिमान् संयतेन्द्रियः ॥ १९ ॥ तीजसादित्य-
सदृशः क्षमया प्रियवीर्यमः । वृद्धसतिगमो युष्मा हिमवानिन्द्र-
शुस्त्रियः ॥ २० ॥ कर्मणा मगभा वाचा दमेन प्रयमेन च । मना-
ख्यास्यदयामास मज्जानां स महीपतिः ॥ २१ ॥ य ईजे ह्यय-
मिहागां शरीरे विधिवत् प्रभुः । याजयामास च विरान् स्वय-
मेवाह्विराः मभुः ॥ २२ ॥ तस्य पुत्रोऽतिवक्राम पितरं शुण्वत्तया ।
मरुतो नाम धर्माश्चक्रवर्त्ता महाययाः । नागायुगसमं प्राणः
काचारिष्टुरिवापरः ॥ २३ ॥ स यथ्यमाप्नो धर्मात्मा शांतशुभ-

मयान्युत । कारयामास शुभ्राणि भाजनानि सद्यस्त्रय ॥ २४ ॥
 मेरुं पर्वतमासाद्य हिमवत्पार्श्वं उत्तरे । काञ्चन समहान्
 पादस्तत्र कर्म चकार स ॥ २५ ॥ तत कुण्डानि पात्रीय पिठरा-
 ण्यासनानि च । चक्रुः सुवर्णकर्तारो दीपा संस्था न विद्यते ॥ २६ ॥
 तस्यैव च समीपे तु यज्ञवाटी बभूव ह । ईजे तत्र स धर्मात्मा
 विधिवत् पृथिवीपति । मरुत्त संहिते सर्वे प्रजापालैर्नरा-
 धिप ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमस्तौथी
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । कथं वीर्यं समभवत् स राजा वदताम्बर ।
 कथञ्च जातकृपेण समगुह्यत स दिवा ॥ १ ॥ स च तत साम्प्रतं
 ब्रह्म भगवन्नवतिष्ठते । कथञ्च शक्यमस्माभिस्तद्वाप्तुं तपोधन ॥ २ ॥
 व्यास उवाच । असुराश्च सुराश्चैव दक्षस्यासन् प्रजापते ।
 अपत्यं वज्रलं तात तेषां सन्त परस्परम् ॥ ३ ॥ तथैवाङ्गिरस
 पुत्रो व्रततुल्यो बभूवतु । बृहस्पतिर्बृहत्तेजा सम्बर्त्तय तपो-
 धन ॥ ४ ॥ तावतिस्पर्धिनौ राजन् पृथगास्ता परस्परम् । बृह-
 स्पतिः स सम्बर्त्तं बाधते स पुन पुन ॥ ५ ॥ स बाध्यमान सततं
 भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । अर्थानुत्सृज्य दिग्यासा वनवासमरो-
 चयत् ॥ ६ ॥ वासवोऽप्यसुरान् सर्वान् विजित्य च निपात्य च ।
 इन्द्रश्च प्राप्य लोकेषु ततो वज्रे पुरोहितम् ॥ ७ ॥ पुत्रमङ्गिरसी
 ज्येष्ठं विप्रज्येष्ठं बृहस्पतिम् । याज्यस्वङ्गिरस पूर्वमाभीष्टाज्ञा
 करम्भम् ॥ ८ ॥ वीर्य्येणाप्रतिमो लोके बृहतेन च बलेन च । घत-
 क्रतुरिवोजस्यो धर्मात्मा संशितव्रत ॥ ९ ॥ बाह्वनं यस्य दोषाश्च
 मित्राणि भिविधानि च । शयनानि च मुख्यानि महार्हाणि च

चैत्रया राजम् ब्रूहि मे पार्थिवर्षभ । व्यपनेष्यामि ते मन्यु सर्व-
यज्ञैर्नराधिप ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो मरुत्तस्तु नारदं महर्षिणा ।
विप्रलम्भमुपाध्यायात् सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

मरुत्त उवाच । गतोऽष्टाद्विरस पुत्र देवाचार्यं ब्रह्मसतिम् ।
यश्चायं मृद्विजं द्रष्टुं स च मा नाभ्यनन्दत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्च
तेनाह जीवितं नाप्य का मयि । परित्यक्तश्च गुरुणा कूपितुश्चास्मि
नारद ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स नारदं प्रत्युवाच ह ।
आविक्षितं महाराज वाचा सजीवयन्निव ॥ १७ ॥

नारद उवाच । राजन्नाद्विरस पुत्र सम्बर्त्तो नाम धार्मिक ।
चक्रमीति दिशः सर्वा दिग्भासा मोहयन् प्रजा ॥ १८ ॥ तं पृच्छ
यदि धात्य जा न वाञ्छति ब्रह्मसति । प्रसन्नस्त्वा महातिजा
सम्बर्त्तो याजयिष्यति ॥ १९ ॥

मरुत्त उवाच । सजीवितोऽहं भवता वाक्येनानेन नारद ।
पश्येयं क्व नु सम्बर्त्तं शस मे वदताम्बर ॥ २० ॥ कथञ्च तस्मै
वर्त्तय कथं मां न परित्यजेत् । प्रत्याख्यातश्च तेनापि नाह जीवितुं
मुक्तहे ॥ २१ ॥

नारद उवाच । उन्मत्तवेष विभ्रत स चक्रमीति यथा
सुखम् । वाराणस्या महाराज दर्शनेषुर्महेश्वरम् ॥ २२ ॥ तस्या
हास्यं समासाद्य न्यसेथा कुणपं क्षचित् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तते
स सम्बर्त्तो महीपते ॥ २३ ॥ तं पृष्ठतोऽनुगच्छेथा यत्र गच्छेत् स
वीर्यवान् । तमेकान्ते समासाद्य प्राञ्जलिं शरणां व्रजे ॥ २४ ॥
पृच्छेत्त्वा यदि केनाह तवाख्यात इति श्रुत्वा च । ब्रूयास्व नारदे
नेति सम्बर्त्तं वयितोऽसि मे ॥ २५ ॥ स चेत्त्वामनुयुज्जीतुं मम
नुगमनेच्छया । शसेथा वज्रिमाकूटमामपि त्वमशङ्कया ॥ २६ ॥

व्यास उवाच । स तथेति प्रतिश्रुत्वा पूजयित्वा च नारदम् ।
अभ्यनुज्ञाय राजर्षिर्ययौ पाराण्णीं पुरीम् ॥ १७ ॥ तत्र गच्छा-
यथोक्तं स पूर्या द्वारे महायन्त्रा । कुणपं स्थापयामास नार-
दस्य वचः श्रुत्वा ॥ २८ ॥ यौगपद्येन विप्रस्य पुरौदारमथाविभक्तम् ।
ततः स कुणपं दृष्ट्वा सहसा सम्बर्त्तत ॥ २९ ॥ स हं निवृत्त-
मालोक्य प्राञ्जलिं पृष्ठतोऽन्वगात् । आविष्टितो महीपाल-
सम्बर्त्तमुपशिक्षितुम् ॥ ३० ॥ स च तं विजने दृष्ट्वा पाशुभिः कर्द्ध-
मेन च । श्लेष्मणा चैव राजानं छीवनेनैव समाकिरत ॥ ३१ ॥ स
तथा बाध्यमानो वै सम्बर्त्तनं महीपतिः । अन्यथादेव तमपि
प्राञ्जलिं सप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततो निवर्त्तन् सम्बर्त्तं परित्रान्त-
उपाविभक्तः । शीतलक्लृपयामासाद्य न्यग्रोधं बद्धमाश्लिनन् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपूर्वणि आश्वमेधिकपूर्वणि सम्बर्त्तनमस्तुतीये

१० प्रहोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सम्बर्त्त उवाच । कथमस्ति त्वया ज्ञातं केन वा कथितोऽस्मि-
ति । एतदाचक्षु मे तत्त्वमिच्छसे चक्षुः प्रियम् ॥ १ ॥ सत्यं ते
ब्रुवत सर्वं संपतस्यते मनोरथा । मिथ्या च ब्रुवता मूर्धा शतधा
ते स्फुटिष्यति ॥ २ ॥

मरुत्त उवाच । नारदेन भगवन्महामाख्यातो ह्यटता पथि ।
गुरुपुत्री ममेति ह्य ततो मे प्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

सम्बर्त्त उवाच । सत्यमेतद्ब्रुवानाह स मा जानाति सन्निधम् ।
कथयस्व तदेतन्मे ह्य नु सम्प्रति नारद ॥ ४ ॥

मरुत्त उवाच । भवन्तं कथयित्वा स मम देवर्षिसप्तमः । ततो
मामभ्यनुज्ञाय प्रविष्टो हव्यजाडनम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । श्रुत्वा तु पार्थिवमैतत् सम्बर्त्तं प्रमुद गतः ।

एतावद्दहमप्येवं शक्यामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततो मरुत्तसुमन्तो
 वाचा निर्भर्त्सयन्निव । रुक्षया ब्राह्मणो राजन् पुनः पुनरया-
 ब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रधानेन मया स्वचित्तवशवर्तिना । एवं
 विवृतक्षपेण कथं याजितुमिच्छसि ॥ ८ ॥ भ्राता मम समर्थय
 वासवेन च मद्गतः । वर्त्तते याजने चैव तेन कर्माणि कारय ॥ ९ ॥
 गार्हस्थ्याश्चैव याज्याय सर्वा गुह्याय देवताः । पूर्वजेन समाहित
 शरीरं वर्जितन्त्रिदम् ॥ १० ॥ नाहन्तेनाननुज्ञातस्वामाविहित
 कर्हिचित् । याजयेयं कथञ्चिद् मे हि पूज्यतमो मम ॥ ११ ॥
 स त्वं वृहसतिं गच्छ तमनुज्ञाय चाब्रज । ततोऽहं याजयिष्ये
 त्वां यदि यष्टुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥

मरुत्त उवाच । वृहसतिं गतः पूर्वगहं सम्वत्स तत् शृणु ।
 न मां कामयते याज्यमसौ वासवकाम्यया ॥ १३ ॥ अमरं याज्य-
 मासाद्य याजयिष्ये न मानुषम् । शक्रेण प्रतिपिद्धोऽहं मरुत्तं मा-
 स्त याजये ॥ १४ ॥ स्पृष्टं हि मया विप्र सदा हि स तु पार्थिवः ।
 एवमस्त्विति चाप्युक्तो भ्रात्रा ते वलसूदनः ॥ १५ ॥ स मामभि-
 गतं प्रेम्णा याज्यत्वे न बुभूषति । देवराजं समायित्य तद्विहि-
 मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ सोऽहमिच्छामि भवता सर्वस्वेनापि याजि-
 तुम् । कामये समतिक्रान्तुं वासवं अतृकृतैर्गणैः ॥ १७ ॥ हि
 मे वर्त्तते बुद्धिर्गन्तुं ब्रह्मन् वृहसतिम् । प्रत्याख्यातो हि तेनाभि-
 तयानपकृते सति ॥ १८ ॥

सम्वत्स उवाच । विक्षीर्षामि यथाकामं सर्वमेतत्त्वयि ध्रुवम् ।
 यदि सर्वानभिप्रायान् कर्त्तासि मम पार्थिव ॥ १९ ॥ याज्यमानं
 मया हि त्वां वृहसतिपुरन्दरौ । द्विपेतां समभिक्रुदावेतद्विकं
 समर्थये ॥ २० ॥ स्वैर्यमत्र कथं मे स्यात् स त्वं निःसंशयं कुरु ।
 कृपितस्त्वां न ह्रीदानौ भग्नौ कुर्यां सवाम्भवम् ॥ २१ ॥

मरुत्त उवाच । यावत्तपेत् सदृसांशुस्तिष्ठे रथापि पर्वताः ।

तावन्नोक्तान् लभेयं त्यजेयं सङ्गतं यदि ॥ २२ ॥ मा चापि शुभ-
बुद्धित्वं लभेयमिह कर्हिचित् । विप्रयैः सङ्गतञ्चास्तु त्यजेय सङ्गतं
यदि ॥ २३ ॥

सर्व्वर्त्त उवाच । आविर्क्षित शुभा बुद्धिः श्रूयतां तव कर्मसु ।
याजनं हि ममाप्येवं वर्त्तते हृदि पार्थिव ॥ २४ ॥ अभिषास्ये च
ते राजन्नक्षयं द्रव्यमुत्तमम् । येन देवान् सगन्धर्वान् यज्ञज्ञामि-
भविष्यसि ॥ २५ ॥ न तु मे वर्त्तते बुद्धिर्धने यान्येषु वा पुनः ।
विप्रियन्तु करिष्यामि भ्रातुयेन्द्रस्य चोभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामि
यज्ञेण समतामपि ते ध्रुवम् । प्रियञ्च ते करिष्यामि तप्यकेतद्व-
द्ववीमि ते ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधिकपर्वणि सर्व्वर्त्तमस्तौथै
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सर्व्वर्त्त उवाच । गिरेर्हिमवत पृष्ठे सुप्लवाक्षाम पर्वत ।
पथ्यते यत्र भगवांस्तपो नित्यमुमापति ॥ १ ॥ वनस्पतीना मूलेषु
शृङ्गेषु विप्रनेषु च । गुह्यासु ग्रैलराजस्य यथाकामं यथासुखम्
॥ २ ॥ उमासहायो भगवान् यत्र नित्यं महेश्वरः । आस्ते शूली
महातेजा नानाभूतगणावृत ॥ ३ ॥ तत्र रुद्राय साध्याय विश्वे-
ऽय वसवस्तथा । यमय वरुणश्चैव कुबेरश्च सहानुग ॥ ४ ॥
भूतानि च पिशाचाश्च नासत्यावपि चाश्विनो । गन्धर्वाप्सरसश्चैव
यक्षा देवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्या मरुतश्चैव चातुधानाय
सर्व्वशः । उपासन्ते महात्मानं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ६ ॥ रमते
भगवस्तत्र कुबेरानुचरैः सह । विकृतैर्विकृताकारैः क्रौडद्भिः
पृथिवीपते ॥ ७ ॥ श्रिया ज्वलन् दृश्यते वै बालादित्यसमद्युति ।
न रूप, प्रकथते तस्य संस्थानं वा कथञ्चन ॥ ८ ॥ निर्द्धुं प्राणिभिः

केचित् प्राकृतैर्मोसलोचनैः । नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च
 भास्करः ॥ ९ ॥ न जरा क्षुत्पिपासि वा न मृत्युर्न भयं नृप ।
 तस्य शैलस्य पार्श्वेषु सर्वेषु जयताम्बर ॥ १० ॥ धातवो जात-
 रूपस्य रश्मयः सवितुर्यथा । रक्षन्ते ते कुबेरस्य सहायैर्यता-
 युधैः ॥ ११ ॥ चिकीर्षन्निः प्रियं राज्ञम् कुबेरस्य महात्मनः ।
 तस्मै भगवते कृत्वा नमः सर्वासं वेधसे ॥ १२ ॥ रुद्राय शिति-
 कण्ठाय सुहृत्पाय सुवर्धसे । कपर्दिने करालाय हृद्यक्षे वरदाय
 च ॥ १३ ॥ वज्रघ्ने पूष्णोदन्तभिदे वामनाय शिवाय च । व्याम्या-
 याव्यक्तरूपाय सहस्रे शङ्कराय च ॥ १४ ॥ हेम्याय हरिकेशाय
 स्थानवे पुरुषाय च । हरिनेत्राय सुण्डाय कृष्णयोत्तरणाय च
 ॥ १५ ॥ भास्वराय सुतीर्याय देवदेवाय रंजसे । उष्णीषिणे
 सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मौदुषि ॥ १६ ॥ गिरिशाय प्रमान्ताय यताय
 चौरवाससे । विष्णुदण्डाय सिद्धाय सर्वदण्डधराय च ॥ १७ ॥
 भृगव्याधाय महते धन्विनेऽथ भवाय च । वराय सोमवक्त्राय
 सिद्धमन्त्राय चक्षुषि ॥ १८ ॥ हिरण्यवाहवे राजन्नुग्राय पतये
 दिशाम् । लेलिहानाय गोष्ठाय सिद्धमन्त्राय विष्णवे । पशूनां
 पतये चैव भूतानां पतये नमः ॥ १९ ॥ वृषाय मातृभक्ताय
 सेनान्ये मध्यमाय च । श्रुवहस्ताय यतये धन्विने भार्गवाय च
 ॥ २० ॥ अजाय कृष्णनेत्राय विष्णुपात्राय चैव च । तीक्ष्णदंष्ट्राय
 तीक्ष्णाय वैश्रान्तमुखाय च ॥ २१ ॥ महाद्युतयेऽनङ्गाय सर्वाय
 पतये दिशाम् । विलोहिताय दीप्ताय दीप्ताक्षाय महौजसे ॥ २२ ॥
 कपालमालिने नित्यं सुवर्णमुकुटाय च । महादेवाय कृष्णाय
 वज्रध्वकायानपाय च ॥ २३ ॥ क्रोधनाय नृशंसाय रुद्रवे बाहु-
 शालिने । दण्डिने तप्ततपसे तथैवाक्रूरकर्म्मणे ॥ २४ ॥ संहस्त-
 शिरसे चैव सहस्रवरणाय च । नमः स्वधास्वरूपाय वज्ररूपाय
 दंष्ट्रिणे ॥ २५ ॥ पिनागिनिं महादेवं महायोगिनमव्ययम् ।

त्रिशूलहस्तं वरुणं त्र्यम्बकं भुवनेश्वरम् ॥ २६ ॥ त्रिपुरहं त्रि-
नयनं त्रिलोकेश महाजयम् । प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणी-
धरम् ॥ २७ ॥ ईशान शङ्करं सर्वं शिवं विश्वेश्वरं भवम् । उमा-
पतिं पशुपतिं विश्वरूपं महेश्वरम् ॥ २८ ॥ विरूपाक्षं दशभुजं
दिव्यगोष्ठयमध्वजम् । उग्रं स्थाणुं शिवं रौद्रं शवं गौरीशमी-
श्वरम् ॥ २९ ॥ घितिकण्ठमलं शुक्रं पृथुं पृथुहरं वरम् । विश्व-
रूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा देव-
मन्त्राङ्गहरं हरम् । शरण्यं शरणं याहि महादेवं चतुर्मुखम्
॥ ३१ ॥ एवं कृत्वा नमस्तस्मै महादेवाय रक्षसे । महात्मने
क्षितिपते तत्सुवर्णमवाप्स्यसि ॥ ३२ ॥ सुवर्णमाक्षरिथन्तस्तत्र
गच्छन्तु ते नरा । इत्युक्तं स वचस्तेन चक्रे कारम्बमात्मज ॥ ३३ ॥
ततोऽतिमानुषं सर्वं चक्रे यक्षस्य विधिम् । शीवणाणि च
भाण्डानि सञ्चक्रुस्तत्र शिल्पिन ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिस्तु ता श्रुत्वा
मरुत्तस्य महापते । समृद्धिमतिदेवेभ्यः सन्तापमकरोद्भृशम्
॥ ३५ ॥ स तप्यमानो वैवर्ण्यं कृशज्ज चागमत परम् । भवि-
ष्यति हि मे शत्रुः सम्बन्धो वसुमानिति ॥ ३६ ॥ त श्रुत्वा
भृशसन्तप्त देवराजो बृहस्पतिम् । अभिगम्यामरुहत प्रोवाचेदं
वचस्तदा ॥ ३७ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि आष्टमेधिकपर्वणि सम्बन्धमरुत्तीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । कश्चित् सुखं क्षपिषि त्वं बृहस्पते कश्चिन्नमोघा
परिहारकास्ते । कश्चिद्देवानां सुखकामोऽसि विप्र कश्चिद्देवास्त्वा
परिपालयन्ति ॥ १ ॥

बृहस्पतिरुवाच । सुखं क्षपे शयने देवराज तथा मनोघा ,

परिचारका मे । तथा देवानां मुखकामोऽग्निं नित्यं देवाय मा
सुभयं पालयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । कुतो दुःखं मानसं देहजं वा पाण्डुर्विवर्ण्य
कृतस्त्वमदा । आचक्षु मे द्राक्ष्यन् यावदेतानिहन्मि सर्वास्तव
दुःखकर्तृन् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिरुवाच । मरुत्तमाङ्गर्मघवन् यक्ष्यमाणं महायज्ञे-
नोत्तमदक्षिणेन । तं सुम्वत्तो याजयतीति मे श्रुतं तदिच्छामि
न स तं याजयेत् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वान् कामाननुयातोऽग्निं विप्रं यस्त्वं देवानां
मन्त्रवित् सुपुरोधा । उभौ च ते जरामृत्यू व्यतीतौ किं सम्भवं
स्तव विप्र ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच । देवैः सह क्षमसुरान् प्रणुद्य निवासं चैष्यते
नानुबन्धान् । य यं समृद्धं पश्यसि तत्र तत्र दुःखं सपत्नेषु समृद्धि-
भावः ॥ ६ ॥ अतोऽग्निं द्विवेन्द्रं विवर्ण्यरूपं सपत्नी मे वहेते ॥ निशम्य ।
सर्वोपायैर्मघवन् सन्नियच्छुः सम्भवं वा पार्थिवं वा मरुत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्र उवाच । एहि गच्छ प्रहितो जातवेदो बृहस्पतिं परि-
दातुं मरुत्ते । अयं वै त्वां याजयिता बृहस्पतिस्तथामरुत्तैव
करिष्यतीति ॥ ८ ॥

अग्निरुवाच । अहं गच्छामि भगवन् दूतोऽयं बृहस्पतिं परि-
दातुं मरुत्ते । वाचं सत्यां पुरुहूतस्य कर्तुं बृहस्पतेश्चापचितिं
चिकीर्षुं ॥ ९ ॥

व्यास उवाच । ततः प्रायाद्भूमकेतुर्महात्मा वनानि सर्वाणि
वीरुष्यावगच्छन् । कामादिमान्ते परिवर्त्तमानं काष्ठातिगो-
मातरिष्वेव नर्हन् ॥ १० ॥

भरुत्त उवाच । आयर्थ्यमद्य पश्यामि रूपिणं वज्रिमांगतम् ।
आसनं सलिलं पादौ गाक्षो घानय वै भुने ॥ ११ ॥

अग्निस्त्वाच । आसनं सखिलं पादं प्रतिनन्दामि तैर्नय ।
इन्द्रेण तु समादिष्टं विद्धि मां दूतमागतम् ॥ १२ ॥

मरुत उवाच । कश्चित् यौमान् देवराज सुखी च कश्चि-
न्नाम्नान् प्रीयते धूमकेतो । कश्चिद्देवा अस्य वयं यथावत् प्रमूहि
त्वं नम कार्त्तुस्तेन देव ॥ १३ ॥

अग्निस्त्वाच । अक्रो मयं सुसुखी पार्थिवेन्द्र प्रीतं वैचक्ष-
जरां वै ज्ञया सः । देवाश्च सर्वे वयमास्तस्य राजन् सन्देशं त्वं
शृणु मे देवराज ॥ १४ ॥ वदथ मां प्राक्षिणोत्तमकायं वृक्ष-
स्यतिं परिदातुं मरुते । अयं सुसर्वाजवता नृप त्वा मर्त्ता सन्त-
ममरं त्वां करोतु ॥ १५ ॥

मरुत उवाच । सम्बर्त्तोऽयं याजयिता द्विजी मा वृक्षसने-
रक्षत्रिरेव तस्य । न चैवासी याजयित्वा महेन्द्रं मर्त्ता सन्तं
याजयन्त्य शोभेत् ॥ १६ ॥

अग्निस्त्वाच । यं यै लोका देवलोकं यद्दान्त संप्राप्स्यथ
तान् देवराजप्रसादात् । त्वास्तेदसौ याजयेदौ वृक्षसतिर्नून स्वर्गं
त्वं जये कीर्त्तिमुक्तः ॥ १७ ॥ तथा लोका मानुषा ये च दिव्या
प्रजापतेयापि धि वै मद्दान्त । ते ते जिता देवराज्यञ्च कृत्स्न
वृक्षसतिर्याजयेत्तेनरेन्द्र ॥ १८ ॥

सम्बर्त्त उवाच । मामैवं त्वं पुनरागा कथञ्चिद्वृक्षसति परि-
दातुं मरुते । मा त्वा धध्ये चक्षुषा धारुणेन संक्रुद्धोऽह पावक
त्वं निबोध ॥ १९ ॥

व्यास उवाच । ततो देवान्गमधूमकेतुर्दाहाप्तीतो व्यधितो-
अश्वमेधपर्वतत् । तं वै दृष्ट्वा प्राह अक्रो मदात्मा वृक्षसते सन्निधौ
हव्यवाहम् ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच । यस्त्वं गत पक्षिणो जातवेदो वृक्षसतिं परि-

दातुं मरुते । ततः किं प्राह स नृपो यच्चमान कश्चिदपि प्रति-
गच्छाति तच्च ॥ २१ ॥

अग्निरुवाच । न ते वाचं रोचयते मरुतो वृहस्पतेरञ्जलिं
प्रादिष्योत् स । सम्बर्त्तो मा याजयितेत्युवाच पुनः पुनः स मया
प्रेष्यमानः ॥ २२ ॥ उवाचेदमांशुपा ये च दिव्या प्रजापतेर्ये च
लोका महान्तः । तायेक्षमेय सन्निदन्तेन कृत्वा तथापि नेच्छेय-
मिति प्रतीतः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । पुनर्गत्वा पार्थिव त्वं समेत्य वाक्यं महोयं
प्रापथस्वार्थयुक्तम् । पुनर्यद्यक्तो न करिष्यते वचस्ततो वज्रं संप्र-
हर्त्तोमि तस्मै ॥ २४ ॥

अग्निरुवाच । गन्धर्वराट् यात्वथ तत्र दूतो विभेम्यहं वासव
तत्र गन्तुम् । संरब्धो मामब्रवीत् तीक्ष्णरोधं सम्बर्त्तो वाक्य-
क्षरितब्रह्मचर्यम् ॥ २५ ॥ यदागच्छे पुनरेव कथञ्चिदृहस्यति
परिदातुं मरुते । दहेयन्त्वाञ्जघ्नुषा दारुणेन स्रज्जुह्व इत्येतद्वै हि
शक्र ॥ २६ ॥

शक्र उवाच । त्वमेवान्यान्दहसे जातवेदो न हि त्वदन्यो
विद्यते भक्तकर्त्ता । तत्सस्पर्शात् सर्वलोका विभेति अश्रवेयं वदसे
हव्यवाह ॥ २७ ॥

अग्निरुवाच । दिव देवेन्द्र पृथिवीश्चान्तरीक्षं संवेष्टयेस्व
स्वजलेनैव शक्र । एवमिन्द्रस्येह सतस्तवामौ कथं स्रवस्तिदिव
मागृजचार ॥ २८ ॥

इन्द्र उवाच । नगण्डिकाकारयोगं करेऽणुं न चारिषोमं
प्रपिवामि वज्रे । न दुर्बले वै प्रहरामि वज्रं को मे सुखाय प्रह-
रेत् मर्त्तय ॥ २९ ॥ प्रप्राजयेय काशकेयान् पृथिव्यामपाकपं
शनवान्तरीक्षात् । दिव प्रष्ठादमवसानमानय को मे सुखाय
प्रहरेत् मानवः ॥ ३० ॥

१ । अतिस्वाच । यत्र शर्यातिं चवनोऽयाजयिष्यत् सहाश्विभ्या
सोममग्न्यादेक । तत्त्वं क्रुद्धं प्रत्यषीधी पुरस्ताच्छर्यातियज्ञं
स्मरतं महेन्द्र ॥ ३१ ॥ वधे सहीता च पुरन्दर तं संप्राहार्पि-
यावनस्यातिघोरम् । स ते विप्र सद्य वज्रेण बाहुमपाग्न्या-
क्षपसा जातमग्न्यु ॥ ३२ ॥ ततो रोपात् सर्वतो घोररूपं सपत्नं
ते जनयामास भूय । मद नामानमसुरं विश्वरूपं यं तं दृष्ट्वा
चक्षुषी सन्नमौल ॥ ३३ ॥ हनुरेका जगतिस्था तथैका दिवं
गता मद्धती दानवस्य । सद्यस्तं दन्ताना मृतयोजनाना सुती-
क्ष्णाना घोररूपं बभूव ॥ ३४ ॥ वृत्ता स्मृता रजतस्तम्भवर्णा
दंष्ट्राद्यतप्तो दे मते योजनानाम् । स ता दन्तान् विदग्धन्तस्य-
धावज्जिघासया ब्रूलमुद्यम्य घोरम् ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वं तं तदा
घोररूपं सर्वं वै ता ददृशुर्दग्धनीयम् । तस्माद्धीत प्राक्कलिस्त्वं
महर्षिमागच्छेथा शरणं दानवस्य ॥ ३६ ॥ घयादलाद्व्रह्मवर्णं
गरीयो न ब्राह्मणस्य किञ्चिदन्यद्वरीय । सोऽहं जानन् ब्रह्म-
यीजो यथावन्न सम्यर्त्तं जेतुमिच्छामि शक्र ॥ ३७ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्यर्त्तमरुत्तरीये

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच । एवमेतद्व्रह्मवर्णं गरीयो न ब्राह्मणात् किञ्चि-
दन्यद्वरीय । आविचितस्य तु वलं न शक्ये वज्रमस्त्रै प्रहरित्यामि
घोरम् ॥ १ ॥ हृतराष्ट्र गच्छ प्रक्षिती मरुत्तं सम्यर्त्तेन सङ्गतं तं
वदस्व । वृहस्पतिं तमुपयिचस्व राजन् वज्रं वा ते प्रहरित्यामि
घोरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच । ततो गत्वा हृतराष्ट्रो नरेन्द्र प्रोवाचेदं वचनं
नामवस्य ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गन्धर्व वै धृतराष्ट्रं निबोध त्वामागतं
वक्तुकामं नरेन्द्र ॥ ऐन्द्रं वाक्यं शृणु मे राजसिंह यत् प्राद-
लोकाधिपतिमहात्मा ॥ ४ ॥ वृद्धस्येति याजकं त्वं वृणीष्व वक्ष-
वा ते प्रहरिष्यामि घोरम् । वचयेदतन्म करिष्यसे मे प्रादृतदेता-
वदचिन्त्यकर्मा ॥ ५ ॥

मरुत्त उवाच । त्वं चैवेतद्वै पुरन्दरश्च विश्वेदेवा वसव-
वाश्विनौ च ॥ मित्रद्रोहे निष्कृतिर्नास्ति लोके महत् पापं ब्रह्म-
हत्यासमन्तत् ॥ ६ ॥ वृद्धस्यैतिर्याजयतां महेन्द्र देवयेष्ठ वक्ष-
भृतां वरिष्ठम् । सम्बर्त्तो मां याजयिताद्य राजन् ते वाक्यं तस्य
वा रोचयामि ॥ ७ ॥

गन्धर्व उवाच । घोरो नादः श्रूयतां वासवस्य नभस्तले
गर्जतो राजसिंह । व्यक्तं वक्षः मोक्ष्यते ते महेन्द्रः क्षेमं राज-
श्चिन्त्यतमेष कालः ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । इत्येवमुक्त्वा धृतराष्ट्रः राजानं श्रुत्वा नादे-
नदतो वासवस्य । ततो नित्यं धर्मविदां वरिष्ठं सम्बर्त्तं तं
प्रापयामास कालीम् ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच । इममश्नानं प्रवमानमारादद्वादूरं तेन न
दृश्यतेऽद्य । प्रपद्येऽहं गर्भं विप्रेन्द्र जन्तः प्रयच्छ तस्मादभयं
विप्रमुख्य ॥ १० ॥ अयमायाति वै वक्षी दिशो विद्योतयन् दम् ।
अमानुष्येण घोरिण सदस्यास्त्रांसिता हि नः ॥ ११ ॥

सम्बर्त्त उवाच । भयं यक्रादेरु ते राजसिंह प्रणीतस्येऽहं
भयमेतत् सुघोरम् । संस्तमिष्या विद्यया क्षिप्रमेव मा भैस्त्वम-
स्याभिभवात् प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहं संस्तमयिष्यामि माभैस्त्वं यक्रतो
नृप । सर्वेषामेव देवानां चयितान्यामुधानि मे ॥ १३ ॥ दिशो
वर्षं भजतां वायुरेतु वर्षं भूत्वा वर्षतां काननेषु । आपः प्रज-
न्त्यन्तरीक्षे वृथा च शौदामिनी दृश्यते मा विभैस्वम् ॥ १४ ॥

वह्निर्देवस्त्रातु वा सर्वलस्ते कामान् सर्वान् वर्पतु वासवो वा । वज्रं
यथा स्थापयतां बधाय मन्त्राघोरं भुवमानं जलोधैः ॥ १५ ॥

मरुत्त उवाच । घोरयायं श्रूयते वै महास्वनो वज्रस्यैव
सहितो मारुतेन । आत्मा हि मे प्रव्यथते मुहुर्मुहुर्न मे स्वास्थं
जायते चाद्य विप्र ॥ १६ ॥

सम्पत्त उवाच । वज्रादुग्राहेतु भयं तवाद्य वातो भूत्वा
हृन्नि वज्रं नरेन्द्र । भयं त्यक्त्वा वरमन्यं वृणीष्व कन्ते कामं
मनसा साधयामि ॥ १७ ॥

मरुत्त उवाच । इन्द्रः साक्षात् सदृसाभ्येतु विप्र हविर्यज्ञे
प्रतिगृह्णातु चैव । स्वस्वं धियां चैव जुघन्तु देवा ज्ञतं सोमं
प्रतिगृह्णन्तु चैव ॥ १८ ॥

सम्पत्त उवाच । अयमिन्द्रो हरिमिरायाति राजन् देवैः सर्वै-
स्त्वरितैः स्तूयमानः । मन्त्राहृतो यज्ञमिमं मयाद्य पश्यस्यैनं
मन्यविस्तस्तकायम् ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो देवैः सहितो देवराजो रथे
पुक्तान् तान् हरीन् वाजिसुखान् । आयाद्यश्मय रात्रः पिपा-
सुराविहितस्याग्नेयस्य सोमम् ॥ २० ॥ तमायान्तं सहितं देव-
पुङ्गवैः प्रत्युद्ययौ सपुरोषा मरुत्तः । चक्रे पूजां देवराजाय चाग्रशं
यथाशास्त्रं विधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥

सम्पत्त उवाच । स्वागतन्ते पुरुहतेह विहन् यज्ञोप्ययं
शक्तिहिते क्षयीन्द्र । सुप्रोमते बलवत्तप्त भूयः पिवस्व सोमं सुत-
मद्य तं मया ॥ २२ ॥

मरुत्त उवाच । शिवेन मां पश्य नमय तीक्ष्ण प्राप्नो यज्ञः
सफलं जीवितं मे । अयं यज्ञं कुरुते मे सुरेन्द्र त्वहसतेरवरजो
विप्रमुष्यः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच । जानामि ते गुरुमेतं तपोधनं त्वहसतेरनजं

तिग्मतेजसम् । यस्याह्मनादागतोऽहं नरेन्द्र प्रीतिर्मेव त्वकि-
मन्युः प्रनष्टः ॥ २४ ॥

सम्बत उवाच । यदि प्रीतस्त्वमसि वै देवराज तस्मात् स्वयं
याधि यज्ञे विधानम् । स्वयं सर्वान् कुरु भागान् सुरेन्द्र जाना-
त्यं सर्वलोक्य देव ॥ २५ ॥

व्यास उवाच । एवमुक्तस्त्वाङ्घ्रिरसेन शक्रः समादिदेश स्वयं
मेव देवान् । सभाः क्रियन्तामावसथाय सुप्याः सहस्रशस्त्रभूताः
समुदाः ॥ २६ ॥ कृप्ताः स्थूलाः कुरुतारोहणानि गन्धर्वानामप-
रसाञ्च शीघ्रम् । यत्र नृप्येरन्ध्रपरसः समस्ताः स्वर्गोपमः क्रियतां
यज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्ते चक्रुराशु प्रतीता दिवौकसः शक्र-
वाक्यान्तरेन्द्र । ततो वाक्यं प्राच राजानमिन्द्रः प्रीतो राजन्

पूज्यमानो मरुत्तम् ॥ २८ ॥ एष जयाहमिह राजन् समेत्य-
चाप्यन्ये तव पूर्वं नरेन्द्र । सर्वाद्यान्या देवताः प्रीयमाणाः हवि-
स्तुभ्यं प्रतिगच्छन्तु राजन् ॥ २९ ॥ आग्नेयं वै लोहितमालभन्तां
वैश्वदेवं बहुक्षपं हि राजन् । नीलं सोद्याणं मेध्यमप्यालभन्तां
चलच्छिन्नं संप्रदिष्टं हिजाग्रयाः ॥ ३० ॥ ततो यज्ञो ववृधे तस्य
राजन् यत्र देवाः स्वयमन्त्रानि जहुः । यस्मिन् शक्रो ब्राह्मणैः
पूज्यमानः सदस्योऽभूदरिमान् देवराजः ॥ ३१ ॥ ततः सम्बत-
स्यैत्यगती महात्मा यथा बह्निः प्रज्वलिती द्वितीयः । हवींष्यु-
चैराक्षयन् देवसङ्घान् जुह्वावाग्नौ मन्त्रवत् सुप्रतीतः ॥ ३२ ॥ ततः
मीला बलमित् सोममग्रं ये चाप्यन्ये सोमपा देवसङ्घाः । सर्वेऽनु-
ज्ञाताः प्रययुः पार्थिवेन यथाजीयं तर्पिताः प्रीतिमन्तः ॥ ३३ ॥
ततो राजा जातरूपस्य राशौ पदे पदे कारयामास हृष्टः ।
हिजातिभ्यो विद्वज्जन् भूरिवित्तं रराज वित्तेश इवारिहन्ता ॥ ३४ ॥
ततो वित्तं विविधं सन्निधाय यथोत्साहं कारयित्वा च कोपम् ।
अनुज्ञातो गुरुणा मन्निवृत्त्य शशांस गामखिलां सागरान्ताम् ॥ ३५ ॥

एव गुण स वभूवेह राजा यस्य क्रतौ तत्सुवर्षं प्रभूतम् । तत्
त्वं समादाय नरेन्द्र वित्तं यजस्व देवास्तर्पयाणो विधानै ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजा पाण्डवो हृष्टरूप शुक्ला
वाक्यं सत्यवत्यां सुतस्य । मनश्चक्रे तेन वित्तेन यष्टुं ततोऽमात्यै-
र्मन्त्रयामास भूय ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि सम्बर्त्तमस्तौतीये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन् व्यासेनाङ्गुत-
र्त्तमैषा । वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ १ ॥ तं नृप
हीनमनसं निहतशक्तिबान्धवम् । उपप्लुतमिवादित्यं सधूममिव
गवकम् ॥ २ ॥ निर्विस्मयमनसं पाथं आत्मा वृष्णिकुलोद्भव ।
प्राश्नासयन् धर्मं सुतं प्रवक्तुमुपचक्रसे ॥ ३ ॥

वासुदेव उवाच । सर्वं जिह्वा मृत्युपदमार्ज्जव ब्रह्मण पदम् ।
एतावान् ज्ञानविषयं प्रलापं वि कारिष्यति ॥ ४ ॥ नैव ते निष्ठित
कर्म्म नैव ते शत्रवो जिता । कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नाव-
बुध्यसे ॥ ५ ॥ अतस्ते वर्त्तविष्यामि यथाधर्मं यथाश्रुतम् । इन्द्रस्य
सह वृत्रेण यथा युद्धमवर्त्तित ॥ ६ ॥ वृत्रेण पृथिवी व्याप्ता पुरा
किल नराधिप । स हृष्टा पृथिवी व्याप्ता गन्धस्य विषये हृते ॥ ७ ॥
धराद्वरणदुर्गेभ्यो विषयं समपद्यत । अतः क्रतुयुकोपायं गन्धस्य
विषये हृते ॥ ८ ॥ वृत्रस्य स ततः क्रुद्धो घोरं वज्रमवासृजत ।
स बध्यमानो वज्रेण सुमथ्य भूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेकं सहसा
तोयं जग्राह विषयन्तव । अप्सु वृत्रगर्हीतासु रसे च विषये हृते
॥ १० ॥ अतः क्रतुरर्तक्रुद्धस्तथ वज्रमवासृजत । स बध्यमानो
वज्रेण तस्मिन्मिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेकं सहसा ज्योतिर्ग्राह

विषयन्ततः । व्याप्ते च्योतिषि त्वरेण रूपेऽयं विषये हृते ॥ १२ ॥
 अतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मि-
 न्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेश सहसा वायुः जग्राह विषयन्ततः ।
 व्याप्ते वायौ तु त्वरेण रूपेऽयं विषये हृते ॥ १४ ॥ अतक्रतुरति-
 क्रुद्धस्तत्र वक्ष्यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मिन्नमिततेजसा
 ॥ १५ ॥ आकाशं न भिदुद्राव जग्राह विषयन्ततः । आकाशे त्वत्
 भूतेऽयं शब्दे च विषये हृते ॥ १६ ॥ अतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्र वक्ष-
 यमवाहजत् । स बध्यमानो वक्षेण तस्मिन्नमिततेजसा ॥ १७ ॥
 विवेश सहसा अक्रुः जग्राह विषयन्ततः । तस्य त्वत्पृथ्वीतस्य मोक्षः
 समभवत्प्रहान् ॥ १८ ॥ रयन्तरेण तं तात वशिष्ठः प्रत्यबोधयत् ।
 ततो त्वत् शरीरस्थं जंघान् भरतर्षभ । अतक्रतुरदृश्येन वक्षे-
 येतौह नः श्रुतम् ॥ १९ ॥ इदं धर्मरक्षस्थं वै शक्रेणोक्तं मह-
 र्षिषु । ऋषिभिर्य मम प्रोक्तं तन्निबोध जनाधिप ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्म-

संवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । दिवधी जायते व्याधिः शरीरो मानस-
 स्ताया । परस्परं तयोर्जन्म निर्दग्धं नोपपद्यते ॥ १ ॥ शरीरे
 जायते व्याधिः शरीरः स निगद्यते । मनसो जायते व्याधि-
 र्मानसस्तु निगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णौ चैव वायुश्च गुणा राजन्
 शरीरजाः । तेषां गुणानां साम्यञ्च तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ३ ॥
 चण्डो न बाध्यते शीतं शीतेनोष्णञ्च बाध्यते । रुक्वं रजस्तमयेति
 त्रय आत्मगुणाः सूताः ॥ ४ ॥ तेषां गुणानां साम्यञ्चेत्तदाहुः
 स्वस्थलक्षणम् । तेषामन्यतमोत्थेके विधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ हर्षेण
 बाध्यते शीको हर्षः शोकेन बाध्यते । कथिदुःखे वर्त्तमानः सुखस्य

कर्तुमिच्छति । कस्यत् सुखी वर्तमानो दुःखस्य कर्तुमिच्छति ॥६॥
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च । कर्तुमिच्छसि
 कीन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवा ते स्वभावोऽयं येन
 पार्थायकृष्यसे । दृष्ट्वा सभागता कृष्णानेकवस्त्रा राजस्वलाम् ॥ ८ ॥
 मियता पाण्डवेद्यानां न तस्य कर्तुमिच्छसि । ब्राह्मणवत् नगरा-
 द्दजिनैश्च विवासनम् ॥ ९ ॥ महारथनिवासय न तस्य कर्तु-
 मर्हसि ॥ १० ॥ जटासुरात् परिक्षेपयित्रसेनेन चाक्षय । सैन्य-
 वाच्च परिक्षेपो न तस्य कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ पुनरश्वातचर्याया
 कौचकेन पदावध । याज्ञसेन्यास्तदा पार्थ न तस्य कर्तुमर्हसि
 ॥ १२ ॥ यच्च ते द्रोणभीष्माभ्या युद्धमासीदरिन्दम । मगसैकेन
 योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय
 भरतर्षभ । परमव्यक्तस्वपस्त्रं धारय युक्त्या स्वकर्म्मभिः ॥ १४ ॥
 यत्र नैव शरैः कार्यं न मत्स्यैर्न च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं
 तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्निर्जिते युद्धे कामवस्था
 गमिष्यसि । एतज्ज्ञात्वा तु कीन्तेय कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १६ ॥
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् । पित्रपैतामहं वृत्तं
 शशिं राज्ञं यद्योचितम् ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वमेधपर्वणि कृष्णधर्मसम्वादि
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । न वाचं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति न नवा ॥ १ ॥ वाङ्मयद्रव्यविमु-
 क्तस्य शरीरेषु च मध्यतः । यो धर्मो यत् सुखं वैव दिपतामस्तु
 तत्तथा ॥ २ ॥ द्युत्तरस्तु भवेन्मृग्युत्तरं ब्रह्मशाश्वतम् । ममेति
 च भवेन्मृत्युने ममेति च शाश्वतम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मसत्यं तु तो राज-

आत्मन्येव व्यवस्थितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम्
 ॥ ४ ॥ अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत । भिक्षा
 शरीर भूतानामहिंसा प्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्ध्वा हि पृथिवीं
 कृत्स्ना सृष्ट्यावरजङ्गमाम् । समस्त यस्य नैव स्यात् किं तथा
 स करिष्यति ॥ ६ ॥ अथवा वसतः पार्थ वने वन्येन जीवत ।
 समता यस्य द्रव्येषु गृह्योरास्ये स वर्तते ॥ ७ ॥ बाह्यात्तराणां
 शत्रूणां स्वभावं पश्य भारत । यो न पश्यति तद्भूतं मुच्यते स
 महाभयात् ॥ ८ ॥ वामात्मानं न प्रमदन्ति लोके नैष्ठाकामा
 काचिदस्ति प्रवृत्तिः । सर्वे कामा मनसोऽप्यद्भूता यान् पण्डित-
 संहरते विचिन्त्य ॥ ९ ॥ भूयो भूयो जम्बूनोऽभ्यासयोगात् योगी
 योगं शारमाणं विचिन्त्य । दानञ्च वैशाध्ययनं तपश्च कान्त्यानि
 कर्माणि च वैदिकानि ॥ १० ॥ प्रतः यज्ञान्नियमान् ध्यानयोगान्
 कामेन यो नारभते विदित्वा । यद्यज्ञाय वामयते स धर्मो न यो
 धर्मो नियमस्तस्य मूलम् ॥ ११ ॥ अथ गाथा कामगीता कीर्त्त-
 यन्ति पुराविद् । शृणु संकीर्त्तमानास्ता अखिलेन मुधिष्ठिर-
 ॥ १२ ॥ नाहं शक्योऽनुप्रायेण हन्तुं मूर्ध्नि वेनचित् । यो मा
 प्रयतते हन्तुं शास्त्रा प्रहृष्टये वक्षाम् ॥ १३ ॥ तस्य तस्मिन् प्रह-
 रणे पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं यज्ञैर्विविध-
 दक्षिणैः ॥ १४ ॥ जङ्गमेष्विव धर्माणां पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो
 मा प्रयतते हन्तुं विद्वेषेऽङ्गसाधनैः ॥ १५ ॥ स्थावरेष्विव धर्माणां
 तस्य प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं धृत्या सत्यपराक्रम-
 ॥ १६ ॥ अथो भगवन् तच्छाहं स च मा नावबुध्यते । यो मा
 प्रयतते हन्तुं तपसा शशितप्तः ॥ १७ ॥ ततस्तपसि तस्याथ
 पुनः प्रादुर्भवाम्यहम् । यो मा प्रयतते हन्तुं मोक्षमास्याय
 पण्डित ॥ १८ ॥ तत्र मोक्षरतिस्तत्र नृत्यामि च हसामि च ।
 अदध्य सर्वभूतानामहमेकं समतन ॥ १९ ॥ तत्र त्वरपि त-

कामं यज्ञैर्विविधदक्षिणैः । धर्मं कुरु महाराज तत्र ते स भवि-
ष्यति ॥ २० ॥ यजस्रःवाजिमेषेन विधिवद्दक्षिणावता । अन्यैश्च
विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ॥ २१ ॥ मा ते व्यथास्तु निहतान्
बन्धून् वीक्ष्य पुनः पुनः । न शय्यास्ते पुनर्द्रष्टुं धी हतासि त्रिणा-
जिरे ॥ २२ ॥ स त्वमिष्टा महावशैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । कौर्त्तिं
लोके परां प्राप्य गतिमग्रां भविष्यसि ॥ २३ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि कृष्णधर्माम्नादे
ययोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

देवस्यानेन च व हि ॥ ११ ॥ नाभागधेय पुरुष कसिदेवम्विधान्
 गुरुन् । लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसम्मतान् ॥ १२ ॥ एव-
 सुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षय । अस्यनुश्राप्य राजानं
 तयोभौ कृष्णफाल्गुनो ॥ १३ ॥ पश्यतामेव सर्पेण तत्रैवाट्ठर्षनं
 ययु । ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत् प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं
 नातिमहान् कालः स तेषामभ्यवर्तत । कुर्वतां शौचकार्याणि
 भीमस्य निधने तदा ॥ १५ ॥ महादानानि विप्रेभ्यो ददतामौर्ध्व-
 द्दिहिकम् । भीमकर्णपुरोगाना कुरुणा कुरुसत्तम ॥ १६ ॥
 संहितो धृतराष्ट्रेण स ददावौर्ध्वदिहिकम् । ततो दत्त्वा बद्धधनं
 विप्रेभ्य पाण्डवर्षभ ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजमा-
 शयम् । स समाश्रास्य पितरं प्रश्नाचक्षुपमीश्वरम् । अन्वयाह
 स धर्मात्मा मृथिवी भ्रातृभिः सह ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिरूपवर्णि कृष्णधर्मसम्वादे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । विजिते पाण्डवेयैस्तु प्रमान्ते दिजसत्तम ।
 राष्ट्रे किं चक्रतुर्वीरो वासुदेवधनञ्जयो ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विजिते पाण्डवै राजन् प्रमान्ते न
 विशास्यते । राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टो वासुदेवधनञ्जयो ॥ २ ॥ विप्री
 र्जायै मुद्रा मुक्तौ दिवि दिवेश्वराविव । तौ वनेषु विपिवेषु प
 तानाञ्च मानुष ॥ ३ ॥ तीर्थेषु चैव पुण्येषु पल्लवेषु नदीषु प
 नं प्रमथमाणो संछटावश्रिनाविव नन्दनं ॥ ४ ॥ इन्द्रप्रस्थे महा-
 तानी रैमनु वृष्णपाण्डवौ । प्रविश्य ता सर्वा रम्या विजृष्टाते
 न भारत ॥ ५ ॥ तत्र सुदुर्गयादिना परिक्रम्य पाद्विं ।
 यथायोगी जयायोगी ययवामास्तु यदा ॥ ६ ॥ तपोना द्युता-
 नाद वंशमावाप्तुस्तदा । प्रीयमानो महात्मानो पुराणासि-

सत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुराश कथायिवायित्रायैपदनिश्चया । नि-
य-
यश्च स पायाय कथयामास केशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकामिषन्तरं
घातीनाञ्च सहस्रशः । कथामि- श्रमयामास पायं सौरिर्जना-
द्देनः ॥ ९ ॥ स तन्माश्वास्य विधिवत् विज्ञानशो महातपा ।
अपहृत्यात्मनो भारं विश्रयामेव सात्त्वतः ॥ १० ॥ ततः कथान्ते
गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह । शान्तयन् हृत्पया वाचा हेतु-
पुक्तमिदं वचः ॥ ११ ॥

वासुदेव उवाच । विजितेयं धरा कृत्स्ना सव्यसाचिन् पर-
त्तप । तद्वाङ्मवलयमायित्य राज्ञा धर्मसुतेन ह ॥ १२ ॥ असपत्नां
मर्द्दी भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः । भीमसेनप्रभावेन यमयोद्य
नरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मेण राज्ञा धर्मज्ञ प्राप्तं राज्यमकण्ठकम् ।
धर्मेण निहतः सङ्को स च राजा सुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्म-
रुचयो बुद्ध्याः सदा चाप्रियवादिन । धार्तराष्ट्रा दुरात्मान
सानुबन्धा निपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशान्तामखिला पार्थ पृथिवीं
पृथिवीपतिः । भुङ्क्ते धर्मसुतो राजा त्वया गुप्तं कुरुद्वह ॥ १६ ॥
रमोऽद्य त्वया सार्धमरणेष्वपि पाण्डव । किमु यत्र जनोऽयं
वै पृथा चामित्रकर्षणः ॥ १७ ॥ यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो
महाबलः । यत्र माद्रवती पुत्री रतिस्तत्र परा भमः ॥ १८ ॥
यथैव स्वर्गकल्पेषु समोद्देशेषु कौरव । रमणीयेषु पुण्येषु सहितस्य
लियानवः ॥ १९ ॥ कालो महांस्त्वतीतो मे शूरस्तनुमपश्यतः ।
बलदेवश्च कौरव्य यथान्यान् वृष्णिपुङ्गवान् ॥ २० ॥ सोऽहं गन्तु-
मभीप्सामि पुरीं दारवतीं प्रति । रोचता गमनं मयं तवापि
पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ सक्तो बद्धविधं राजा तत्र तत्र युधिष्ठिरः ।
सह भीमेण यद्युक्तमस्मामिः शोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टो युधि-
ष्ठिरोऽस्मामिः शास्ता सन्नपि पण्डितः । तेन तच्च वचं सम्यग्-
पश्यीतं समहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मपुत्रे हि धर्मज्ञे कृतज्ञे सत्य-

वादिनि । तस्य धर्मो मतिशायगा स्थितिश्च सततं स्थिरा ॥ २४ ॥
 तत्र गत्वा महात्मानं यदि ते रोचतेऽर्जुन । अस्मद्भ्रमनसंयुक्तं वचो
 ब्रूहि जनाधिपम् ॥ २५ ॥ न हि तस्याप्रियं कुर्यां प्राणत्यागे-
 ऽप्युपस्थिते । कुतो गन्तुं महाबाहो पुरीं दारवतीं प्रति ॥ २६ ॥
 सर्वं त्विदमहं पार्थ त्वत्प्रीतिद्वितकाम्यया । ब्रवीमि सत्यं कौरव्य
 न मित्येतत् कथञ्चन ॥ २७ ॥ प्रयोजनञ्च निर्वृत्तमिहवासे ममा-
 र्जुन । धार्तराष्ट्रो हतो राजा स्वस्रः सपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथिवी
 च वधे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः । स्थिता समुद्रवलयः समैल-
 वनकानना ॥ २९ ॥ चिता रत्नैर्वद्भविधैः कुरुराजस्य पाण्डव ।
 धर्मेण राजा धर्मैश्च पातु सर्वा वसन्धरान् ॥ ३० ॥ उपास्य-
 मानो बद्धमिः सिद्धैश्चापि महात्मभिः । स्तूयमानश्च सततं वन्दिभि-
 र्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ त्वं मया सह गत्वाद्य राजानं कुरुवर्धनम् ।
 आपृच्छ कुरुमादूलं गमनं दारकां प्रति ॥ ३२ ॥ इदं शरीरं
 वसु यच्च मे गृहे निवेदितं पार्थ सदा युधिष्ठिरे । प्रियय मान्यय
 हि मे युधिष्ठिरः सदा कुरुष्यामधिपो महामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयो-
 जनञ्चापि निवासकारणे न विद्यते मे त्वद्वते नृपात्मज । स्थिता
 हि पृथ्वी तव पार्थ यासने गुरोः सुवृत्तस्य युधिष्ठिरस्य च ॥ ३४ ॥
 इतीदमुक्तः स तदा महात्मना जनार्द्दनेनामितविक्रमोऽर्जुन ।
 तथेति दुःखादिव वाक्यमैरयज्जनार्द्दनं सम्प्रतिपूरुष पार्थिव ॥ ३५ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि आश्वमेधिकपर्वणि
 पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तश्च आश्वमेधिकपर्व ॥ १५ ॥

अथ अनुगीतापर्वः ।

जनमेजन उवाच । सभायां वसतोस्तत्र निहत्यारीमहा-
 त्मनोः । केनवार्जुनयोः का नु कथा समधवहिज ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृष्णेन सहितं पार्थ रुराक्ष्यं प्राप्य
 केवलम् । तस्या सभाया दिव्याया विजहार मुदायुत ॥ २ ॥
 तत फञ्चित समीदेशं स्वर्गोद्देशसमं नृप । यदृच्छया तौ मुदितौ
 जग्मतु स्वजनावृतौ ॥ ३ ॥ तत प्रतीत कृष्णेन सहित पाण्ड-
 वोऽज्जन । निरीक्ष्य ता सभा रभ्यामिदं वचनमब्रवीत ॥ ४ ॥
 विदितं मे महाबाहो संग्रामे समुपस्थिते । माहात्म्यं^१ द्विकी-
 मातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवता प्रोक्तं पुरा कैशव
 सौहृदात् । तत् सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्ट मे भ्रष्टचेतसः ॥ ६ ॥ मम
 कौतूहलं त्वस्ति त्विष्येषु पुन पुन । भवाद्य दारका गन्ता न-
 चिरादिव माधव ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु त कृष्ण फाल्गुन प्रत्यभाषत ।
 परिश्रव्य महातेजा वचनं वदताम्बर ॥ ८ ॥

वासुदेव उवाच । आवितस्त्र मया शुक्लं चापितय सना-
 तनम् । धर्मं स्वर्गपिण पार्थं सर्वलोकाय शाश्वतान् ॥ ९ ॥
 अमुदरा नाग्रहीर्यस्त्व तन्मे समक्षदप्रियम् । न च साद्य पुनर्भूय
 कृतिर्मे संभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमश्वत्थानोऽसि दुर्मधा क्षसि
 पाण्डव । न च शक्य पुनर्वक्तुमपिण धनञ्जय ॥ ११ ॥ स हि
 धर्मं सुपर्याप्तो ब्रह्मण्य मदवेर्दनं । न शक्य तन्मया भूयस्तथा-
 वक्तुमपिपत ॥ १२ ॥ पर हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ।
 इतिहासन्तु यस्यामि तन्मित्रार्थं पुरातनम् ॥ १३ ॥ यथा ता
 अङ्गिरास्त्राण्य नत्तिमप्रत गानिष्यसि । शृणु धर्मोद्देशोऽष्ट गदित
 सर्वमेव मे ॥ १४ ॥ आगच्छद्ब्राह्मण कथितं स्वर्गलोकादरि-
 न्दम् । ब्रह्मलोकाच्च दुर्घर्षं सोऽस्माभि पूजितोऽभवत् ॥ १५ ॥
 अस्माभि परिपृष्टं यदाह भरतर्षभ । दिव्येन विधिना पार्थ
 तत शृणुष्वविचारयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मण उवाच । मोदधर्मं समाश्रित्य कृष्णं चशामप

च्छया । भूतानामनुकम्पायं यमोदच्छदनं विभो ॥ १७ ॥ तत्ते-
 ऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावन्मघसूदन । शृणुष्वभावहितो भूत्वा गदतो
 मम माधव ॥ १८ ॥ कश्चिद्विप्रस्तपोयुक्त काश्यपो धर्मवित्तमः ।
 आसन्नाद दिवं कश्चिद्वर्माणामागतागमम् ॥ १९ ॥ गतागतेषु
 ब्रह्मणो ज्ञानविज्ञानपारगम् । लोकतत्त्वार्थकुशलं ज्ञातार्यं सुख-
 दुःखयोः ॥ २० ॥ जातीयमरणतत्त्वज्ञं कोविदं पापपुण्ययोः ।
 दृष्टारमुत्तनीचाना कर्मभिर्देहिनां गतिम् ॥ २१ ॥ चरन्तं सुक्त-
 यत् सिद्धं प्रशान्तं चंयतेन्द्रियम् । दीप्यमानं त्रिया ब्राह्मण
 क्रममाणञ्च सर्वशः । अन्तर्हानगतिश्चञ्चुत्वा तत्त्वेन काश्यपः ॥ २२ ॥
 तथैवान्तर्हितैः सिद्धैर्योन्तं चक्रधरैः सह । गन्धार्पमाणैकान्ते
 समासीनञ्च तैः सह ॥ २३ ॥ यदच्छया च गच्छन्तममक्तं पवनं
 यथा । तं समासाद्य नेधावी स तदा दिजसत्तमः ॥ २४ ॥ चरणौ
 धर्मकामस्य तपस्वी सुसमाहितः । प्रतिपेदे यथान्यायं दृष्ट्वा
 तत्सहद्वहृतम् ॥ २५ ॥ विगितयाहुतं दृष्ट्वा काश्यपस्तं दिवो-
 त्तमम् । परिषारेण महता गुरुं तं पथितोपयत् ॥ २६ ॥ उप-
 पन्नञ्च तत् सर्वं श्रुतचारित्र्यसंयुतम् । भावेनातोपयच्चैनं गुरुवत्तम
 परस्तपः ॥ २७ ॥ तस्मै तुष्टः स शिष्याय प्रसन्नो वाक्यमब्रवीत् ।
 सिद्धिं परामभिप्रेक्ष्य शृणु मत्तो जनार्दन ॥ २८ ॥

सिद्ध उवाच । त्रिविधैः कर्मभिस्तात पुण्ययोगीश केवले ।
 गच्छन्तीषु गतिं मत्तया देवलोके च संस्त्रितिम् ॥ २९ ॥ न कश्चित्
 संस्रमत्यन्तं न कश्चित् याज्यर्गो ग्यतिः । स्थानाद्य मज्जतो भ्रंशो
 नृ यमज्जातु पुनः पुनः ॥ ३० ॥ अशुभा गतय प्राप्ताः कृता मे
 पापक्षयनात् । काममन्युपरीतेन लक्ष्म्या मोहितेन च ॥ ३१ ॥
 पुनः पुनश्च मरणं जज्ञे देव पुन पुन । पाषाणैरिविधा भुक्ताः
 पीता माताग्निधा स्नाता ॥ ३२ ॥ मापरो त्रिविधा दृष्टा पितरश्च
 पदगन्धिधाः । सुगन्धि च त्रिविधा नृ दुःखानि च मयागय ॥ ३३ ॥

प्रियैर्विवासो बह्वथ संवाचथाप्रियै सह । धननाथस्य सम्प्राप्ति
 लब्ध्वा दुःखिन तदनम् ॥ ३४ ॥ अयमाणा सुकष्टाश्च राजत
 स्वजनास्तथा । शरीरा मानसाश्चापि वेदना अश्वदासुणा ॥ ३५ ॥
 प्राप्ता विमाननाथोग्रा बधवन्धारा दासुणा । पतन निरथे चैव
 यातनाश्च न्यमथये ॥ ३६ ॥ जरा रोगाश्च यततं व्यसनानि च
 भूरिथ । लोकेऽस्मिन्ननुभूतानि दण्डजानि भयं मया ॥ ३७ ॥
 तत ऊहाचिन्निर्वेदान्निराकारोद्यितेन च । लोभतस्तं परित्यक्तं
 दुःखार्त्तं भयं मया ॥ ३८ ॥ लोकेऽस्मिन्ननुभूयाद्विमं भार्ग-
 वगुष्ठित । तत सिद्धिरियं प्राप्ता प्रवादादात्मनो मया ॥ ३९ ॥
 नाहं पुनरिच्छामन्ता लोकानालोकयाम्यहम् । यासिद्धेराप्रजा-
 मर्गा रात्मनोऽपि गति शुभा ॥ ४० ॥ उपलब्ध्वा दिवाश्रेष्ठ तथैवं
 सिद्धिरुत्तमा । इत पर गमिष्यामि तत परतर पुन ॥ ४१ ॥
 अश्वमेध पदमव्यक्तं मा तेऽभूद्वत् संशय । गात्र पुनरिच्छामन्ता
 मर्त्तप्रतीकं परस्तप ॥ ४२ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महाप्राज्ञ यूहि तं
 प्रदद्यामि ते । यदीप्सुरुपपन्नस्त्व तस्य कालीवमागत ॥ ४३ ॥
 अभिजाने च तदहं यदयं मासुपागत । अविरान्तं गमिष्यामि
 तेनाहं लामचूचुदम् ॥ ४४ ॥ अथ प्रीतोऽस्मि भवतश्चारित्येण विच-
 चण । परिपृच्छस्व कल्याणं भाषिय यत्तवेष्टितम् ॥ ४५ ॥ बह्व
 मन्ये च ते शुद्धिं अथ संपूजयामि च । येनाहं भवता ब्रह्म मेधावी
 यासि वाच्यप ॥ ४६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

दासदेव उवाच । ततस्तथोत्संगश्च पादौ प्रश्नान् सुदु-
 र्वेदान् । यदच्छ ताव चर्मान् च मास धर्मभृताम्बर ॥ १ ॥

मरणसंविताः सततं सर्वजन्तवः ॥ १८ ॥ दृश्यन्ते संत्यजन्तश्च
 शरीराणि द्विजर्षभ । गर्भसंक्रमणे चापि मर्माणामतिसर्पणे ॥ १९ ॥
 तादृशीमेव लभते वेदना मानवः पुनः । भिन्नसन्तिरथ कौदमद्भिः
 स लभते नर ॥ २० ॥ यथा पञ्चसु भूतेषु संभूतत्वं नियच्छति ।
 धैत्यात् प्रकुपितः काये तीव्र वायुसमीरित ॥ २१ ॥ यः स पञ्चसु
 भूतेषु प्राणपाने व्यवस्थितः । स गच्छत्यूर्ध्वं गोवायुः कृच्छ्रामुक्ता
 शरीरिणम् ॥ २२ ॥ शरीरञ्च जह्यात्मेवं निरुच्छास्य दृश्यते ।
 स निरुष्णा निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणा
 संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नरः । स्तोतोमिर्यैर्विजानाति इन्द्रि-
 यार्थान् शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेव च विजानाति प्राणानाहार-
 संश्रवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ॥ २५ ॥
 तथा यद्यद्वेद्युक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्मे विजा-
 नौहि शास्त्रदृष्टिं हि तत्तथा ॥ २६ ॥ तेषु मर्मसु भिन्नेषु ततः
 स समुदीरयन् । आविश्य हृदयं जन्तोः सत्त्वं चाशु कृण्वि वै
 ॥ २७ ॥ ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति किञ्चन । तमसा
 सम्वृतज्ञानं सम्वृतेष्वेव मर्मसु ॥ २८ ॥ स जीवो निरधिष्ठान-
 श्लाघ्यते मातरिष्वना । ततः स तं महोच्छ्वासं भृशमुच्छ्वास्य दारु-
 णम् ॥ २९ ॥ निष्क्रामन् कम्पयत्याशु तच्छरीरमचेतनम् । स
 जीवः प्रधुतः कायात् कर्मभिः स्वैः समावृतः ॥ ३० ॥ अभित स्वै-
 शुभैः पुण्यैः वापैर्वाप्युपपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावत्
 श्रुतनिधयाः ॥ ३१ ॥ इतरं कृतपुण्यं वा तं विजानन्ति लक्षणे ।
 यथान्धकारे खद्योतं लीयमानं ततस्ततः ॥ ३२ ॥ चक्षुषन्तः
 प्रपश्यन्ति तथा च ज्ञानचक्षुषः । पश्यन्त्येयंविधं सिद्धा जीवं
 दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३ ॥ ध्रुवन्तं जायमानञ्च योनिज्ञानुप्रवेष्टितम् ।
 तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः ॥ ३४ ॥ कर्मभूमि-
 रियं भूमिर्यत्र तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा लभन्ते

सदेहिनिः ॥ ३५ ॥ इहैवोच्चावचान् भोगान् प्राप्नुयन्ति स्वकर्मभिः ।
 इहैवाशुभकर्माणाः कर्मभिर्निरयं गताः ॥ ३६ ॥ अवाग्वृत्तिरिजं
 कष्टायत्र पश्यन्ति यावदाः । तस्मात् सदुल्लेखो मोक्षो रक्ष्यचात्मा
 ततो भयम् ॥ ३७ ॥ ऊर्ध्वं नु वन्तवो गत्वा येषु स्थानेष्वयस्विताः ।
 कीर्त्तयमानानि तानीह तत्त्वतः संनिबोध मे ॥ ३८ ॥ तच्छुद्धा
 नैष्ठिकीं बुद्धिं धृष्येयाः कर्मनिश्चयम् । ताराक्ष्माणि सर्पाणि
 यद्येतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ ३९ ॥ यत्र विभ्राजते लोके स्वभावा सूर्य-
 न्मण्डलम् । स्थानान्येतानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४० ॥
 कर्माद्ययाय ते सर्वे च्यवन्ते वै पुनः पुनः । तत्रापि च विधेयो-
 ऽस्ति दिवि नीचोद्धमध्यमा ॥ ४१ ॥ न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टः
 दीप्ततरां यियम् । इत्येता गतयः सतीः पृथक् तीरगुदीरिताः
 ॥ ४२ ॥ उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याद्यमतः परम् । तथा तन्मे
 निगदतः शृणुन्नावदितो दिवः ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अश्वगौतापर्वणि

अश्वगौतापर्वणः ॥ १७ ॥

ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६ ॥ तद्दीर्घं सर्वभूतानां तेन जीवन्ति जन्तवः ।
स जीवः सर्वगात्राणि गर्भस्याविश्य भागम् ॥ ७ ॥ दधाति
चेतसा सद्यः प्राणस्थानेष्ववस्थितः । ततः स्पन्दयतेऽङ्गानि स गर्भ-
शेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथा लोहस्य निस्पन्दो निपिक्तो विम्ब-
विग्रहम् । उपैति तद्विजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥ ९ ॥ लोह-
पिण्डं यथा वक्त्रिः प्रविश्य क्षतितापयेत् । तथा त्वमपि जानीहि
गर्भं जीवोपपादनम् ॥ १० ॥ यथा च दीपः शरूणे दीप्यमानः
प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयन्ति चेतसा ॥ ११ ॥ यद्यच्च
कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा शुभम् । पूर्वदेहकृतं सर्वमवशमुप-
भुज्यते ॥ १२ ॥ ततस्तु क्षीयते चैव पुनश्चान्यत् प्रक्षीयते । याव-
त्तन्मोक्षयोगस्य धर्मं नैवाबुध्यते ॥ १३ ॥ तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि सुखी
भवति येन वै । अवर्त्तमानो जातीषु यथान्योऽन्यासु सत्तम ॥ १४ ॥
दानं व्रतं ब्रह्मचर्यं यद्योक्तं ब्रह्मधारणम् । इमं प्रशान्तता चैव
भूतानाञ्चानुकम्पनम् ॥ १५ ॥ संयमयानृषंस्यञ्च परस्त्रादान-
वर्जनम् । व्यलोकानामकरणं भूतानां मनसा भुवि ॥ १६ ॥
मातापित्रोश्च शुश्रूषा देवतातिथिपूजनम् । गुरुपूजा वृणा घौचं
नित्यमिन्द्रियसंयमः ॥ १७ ॥ प्रवर्त्तनं शुभानाञ्च तत् सतां वृत्त-
मुच्यते । ततो धर्मः प्रभवति यः प्रजाः पाति शाश्वती ॥ १८ ॥
एवं सत्सु सदा पश्येत्तत्रापि वा ध्रुवा स्थितिः । आचारी धर्म-
भाषष्टेयस्मिन् शान्ता व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥ तेषु तत् कर्म निश्चितं
यः स धर्मः अनातनः । यस्तं समभिपद्येत न स दुर्गतिमाप्नुयात्
॥ २० ॥ अतो नियम्यते लोकः प्रच्यवन् धर्मवर्त्तसु । यद्य योगी
च मुक्तय स एतेऽस्मौ विधिष्यते ॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्य धर्मेण शुभं
यत्र यथा तथा । संसारतारण्यं ह्यस्य कालेन मद्धता भवेत् ॥ २२ ॥
एवं पूर्वकृतं कर्म नित्यं जन्तु प्रवर्त्तते । सर्वं तत् कारणं येन
विकृतोऽयमिहागतः ॥ २३ ॥ शरीरगच्छणश्लास्य केन पूर्वं प्रक-

स्मितम् । इत्येवं संशयो लोके तच्च वक्ष्याम्यशेषत ॥ २४ ॥
 शरीरमात्मन कृत्वा सर्वलोकपितामह । त्रैलोक्यमसृजत ब्रह्मा
 कृतस्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ २५ ॥ तत प्रधानमसृजत प्रकृतिं स
 शरीरिणाम् । यया सर्वमिदं व्याप्तं या लोके परमा विदुः ॥ २६ ॥
 इदं तत् शरमित्युक्तं परन्त्वन्मतमक्षरम् । त्रयाणां मियुनं सर्व-
 मेकीकस्य पृथग् पृथक् ॥ २७ ॥ असृजत सर्वभूतानि पूर्वदृष्टं
 प्रजापतिः । स्थावराणि च भूतानि इत्येषां पौर्विकी श्रुतिः ॥ २८ ॥
 तस्य कालपरिमाणमकरोत् स पितामह । भूतेषु परिवृत्तिश्च
 पुनरावृत्तिर्मेव च ॥ २९ ॥ यथात्र कश्चिन्मेधावी दृष्टात्मा पूर्व-
 जन्मनि । यत् प्रवक्ष्यामि तत सर्वं यथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुख-
 दुःखे यथासंख्यगन्तव्ये च प्रपश्यति । कार्यं वा मेध्यसङ्घात विनाशं
 कर्मसंघितम् ॥ ३१ ॥ यच्च किञ्चित् सुखं तच्च दुःखसर्वमिति
 क्षरन् । संसारसागरं धीरः तरिष्यति सुदुस्तरम् ॥ ३२ ॥ जरा-
 मरणरोगैश्च समाविष्टं प्रधानवित्त । चेतनावत्सु चैतन्यं समं
 भूतेषु पश्यति ॥ ३३ ॥ निर्विद्यते तत कृतस्तु मार्गमाण परं
 प्रदम् । तस्योपदेशं वक्ष्यामि याघातस्थेन सत्तम ॥ ३४ ॥ शाश्व-
 तस्याव्ययस्याथ यदस्य ज्ञानमुत्तमम् । प्रोच्यमानं मया विप्र
 निवीधेदमशेषम् ॥ ३५ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्राञ्जल्य उवाच । यः स्योदेकायने लीनस्तथो किञ्चिद्वि-
 म्तयन् । भूवं भूवं परित्यज्य स तीर्थो बभूवनाद्भवेत् ॥ १ ॥ सर्व-
 मिदं सर्वसह अमे रक्तो जितेन्द्रियः । व्यपेतभयमन्युश्च आत्म-
 चान्मन्यते नरः ॥ २ ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यथैरेन्द्रियतः शुचिः ।

अमानी निरभीमाणः सर्वतो मुक्त एव सः ॥ ३ ॥ जीवितं मरण-
 क्षीमे सुखदुःखे तथैव च । लामालाभे प्रियद्वेषे यः समः स च
 मुच्यते ॥ ४ ॥ न कस्यचित् स्पृहयते नावजानाति कञ्चन । निर्द्वन्द्वो
 वीतरागात्मा सर्वथा मुक्त एव सः ॥ ५ ॥ अनमित्रश्च निर्बन्धु-
 रनपत्यश्च यः क्षपित् । त्यक्तधर्मार्थकामश्च निराक्रोशी च मुच्यते
 ॥ ६ ॥ नैव धर्मो न वाधर्मो पूर्वोपचितहायकः । धातुचय-
 प्रशान्तात्मा निर्द्वन्द्वः स विमुच्यते ॥ ७ ॥ अकर्मवान् विकाङ्क्ष-
 प्रश्लेष्मगदशाश्रितम् । अलस्यमवशं मूर्खं जगन्मयुजरायुतम् ॥ ८ ॥
 वैराग्यबुद्धिः सततमात्महोपव्यपेक्षकः । आत्मबन्धविनिर्मोक्षं स
 करोत्यचिरादिव ॥ ९ ॥ अगन्धमरसस्पर्शमग्राह्यमपरिग्रहम् ।
 अरूपमनभिज्ञेयं दृष्टात्मानं विमुच्यते ॥ १० ॥ पञ्चभूतगुणैर्हीन-
 ममूर्तिमद्भेदतुकम् । अगुणं गुणभोक्तारं यः पश्यति स मुच्यते
 ॥ ११ ॥ विहाय सर्वसङ्गत्वान् बुद्ध्या शारीरमानसान् । अनै-
 र्निर्वाणमाप्नोति निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तो
 निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । तपसा इन्द्रियग्रामं ययरेत्मुक्त एव सः
 ॥ १३ ॥ विमुक्तः सर्वसंस्कारैस्ततो ब्रह्मसनातनम् । परमाप्नोति
 संशान्तमच्छं नित्यमक्षरम् ॥ १४ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि योग-
 शास्त्रमनुत्तमम् । युष्मन्तः सिद्धमात्मानं यथा पश्यन्ति योगिनः
 ॥ १५ ॥ तस्योपदिष्टं वक्ष्यामि यथावच्छं निबोध मे । यैर्हरे-
 चारयन्नित्यं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि तु संहृत्य
 मन आत्मनि धारयेत् । तीव्रं तप्त्वा तपः पूजं मोक्षयोगं समा-
 चरेत् ॥ १७ ॥ तपस्वी सततं युक्तो योगशास्त्रमधाचरेत् ।
 मनोपी मनसा विप्र पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥ स चेच्छुक्लौघं
 साधुर्योक्तुमात्मानमात्मनि । तत एकान्तशीलः स पश्यत्यात्मान-
 मात्मनि ॥ १९ ॥ संयतः सततं युक्त आत्मवान् विजितिन्द्रियः ।
 तयावमात्मनात्मातुं संप्रयुक्तः प्राप्स्यति ॥ २० ॥ यथा हि पुरुषः

स्वप्ने दृष्ट्वा पश्यत्यसाविति । तथाह्यपमिवात्मानं साधु युतः
 प्रपश्यति ॥ २१ ॥ दृष्ट्वाकाञ्च यथा मुञ्चात् कथिनिष्कृष्य दर्शयेत् ।
 योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति दिक्षत ॥ २२ ॥ गुञ्जं
 शरीरमित्याद्भिरिषीकामात्मानि त्रिताम् । एतन्निदर्शनं प्रीतं
 योगविद्भिरनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यदा हि युक्तमात्मानं सन्त्यक्तं
 पश्यति देहभृत् । न तस्येहेश्वरः कथिर्नैलोक्यस्यापि यः प्रभुः
 ॥ २४ ॥ अन्धान्यायेन तनवो ययेष्ट प्रतिपद्यते । विनिवृत्त्य
 जराभ्यु न शोचति न हृष्यति ॥ २५ ॥ देवानामपि दिवत्वं युक्त-
 कारयति वशी । ब्रह्मा चाव्ययमाप्नोति हित्वा देहमयाश्रितम् ॥ २६ ॥
 विनश्यत्सु च भूतेषु न भयं तस्य जायते । हिंश्यमानेषु भूतेषु
 न स ह्निष्यति केनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकभयैर्घोरैः सद्गद्गद-
 समुद्भवैः । न पिचात्यति युक्तात्मा निस्पृहः शान्तमागमः ॥ २८ ॥
 नैनं यस्ताणि बध्यन्ते न गृह्यन्त्यान्य विद्यते । गातं सुखतरं
 किञ्चिद्विद्वेदोक्तं क्लृप्तं दृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्ता स आत्मागमात्म-
 न्येव प्रतिष्ठते । विनिवृत्तजरादुःखसुखं स्वपिति चापि स ॥ ३० ॥
 दिद्वान् ययेष्टमभ्येति हित्वेमा मायुषीं तनुम् । निर्वेदस्तु न
 कर्तव्यो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्ता यदात्मानमात्म-
 न्येव प्रपश्यति । तदैव न स्पृहयति साक्षादपि शतक्रतो ॥ ३२ ॥
 योगनेकान्तशीलस्तु यथा विन्दति तच्छृणु । दृष्टपूर्वा दिवं
 पितृ बन्धून् सन्निवसेत् पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यन्तरे तस्य जन-
 स्थानं न याच्यते । पुरस्याभ्यन्तरे तिष्ठन् यस्मिन्नावसये वसेत्
 ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नावसये धार्यं सजाद्याभ्यन्तरे मनः । प्रपित्वा-
 यस्ये कृत्स्नं यस्मिन् क्वाप्ते स तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तस्मिन् काले
 मनयास्य न कथञ्चन याच्यते । सनियम्येन्द्रियग्रामं निर्धोषं
 निर्जने यजे ॥ ३६ ॥ कायमभ्यन्तरं कृत्स्नमेवाग्रं पुरिचिन्तयेत् ।
 दन्तास्तानु च जिह्वाञ्च गजं शीवा तथैव च ॥ ३७ ॥ हृदयं

चिन्तयेद्यापि तथा हृदयवन्धनम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्तं स मया शिष्यो
 मेधावी मधुसूदन । पप्रच्छ पुनरेवेम मोक्षधर्मं सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥
 भुक्त भुक्तमिदं कोष्ठे कथमत्र विपश्यते । कथं रसत्रयं व्रजति
 शोणितत्वं कथं पुनः ॥ ३९ ॥ तथा मासृष्टं मेदयः स्नायूस्थीनि
 च प्रोपति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ४० ॥
 वर्धन्ते वर्धमानस्य वर्धते च कथं बलम् । निरोजसा निर्गमनं
 मलानाञ्च पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥ कुतो वायु विप्रभिति उच्छ्वसि-
 त्यपि वा पुनः । कञ्च दशमधिष्ठाय तिष्ठत्यात्मानमात्मनि ॥ ४२ ॥
 जीवः कायं वहति चेच्छेष्टमात्रं कलेवरम् । किं वक्षं कौटुम्बैश्च
 निवेशयति वै पुनः ॥ ४३ ॥ याथातथ्येन भगवन् वक्तुमर्हसि
 मेतदथ । इति सम्परिपृष्टोऽहं तेन विप्रेण माधव ॥ ४४ ॥ प्रत्यक्षुव
 गङ्गावाहो यथाश्रुतमस्मिन्दम । यथा खण्डे प्रक्षिप्य भाण्डं
 भाण्डमना भवेत् ॥ ४५ ॥ तथा स्वरूपे प्रक्षिप्य मनोहारैरनि-
 यतैः । आत्मानं तत्र मार्गेत प्रमादं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एव
 सततमुदुक्तं प्रीतात्मा न चिरादिव । आसादयति तद्वद्वद्व
 वदुद्धा स्यात् प्रधानवित ॥ ४७ ॥ न त्वसौ चक्षुषा ग्राह्यो न च
 सर्वैरपौन्द्रियैः । मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिपिरोमुख । सर्वतः श्रुतिमाहोके
 सर्पमावृत्य तिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवो निष्क्रान्तमात्मानं शरीरात्
 सप्रपश्यति । स तत्सुतसृज्यं देहे स्वं धारयन् ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥
 आत्मणस्तत्प्राप्नोति कृत्स्नां प्रदुर्लभम् । तदेतन्मया ब्रह्म
 मोक्षं याति ततो मयि ॥ ५१ ॥ इदं सर्वं रहस्यन्ते मया प्रोक्तं
 दिजोत्तम । आपृच्छे साधयिष्यामि गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्युक्तं स तदा इष्टं मया शिष्यो महातपा । अगच्छत् यथा
 कामं ब्राह्मणं संश्रितव्रत ॥ ५३ ॥

पाशदेव स्यात् । इत्युक्ता स तदा वाक्यं मां पार्थ दिज

सत्तम । मोक्षधर्मायित सम्पक् तथैवान्तरधीयत ॥ ५४ ॥ कश्चि-
 दितस्त्वया पार्थ श्रुतमेकाग्रचेतसा । तदापि हि रथस्यस्त्वं श्रुत-
 वानेतदेव हि ॥ ५५ ॥ नैतत् पार्थ सुविज्ञेय व्यामिश्रेणेति मे
 मति । नरेणाकृतसंशेन विदग्धेनाकृतात्मना ॥ ५६ ॥ सुरक्षस्य-
 भिर्दं प्रोक्त देवाना भरतर्षभ । कश्चिन्नेद श्रुत पार्थ मनुष्येणेह
 कर्हिषित् ॥ ५७ ॥ न ह्येतत् श्रोतुमर्होऽन्यो मनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ।
 नैतद्द्वय सुविज्ञेय व्यामिश्रेणान्तरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्विर्हि
 क्रीन्तेय देवशोक समावृत । न चैतदिष्ट देवाना मर्त्तग्रूपनिव-
 र्त्तनम् ॥ ५९ ॥ परा हि सा गति पार्थ यत्तदुग्रद्वय समातनम् ।
 यद्वान्तत्त प्राप्नोति त्यक्त्वा देह सदा सुखी ॥ ६० ॥ इमं धर्मं
 समाख्याय शीऽपि स्युः पापयोनय । स्त्रियो वैश्वास्तथा शूद्रा-
 स्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥ ६१ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणा पार्थ
 क्षत्रिया वा बह्वश्रुता । स्वधर्म्मरतयो नित्यं ब्रह्मलोकपरायणा
 ॥ ६२ ॥ हेतुमत्तैतदुद्दिष्टमुपायथास्य साधने । सिद्धिं फलञ्च
 मोक्षञ्च दुःखस्य च विनिर्णय ॥ ६३ ॥ नात पर सुखं लब्धत्
 किञ्चित् स्याद्धरतर्षभ । बुद्धिमान् अहंभानय पराक्रान्तय पाण्डव
 ॥ ६४ ॥ यः परित्यजते मत्तर्गो लोकसारमसारवत् । एतैरुपायै
 स क्षिप्रं परा गतिमवाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ एतावदेव वक्तव्यं नातो
 भूयोऽस्ति किञ्चन । यस्यासान्नित्यशुक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

शकीनविशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वासुदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
 दम्पत्यो पार्थ सन्वाहो योऽभवद्धरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मण
 कश्चित् ज्ञानविज्ञानपारगम् । दृष्ट्वा विविक्षुः आसीन भार्या

भर्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कन्तु लोकां गमिष्यामि ब्राम्हं पति-
मायिता । म्यस्तकर्माणमासीनं कीनाशमविचक्षणम् ॥ ३ ॥ भार्या
पतिकृतालोकानाप्नुवन्तीति न. श्रुतम् । ब्राम्हं पतिमासाद्य का,
गमिष्यामि वै गतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तं च शान्तात्मा तामुवाच
हसन्निव । सुभगे नाभ्यसूयामि वाक्यस्यास्य तवानशे ॥ ५ ॥
ग्राह्यं दृश्यञ्च सत्यं वा यदिदं कर्म विद्यते । एतदेव व्यवस्यन्ति
कर्म कर्मेति कर्मिणः ॥ ६ ॥ मोहमेव नियच्छन्ति कर्मणा प्राण-
वर्जिता । नैष्कर्म्यं न च लोकेऽस्मिन्नुद्भूतमपि लभ्यते ॥ ७ ॥
कर्मणा मनसा वाचा शुभं वा यदि वाशुभम् । जन्मादि मूर्ति-
भेदान्तं कर्म भूतेषु वर्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्बध्यमानेषु दृश्यद्रव्येषु
वर्तंसु । आत्मस्थमात्मना तेभ्यो दृष्टमायतनं मया ॥ ९ ॥ यत्र
तद्ब्रह्म निर्द्वन्द्वं यत्र सोमं सद्ब्रह्मिण्य । व्यवय कुरुते नित्य
धीरो भूतानि धारयन् ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मादयो युक्तास्तदक्षर-
मुपासते । विहास सुप्रता यत्र शान्तात्मनो जितेन्द्रिया ॥ ११ ॥
ग्राणेन न तदाग्रेयं नास्त्रायश्चैव जिह्वया । स्पर्शनेन तदस्पृश्यं
मनसा लवगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषा लविप्रक्षञ्च यत् किञ्चित् श्रव-
णात् परम् । अगन्धमरसस्पर्शमस्त्रपाशब्दलक्षणम् ॥ १३ ॥ यत्र
प्रवर्तते तन्मं यत्र च प्रतितिष्ठति । प्राणोऽपान समानस व्याम-
सोदान एव च ॥ १४ ॥ तत्र एव प्रवर्तन्ते तदेव प्रविशन्ति च ।
समानव्यानयोर्मध्ये प्राणापानौ विचेरतु ॥ १५ ॥ तस्मिन् सप्ते
प्रलीयेत समानो व्याम एव च । अपानप्राणयोर्मध्ये उदामो बाध्य
तिष्ठति ॥ १६ ॥ तस्मात् शयानं पुरुषं प्राणापानौ न. मुञ्चत ।
प्राणानामायतस्त्वेन तमुदानं प्रचक्षते ॥ १७ ॥ तस्मात्तपो व्यव-
स्यन्ति महत्तं ब्रह्मवादिन । तेषामन्योऽन्यमद्याणा सर्वेषां देह-
चारिणाम् ॥ १८ ॥ अग्निर्वैश्वानरो मध्ये सप्तधा दीप्यतेऽन्तरा ।
ग्राणं जिह्वा च चक्षुश्च श्रोत्रं च श्रोत्रं पञ्चमम् ॥ १९ ॥ मनो

दृश भामिनि । विषया नाम समिधो हवन्ते तु श्रृणान्निष्ठ ॥ ५ ॥
चित्तं श्रुवच्च चित्तञ्च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् । सुविभक्तमिदं सर्वं
जगदासीदिति श्रुतम् ॥ ६ ॥ सर्वमेवाद्य विश्लेष्य चित्तं ज्ञानमवे-
क्षते । रेत शरीरमृत काये विज्ञाता तु शरीरमृत ॥ ७ ॥
शरीरमहार्हपत्यस्तस्मादन्य प्रसीयते । मनश्चाद्यवमीयस्तु तस्मिन्
प्रक्षिप्यते हवि ॥ ८ ॥ ततो वाचस्यतिर्लक्ष्ये त मनः पर्यवेक्षते ।
रूपं भवति वैवर्ण्यं समनुद्भवते मनः ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच । कक्षादागमवत् पूर्वं कक्षात् पश्चान्नोभवत् ।
मनसा चिन्तितं वाक्यं यदा समभिपद्यते ॥ १० ॥ केन विज्ञान-
योगीन मतिश्चित्तं समास्थिता । समुन्नीता नाभ्यगच्छन् को वै
ता प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । तामपानं पतिभूत्वा तस्मात् प्रेष्यत्यपान-
ताम् । ता गतिं मनसः प्राङ्मर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रश्रुत्वा
वाङ्मनसोर्मां यस्मात्त्वमनुपृच्छसि । तस्मात्ते वर्तयिष्यामि तयोरेव
समाह्वयम् ॥ १३ ॥ उभे वाङ्मनसौ गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।
आवयो श्रेष्ठमाचक्षुः छिन्धि नो संशयं विभो ॥ १४ ॥ मन इत्येव
भगवास्तदा प्राह सरस्वती । अहं वै कामधुव तुभ्यमिति ॥
प्राह वागय ॥ १५ ॥

ब्राह्मण उवाच । स्थावर जङ्गमश्चैव विदुर्भावे मनसौ मम ।
स्थावरं मत् सकाशे वै जङ्गमं विपश्ये तव ॥ १६ ॥ यस्तु त-
विषयं गच्छेन्मन्यो वर्णं स्वरूपं वा । तर्कमो जङ्गमं नाम
तस्मादपि गरीयसी ॥ १७ ॥ तस्मादपि समाधिस्ते स्वयमभ्येत्य
योगिने । तस्मादुच्छासमासाद्य प्रवक्ष्यामि सरस्वती ॥ १८ ॥
प्राणापानान्तरे देवी वाग्यै नित्यं सा तिष्ठति । प्रेक्ष्यमाणा महा-
भागे विना प्राणानपानती ॥ १९ ॥ प्रजापतिमुपाधावत् प्रसीद
भगवन्निति । तत् प्राणं प्रादुरभूत्प्राचमाप्याधयन् पुनः । तस्मा-

दुष्कासमासाद्य न भाग्यदति कर्हिषित् ॥ २० ॥ योऽपि जीवति
निर्घोषा नित्यमेव प्रवर्तते । तयोरेपि च योऽपि निर्घोषैव गरी-
यमी ॥ २१ ॥ गौरिव प्रस्रवत्यर्थान् रसमुत्तमशालिनी । सतत
स्यन्दते घोषा शश्वतं ब्रह्मवादिनी ॥ २२ ॥ दिव्यादिव्यप्रभावे
भारती गौः शुचिर्छिते । एतयोरेन्तरं पश्य सूरक्षयोः स्यन्द-
मानयोः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । अमुत्पन्नेषु वाक्येषु बोध्यमाना विवक्षया ।
किन्तु पूर्वं तदा देवी व्यानधार सरस्वती ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन या सञ्चरति शरीरे प्राणादपानं
प्रतिपद्यते च । उदानभूता च विदुष्य दिवं व्यानेन सर्वं दिव-
मावृणोति ॥ २५ ॥ ततः समाने प्रतितिष्ठतीह इत्येव पूर्वं प्रज-
जल्प वाणी । तस्मान्ननः स्थावरत्वादिविष्टं तथा देवी जङ्गम-
त्वादिविष्टा ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सुभगे सप्तहोतॄणां विधानमिह ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ घ्राणं चक्षुश्च जिह्वा
च तक् श्रोत्रञ्चैव पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते होतारः पृथ-
गाश्रिताः ॥ २ ॥ सूक्ष्मेवकाशे तिष्ठन्तो न पश्यन्तीतरेतरम् ।
एतान् वै सप्तहोतॄन्स्वं स्वभावादिवि शोभने ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । सूक्ष्मेवकाशे सन्तस्ते कथं नान्योऽन्यदर्शिनः ।
कथं स्वभावा भगवन्ने तदाप्यहं मे प्रभो ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । गुणाज्ञानमविज्ञातं गुणज्ञानमभिज्ञता ।
परस्परं गुणानेते गामिआगन्ति कर्हिषित् ॥ ५ ॥ जिह्वा चक्षु-

स्तथा श्रोत्रं तद्वन्नो बुद्धिरेव च । न गन्धानधिगच्छन्ति घ्राणं
तानधिगच्छति ॥ ६ ॥ घ्राणं चक्षुस्तथा श्रोत्रं तद्वन्नो बुद्धिरेव
च । न रसानधिगच्छन्ति जिह्वा तानधिगच्छति ॥ ७ ॥ घ्राणं
जिह्वा तथा श्रोत्रं वाङ्मनो बुद्धिरेव च । न स्पर्शध्वनिधिगच्छन्ति
चक्षुस्तान्यधिगच्छति ॥ ८ ॥ घ्राणं जिह्वा ततश्च श्रोत्रं बुद्धि-
र्ननस्तथा । न स्पर्शानधिगच्छन्ति त्वक् च तानधिगच्छति ॥ ९ ॥
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तद्वन्नो बुद्धिरेव च । न शब्दानधिगच्छन्ति
श्रोत्रं तानधिगच्छति ॥ १० ॥ घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं
बुद्धिरेव च । संशयं नाधिगच्छन्ति मनस्तमधिगच्छति ॥ ११ ॥
घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् श्रोत्रं मन एव च । न निष्ठामधि-
गच्छन्ति बुद्धिस्तमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममिति-
हासं पुरातनम् । इन्द्रियाणाञ्च सम्बाधं मनसश्चैव भामिनि ॥ १३ ॥
मन उवाच । न प्राप्तिं मामृते घ्राणं रसं जिह्वा न वेत्ति च ।
रूपं चक्षुर्न गच्छति त्वक् स्पर्शं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ न श्रोत्रं
बुध्यते शब्दं मया ह्रीनं कथञ्चन । प्रवर सर्वभूतानामहमस्मि
सनातनम् ॥ १५ ॥ आगाराणीव शून्यानि शान्ताश्चिप इवाग्नयः ।
इन्द्रियाणि न भासन्ते मया ह्रीनानि नित्यम् ॥ १६ ॥ काष्ठा-
नीवार्द्रशुष्काणि यतमानैरपीन्द्रियैः । गुणार्थान्नाधिगच्छन्ति
मामृते सर्वजन्तव ॥ १७ ॥

इन्द्रियाण्युचुः । एवमेतद्वेत् सत्यं यथैतन्नन्यते भवान् ।
ऋतेऽस्मान्मदर्थाय भोगान् भुङ्क्ते भवान् यद्दि ॥ १८ ॥ यद्यत्मासु
प्रलीनेषु तर्पणं घ्राणधारणम् । भोगान् भुङ्क्ते भवान् सत्यं
यथैतन्नन्यते तथा ॥ १९ ॥ अथ वाष्मासु लीनेषु तिष्ठतस्तु विप्र-
येषु च । यद्दि रुद्धमालेण भुङ्क्ते भोगान् यथार्थवत् ॥ २० ॥
अथ चैतन्नन्यते सिद्धिमदर्थेषु नित्यदा । घ्राणेन रूपमादत्स्व
रसानादत्स्व चक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेण गन्धानादत्स्व स्पर्शानादत्स्व

जिह्वया । तत्रा च शब्दानादत्स्व बुद्ध्या स्पर्शमथापि च ॥ २२ ॥
 वलवन्तो ह्यनियमा नियमा दुर्बलीयसाम् । भोगानपूर्वानादत्स्व
 नोच्छिष्टं भोक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ यथा हि मिथ्य आस्तारं श्रुत्यर्थ-
 मभिधावति । तत श्रुतिमुपादाय श्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥
 विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे । अनागतानतीताय स्वप्ने
 जागरणे तथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यं गतानाञ्च जन्तूनामल्पचेतसाम् ।
 अकदर्शे कृते कार्ये दृश्यते प्राणधारणम् ॥ २६ ॥ बह्वनपि हि
 सङ्कल्पात्मत्वा स्वप्नानुपास्य च । बुभुक्षया पीड्यमानो विषयानेव
 भावति ॥ २७ ॥ आगारमहारजिव प्रविश्य सङ्कल्पभोगान् विषये
 निवहान् । प्राणक्षये शान्तिमुपैति नित्यं दास्यद्येऽभिर्ज्वलितो
 यथैव ॥ २८ ॥ कामन्तु न खेपु गुणेषु सङ्ग कामञ्च नान्योऽन्य-
 गुणोपलब्धिः । अस्मान् विना नास्ति ततोपलब्धिस्तावदस्ति हा
 न भजेत प्रहर्ष ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि ब्राह्मणगौताया
 हाविष्योऽध्याय ॥ २२ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 सुभगे पञ्चक्षीतृणां विधानमिह थादृशम् ॥ १ ॥ प्राणापानाबुदा-
 मय समानो व्यान एव यः । पञ्चक्षीतृस्तथैतान् वै परं भाव
 विदुर्बुधा ॥ २ ॥

ब्राह्मण्युवाच । सभावात् सप्तक्षीतार इति मे पूर्व्विमा मति ।
 यथा वै पञ्च क्षीतार परो भावस्तदुच्यताम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणेन संभृतो वायुरपानेऽजायते तत ।
 अपाने संभृतो वायुस्ततो व्यान प्रवर्तते ॥ ४ ॥ व्यानेन मग्नृतो
 वायुस्ततोऽग्नौ प्रवर्तते । उदाने संभृतो वायु गमानो नाम

जायते ॥ ५ ॥ तेषां च्छन्त पुरा सन्तः पूर्वजातं पितामहम् । यो
नो ज्येष्ठस्तामचक्षुः स न ज्येष्ठो भविष्यति ॥ ६ ॥

ब्राह्मण उवाच । यस्मिन् प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । यस्मिन् प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति स वै ज्येष्ठो गच्छत
यत्र कामः ॥ ७ ॥

प्राण उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राण-
भृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्येष्ठो ह्यहं पश्यत मां
प्रलीनम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्राणः प्रालीयत ततः पुनश्च प्रचचार ह ।
समानयाप्यहानय वचोऽब्रूतां पुनः शुभे ॥ ९ ॥ न त्वं सर्वमिदं
व्याप्य तिष्ठसीह यथा वयम् । न त्वं ज्येष्ठो हि न प्राण अपानो
हि वशि तव । प्रचचार पुनः प्राणोऽस्तमपानोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥

अपान उवाच । मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृता शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्येष्ठो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच । व्यानय तमुदानय भाषमाणमथोचतु ।
अपान न त्वं ज्येष्ठोऽसि प्राणी हि वशगस्ताव ॥ १२ ॥ अपानः
प्रचचाराय व्यानस्थं पुनरब्रवीत् । ज्येष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयता
धेन हेतुना ॥ १३ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः
प्राणभृता शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति ज्येष्ठो ह्यहं
पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । प्रालीयत ततो व्यानः पुनश्च प्रचचार ह ।
प्राणापानावुदानय समानय त्वमब्रुवन् ॥ १५ ॥ न त्वं ज्येष्ठोऽसि
नो व्यान समानस्तु वशि तव । प्रचचार पुनर्व्यानः समानः पुन-
रब्रवीत् ॥ १६ ॥ ज्येष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां श्रूयतां धेन हेतुना ।
मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे प्राणाः प्राणभृता शरीरे । मयि

प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १७ ॥
 समानः प्रचचाराथ उदानस्तमुवाच ह । श्रेष्ठोऽहमस्मि सर्वेषां
 श्रूयतां धीव हेतुना ॥ १८ ॥ मयि प्रलीने प्रलयं व्रजन्ति सर्वे
 प्राणाः प्राणभृतां शरीरे । मयि प्रचीर्णं च पुनश्चरन्ति श्रेष्ठो
 ह्यहं पश्यत मां प्रलीनम् ॥ १९ ॥ ततः प्रालीनतोदानः पुनश्च
 प्रचचार ह । प्राणापानौ समानथ व्यानयैव तमब्रुवन् । उदान
 न त्वं श्रेष्ठोऽसि व्यान एव वशी तव ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच । ततस्ताम्रवीदुब्रह्मा समवेतान् प्रजापतिः ।
 सर्वे श्रेष्ठा न वा श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः ॥ २१ ॥ सर्वे
 स्वविप्रधे श्रेष्ठाः सर्वे चान्योऽन्यधर्मिणः । इति तानम्रवीत् सर्वान्
 समवेतान् प्रजापतिः ॥ २२ ॥ एकस्मिन् रथास्मिन् रथं विप्रैर्ग्रात् पञ्च-
 वायवः । इह एव ममैवात्मा बह्वधाप्युपचीयते ॥ २३ ॥ पर-
 स्परस्य सुहृदो भावयन्त परस्परम् । स्वस्ति व्रजत भद्रं वो
 धारयध्वं परस्परम् ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च सम्वादमर्पेदेवमतस्य च ॥ १ ॥

देवमत उवाच । जन्तोः संजायमानस्य किन्तु पूर्वं प्रवर्तते ।
 प्राणोऽपानः समानो वा व्यानो बोदान एव च ॥ २ ॥

नारद उवाच । येनार्थं सूच्यते जन्तुस्ततोऽन्यः पूर्वमेति तम् ।
 प्राणद्वन्द्वं हि विप्रैश्च तिर्य्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ३ ॥

देवमत उवाच । केनार्थं सूच्यते जन्तुः कथान्यः पूर्वमेति
 तम् । प्राणद्वन्द्वस्य मे ब्रूहि तिर्य्यगूर्ध्वमधश्च यत् ॥ ४ ॥

नारद उवाच । सङ्ख्याप्यायते ह्यर्पं शब्दादपि च जायते ।
रसात् सञ्जायते चापि स्थापादपि च जायते ॥ ५ ॥ शुक्ताच्छोणित
संरुष्टात् पूरं प्राणं प्रवर्त्तते । प्राणेन विरुते शुक्ले तथापान
प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ शुक्लात् सञ्जायते चापि रसादपि च जायते ।
एतद्रूपमुदानस्य ह्यग्रेऽमिथुनमन्तरा ॥ ७ ॥ कामात् सञ्जायते
शुक्लं कामात् सञ्जायते रजः । समानव्यानजनिते सामान्ये शुक्ल
शोणिते । प्राणापानाविद् इन्द्रमर्धाङ्कं चोर्ध्वं गच्छत ।^१ व्यान
समानस्यैवोभौ तिर्थेक इन्द्रत्वमुच्यते ॥ ८ ॥ अश्विनैर्देवता सर्वा
इति वेदस्य शासनम् । सञ्जायते ब्राह्मणस्य ध्यानं बुद्धिसमन्वितम्
॥ ९ ॥ तस्य धूमस्तमो रूपं रजो मज्जसु तेजसः । सर्वं सञ्जा
यते तस्य यत्र प्रक्षिप्यते हवि ॥ १० ॥ सत्त्वात् समानो व्यानश्च
इति यज्ञविदो विदुः । प्राणापानावाङ्मयभासो तयोर्मध्ये कृता
शन ॥ ११ ॥ एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः । निर्दग्धमिति
यत्सेतत्तन्मे निगदत शृणु ॥ १२ ॥ अहोरात्रमिदं दग्धं तयोर्मध्ये
कृताशन । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १३ ॥ सत्त्वा
सच्चैव तद्दग्धं तयोर्मध्ये कृताशन । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा
विदुः ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वं समानो व्यानश्च व्यस्यति कर्म तेन तत् ।
तृतीयस्तु समाप्तेन पुनरेव व्यस्यति ॥ १५ ॥ ग्रान्थयं व्यानमेकञ्च
शान्तिर्ब्रह्मसमातनम् । एतद्रूपमुदानस्य परमं ब्राह्मणा विदुः ॥ १६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चातुर्होत्रविधानस्य विधानमिदं यादृशम् ॥ १ ॥ तस्य सर्वस्य
विधियविधानमुपदिशते । शृणु मे गदतो भद्रे रहस्यमिदं

मद्भुतम् ॥ २ ॥ करणं कर्म कर्ता च मोक्ष इत्येव भाविनि ।
 चत्वार एते होतारो यैरिदं जगदावृतम् ॥ ३ ॥ ऐतूना साधन-
 ज्ञैव शृणु सर्वमशेषतः । घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च
 पञ्चमम् ॥ ४ ॥ मनो बुद्धिश्च सप्तैते विज्ञेया गुणहेतवः । गन्धो
 रसश्च रूपञ्च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमः ॥ ५ ॥ मन्तव्यमयं वीक्ष्यं
 सप्तैते कर्महेतवः । घ्राता भक्षयिता द्रष्टा वक्ता श्रोता च पञ्चमः
 ॥ ६ ॥ मन्ता वोढा च सप्तैते विज्ञेया कर्तृहेतवः । स्वगुणं
 भक्षयन्त्येते गुणवन्तः शुभाशुभम् ॥ ७ ॥ अक्षञ्च निर्गुणोऽगन्त-
 सप्तैते मोक्षहेतवः । विदुषा वृध्यमानानां स्वं स्वं स्थानं यथा-
 विधिः ॥ ८ ॥ गुणास्तो देवता भूता सततं भुञ्जते हविः ।
 अदन्तान्यर्घ्योऽविहानमत्नेनोपपद्यते ॥ ९ ॥ आत्मार्थं पाचयन्नन्नं
 ममत्वेनोपहन्यते । अभक्ष्यभक्षणञ्चैव मद्यपानञ्च हन्ति तम् ॥ १० ॥
 स चान्नं हन्ति तं चान्नं स हन्ता हन्यते पुनः । हन्ता ह्यन्नमिदं
 विद्वान् पुनर्जनयतीश्वरः ॥ ११ ॥ न चान्नाप्यायते तस्मिन् सूक्ष्मो
 नाम व्यतिक्रमः । मनसा गम्यते वृक्षश्च वाचा निगम्यते ॥ १२ ॥
 श्रोत्रेण श्रूयते यच्च चक्षुषा यच्च दृश्यते । स्पर्शेन स्पृश्यते यच्च
 घ्राणेन घ्रायते च यत् ॥ १३ ॥ मनः पृष्ठानि संवम्य हृद्वीथेतानि
 सर्वशः । गुणवत् पावको मर्द्ध्यं द्रौण्यतेऽन्तः शरीरिणः ॥ १४ ॥
 योगयज्ञं प्रवृत्तो मे ज्ञानवज्जिप्रशोद्धयः । प्राणस्तोत्रोऽपानग्रस्त-
 सर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १५ ॥ कर्त्तानुमन्ता ब्रह्मात्मा ततोऽध्वर्यु-
 कृतस्तुतिः । ऋतं प्रशस्ता तच्छस्त्रमपवर्गोऽस्य दक्षिणा ॥ १६ ॥
 ऋचयाम्यन्नं शंसन्ति नारायणविदो जनाः । नारस्यणाय देवाय
 यद्विन्दन् पशून् पुरा ॥ १७ ॥ तत्र सामानि गायन्ति तत्र चाङ्ग-
 निर्दम्यनम् । देवं नारायणं भीरुः सर्वात्मानं निबोध तम् ॥ १८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अगुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया

ब्राह्मण उवाच । एकं शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । नैवमुक्तः प्रवणादिवोदकं यथा नियु-
क्तोऽस्मि तथा वक्षामि ॥ १ ॥ एको गुरुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा सदैव लोके द्विष्टाः
पन्नगाः सर्व एव ॥ २ ॥ एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो यो
हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सप्त-
र्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति ॥ ३ ॥ एकः योता नास्ति ततो द्वितीयो
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तस्मिन् गुरो गुरुवासं निरुध्य
शत्रो गतः सर्वलोकामरत्वम् ॥ ४ ॥ एको देष्टा नास्ति ततो
द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । तेनानुशिष्टा गुरुणा
सदैव लोके द्विष्टा पन्नगाः सर्व एव ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
ममितिहासं पुरातनम् । प्रजापतौ पन्नगानां देवर्षीणाञ्च सं-
विदम् ॥ ६ ॥ देवर्षयश्च नागायाप्यसुराश्च प्रजापतिम् । पर्थ्य-
पृच्छन्नुपासीना रथो नः प्रोच्यतामिति ॥ ७ ॥ तेषां प्रोवाच
भगवान् येयः समनुपृच्छताम् । ओमित्येकाक्षर ब्रह्म ते श्रुत्वा
प्राद्वन् दिव्य ॥ ८ ॥ तेषां प्रद्वमाणां नामुपदेशार्थमात्मनः ।
सर्पाणां दंशने भावः प्रवृत्त पूर्वमेव तु ॥ ९ ॥ असुराणां प्रवृत्तस्तु
दम्भभावः स्वभावजः । दानं देवा व्यवसिता दममेव मन्त्रर्षयः
॥ १० ॥ एकं शास्त्रारमासाद्य शब्देनैकेन संस्कृता । नानाव्यव-
सिताः सर्वे सर्पदेवर्षिदानवाः ॥ ११ ॥ शृणोत्यर्थं प्रोच्यमानं गृह्णाति
च यथातथम् । पृच्छतस्तदतो भूयो गुरुरन्यो न विद्यते ॥ १२ ॥
तस्य चानुमते कर्म तत पथात् प्रवर्तते । गुरोर्वोदा च योता
च देष्टा च हृदि निःसृतः ॥ १३ ॥ पापेन विचरंश्लोके पापचारी
भवत्ययम् । शुभेन विचरंश्लोके शुभचारी भवत्युत ॥ १४ ॥ काम-
चारौ तु कामेन य इन्द्रियसुखे रतः । ब्रह्मचारी सदैवैव य
इन्द्रियजये रतः ॥ १५ ॥ अथैतप्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूमयस्त्रोके ब्रह्मचारी भवत्ययम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मैव समिध-
स्तस्य ब्रह्मानिर्ब्रह्मसम्भवः । आसी ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म स ब्रह्मणि
समाहितः ॥ १७ ॥ एतदेवेदं सूक्तं ब्रह्मचर्यं विदुर्बुधाः ।
विदित्वा चान्वपद्यन्त चैत्रं नानुदर्शिताः ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां

षष्ठं विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१) ब्राह्मण उवाच । सङ्कल्पदंशमशकं शोकहर्षद्विमातपम् ।
मोहान्धकारतिमिरं लोभव्याधिसरीसृपम् ॥ १ ॥ विप्रयैकांत्यया-
ध्वानं कामक्रोधविरोधकम् । तदतीत्य महादुर्गं प्रविष्टोऽग्नि
महदनम् ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । क तदगं महाप्राज्ञ के वृक्षाः सरितश्च काः ।
गिरयः पर्वताश्चैव कियत्यध्वनि तदनम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नैतदस्ति पृथग्भावः किञ्चिदन्यत्ततः सुखम् ।
नैतदस्यपृथग्भावः किञ्चिदुःखतरं ततः ॥ ४ ॥ तस्माद्दुःखतरं
नास्ति न ततोऽस्ति महत्तरम् । नास्ति तस्मात् सुखतरं नास्य-
न्यत् तत्समं सुखम् ॥ ५ ॥ न तत्राविश्य शोचन्ति न प्रह्वयन्ति
च द्विजाः । न च विभ्यति कैपाश्वितेभ्यो विभ्यति केचन ॥ ६ ॥
तस्मिन् वने सप्त महाद्रुमाश्च फलानि सप्तातिथयश्च सप्त । सप्ता-
यमाः सप्तसमाधयश्च दीप्ताश्च सप्तेतदरण्यरूपम् ॥ ७ ॥ पेद्भवर्षानि
दिव्यानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य
तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ८ ॥ सुवर्षानि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि
च । सृजन्तः पादपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ ९ ॥ सुर-
भीणि दिवर्षानि पुष्पाणि च फलानि च । सृजन्तः पादपास्तत्र
व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम् ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्षानि पुष्पाणि च

फलानि च । सृजन्त पादृपास्तत्र व्याप्य तिष्ठन्ति तदनम ॥ ११ ॥
 वह्न्यव्यक्तवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च । विसृजन्तौ महा-
 वृक्षौ तदनं व्याप्य तिष्ठत ॥ १२ ॥ एको वज्रि सुमना ब्राह्मणो-
 ऽत्र पञ्चेन्द्रियाणि समिधयात्र सन्ति । तेभ्यो मोक्षा सप्त फलन्ति
 द्दौचागुणा फलान्यतिथय फलाया ॥ १३ ॥ आतिथ्यं प्रति-
 गच्छन्ति तत्र तत्र महर्षय । अश्वितेषु प्रलीनेषु तेष्वन्यद्भीचते
 वनम् ॥ १४ ॥ प्रज्ञावृक्ष मोक्षफल शान्तिच्छायासमन्वितम् ।
 शानाचय तप्तितोयमन्त चैत्रजभास्करम् ॥ १५ ॥ शिऽधिगच्छन्ति
 त सन्तस्तेषा नास्ति भय पुन । जङ्घं चाधय तिर्य्यक च तस्य
 नान्तोऽधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्र वसन्ति सदास्त्ववाद्भक्षा
 भानुमयी जनित्रा । जङ्घं रसानाददते प्रजास्य सर्वान् यथा
 सत्यमनित्यता च ॥ १७ ॥ तत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनस्तत्रोपयन्ति
 च । सप्त सप्तर्षय सिद्धा वशिष्ठप्रमुखै सप्त ॥ १८ ॥ यषो वक्षो
 भगयैव विजय सिद्धतेजसौ । एतमेवानुवर्तन्ते सप्त ज्योतीषि
 भास्करम् ॥ १९ ॥ गिरय पर्वतायैव सन्ति तत्र समासत ।
 नद्याश्च सरितो वारि वह्न्यो ब्रह्मसम्भवम् ॥ २० ॥ नदीना सङ्गम-
 यैव वैताने समुपपन्ने । स्वात्मवत्ता यतो यान्ति साक्षादेव पिता-
 भक्षम् ॥ २१ ॥ कृशाशा सुव्रताशाय तपसा दग्धकित्तिप्रा । आत्म
 न्यात्मानमाविश्य ब्रह्माण समुपासते ॥ २२ ॥ यममप्यत्र यसन्ति
 विदारण्यविदो जना । तदरण्यमभिप्रेत्य यथाधीरमजायत
 ॥ २३ ॥ एतदेवेदं पुण्यमरण्य ब्राह्मणा विदु । विदित्वा
 चानुतिष्ठन्ति शैलश्चेमानुदर्शिता ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगोतापर्वणि ब्राह्मणगोताया
 सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । मन्यान् जिघ्रामि रसान् वेद्मि रूपं न
 पश्यामि न च स्मृश्यामि । न चापि शब्दान् विविधान् शृणोमि न
 चापि सङ्कल्पमुपैमि कश्चित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान् कामयते स्वभावः
 सर्वान् देष्टान् प्रदिपते स्वभावः । कामदेपाभुङ्क्ष्वतः स्वभावात्
 प्राणपातो जन्तुदेहान्निवेश्य ॥ २ ॥ तेभ्ययान्यास्तेषु नित्याय
 भावान् भूतात्मानं लक्षयेरन् शरीरे । तस्मिंस्तिष्ठन्नास्ति शक्तः
 कथञ्चित् कामक्रोधाभ्या जरया मृत्युना च ॥ ३ ॥ अकामयानस्य
 च सर्वकामा न विदिषाणस्य च सर्वदोषान् । न मे स्वभावेषु
 भवन्ति क्षेपास्तोवस्य विन्दोरिव युष्करेषु ॥ ४ ॥ नित्यस्य चैतस्य
 भवन्ति नित्या निरौक्ष्यमाणस्य बहुस्वभावः । न सञ्जते कर्मसु
 भोगेनाल दिवौ न सूर्यस्य मधूखजालम् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरन्ती-
 ममितिहासं पुरातनम् । अध्वर्युयतिसवाद् तन्निबोध यमस्त्रिणि
 ॥ ६ ॥ प्रोक्ष्यमाणं पशुं दृष्ट्वा यज्ञकर्मण्यथाब्रवीत् । यति-
 रध्वर्युमासीनो हिंसेयमिति जुलसयन् ॥ ७ ॥ तमध्वर्युः प्रत्युवाच
 नाय छागो विनश्यति । श्वेयसा योक्ष्यते जन्तुर्यदि श्रुतिरियं
 तथा ॥ ८ ॥ यो ह्यस्य पार्थिवो भागः पृथिवी स गमिष्यति ।
 यद्स्य वारिजं क्रिद्धिदपस्तत् सम्प्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्यश्चतुर्दिश
 श्रोत्रं प्राणोऽस्य हिवमेव च । आगमे वर्त्तमानस्य न मे दोषोऽस्ति
 कथनं ॥ १० ॥

यतिरुवाच । प्राणैर्वियोगे छागस्य यदि श्वेयः प्रपश्यति ।
 छागार्थं वर्त्तते यज्ञो भवतः किं प्रयोजनम् ॥ ११ ॥ अत्र ता
 मन्यता भ्राता पिता माता मखेति च । मन्त्रयस्त्रैनुन्नीय पर-
 वन्तं विप्रैः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान् भवान् द्रष्टुमर्हति ।
 तेषामनुमतं श्रुत्वा शक्या कर्तुं विचारणा ॥ १३ ॥ प्राणा अप्यस्य
 छागस्य प्राणितास्ते स्वयोनिषु । शरीरं केवलं शिष्टं निधेष्टमिति
 मे मतिः ॥ १४ ॥ इत्यनस्य तु तुल्येन शरीरेण विवेकसा । हिमा-

निर्वैष्टुकामानामिन्धनं पशुसङ्घितम् ॥ १५ ॥ अहिंसा सर्वधर्माणा-
मिति वृद्धानुपासनम् । यदि हिंस्रं भवेत् कर्म तत् कार्यमिति
विद्वहे ॥ १६ ॥ अहिंसेति प्रतिश्रेयं यदि वक्ष्याम्यतः परम् ।
यत्नं यद्भविष्यं कर्तुं भवता कार्यदूषणम् ॥ १७ ॥ अहिंसा सर्व-
भूतानां नित्यमस्मासु रोचते । प्रत्यक्षतः साधयामी न परोक्ष-
मुपास्महे ॥ १८ ॥

अध्वर्युस्त्वाच । भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ष्व पितृस्वापोमयाग्रसान् ।
ज्योतिषां पश्यसे रूपं सृष्टस्यनिलजाम् गुणान् ॥ १९ ॥ शृणो-
याकाशजान् शब्दान् मनसा मन्यसे मतिम् । सर्वाण्येतानि भूतानि
प्राणा इति च मन्यसे ॥ २० ॥ प्राणादाने निवृत्तोऽसि हिंसायां वर्तते
भवान् । नास्ति चेष्टा विना हिंसां किं वा त्वं मन्यसे दिज ॥ २१ ॥

यतिस्त्वाच । अक्षरञ्च चरञ्चैव द्वैधीभाषोऽयमात्मनः । अक्षरं
तत्र सद्भावः स्वभावः चर उच्यते ॥ २२ ॥ प्राणो जिज्ञा मनः
सत्त्वं सद्भावी रजसा सह । भावैरेतैर्विसृक्तस्य निर्द्वन्द्वस्य निरा-
शिपः ॥ २३ ॥ समस्य सर्वभूतेषु निर्ममस्य जितात्मनः । समन्तात्
परिसृक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २४ ॥

अध्वर्युस्त्वाच । सद्भिरेवेह सम्वासः कार्यो मतिमताम्बर ।
भवतो हि मत्तं श्रुत्वा प्रतिभाति मतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन् भग-
वदुदरा प्रतिपन्नो ब्रथीन्यहम् । व्रतं मन्तकृतं कर्तुर्नापराधोऽस्ति
मे दिज ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपत्त्या यतिस्तूष्णीं वर्तमानस्ततः परम् ।
अध्वर्युरपि निर्मोहः प्रचवार महामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशं
मोक्षं सुसूक्ष्मं ब्राह्मणा विदुः । विदित्वा चानुतिष्ठन्ति क्षेत्रज्ञे-
नाद्येदर्शिना ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच । अथाप्युदाहरन्तीममितिहामं पुरातनम् ।
 कार्त्तिकीयस्य मन्वाहं समुद्रस्य च भाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तिकीयजिज्ञो-
 नाम राजा बाह्मसहस्रवान् । देव समरपट्यन्ता धनुषा निजिता
 मश्रो ॥ २ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते निपदम् यत्तदर्पितः । अवा-
 किरच्छरयत्तैः समुद्रमिति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं समुद्रो नमस्कृत्य
 कृताञ्जलिहवाच स । मा मुञ्च वीर नारायान् ब्रूहि किं कर-
 वाजि ती ॥ ४ ॥ मयाचयाणि भूतानि लक्ष्म्यैर्महेषुभिः । यथ्यन्ते
 राजमाहूँत तेभ्यो द्दक्षभयं विभो ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । नतममो चरि संग्रामे शरासमधरः क्वचित् ।
 विद्यते ॥ समाचक्षु यः समासीत मां मधे ॥ ६ ॥

समुद्र उवाच । महर्षिर्जमदग्नस्ते यदि राजत् परिश्रुतः ।
 तस्य पुत्रस्तवातिथ्यं यथावत् कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ ततः स राजा
 प्रययौ क्रोधेन मद्यता वृतः । स तमायममागम्य रामसेवान्व-
 पद्यत ॥ ८ ॥ स रामप्रतिज्ञालानि चकार सह बन्धुभिः । आयासं
 जनयामास रामस्य च मद्यात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजः प्रज्ज्वाल
 रामस्यामिततेजसः । प्रदहन् रिपुसैन्यानि तदा कमललोचने
 ॥ १० ॥ ततः परशुमादाय स तं बाहुसहस्रिणम् । चिक्षेद
 मद्यतां रामो बद्धशस्त्रमिव द्रुमम् ॥ ११ ॥ तं हतं पतितं दृष्ट्वा
 रुक्मिणीः सर्वान्धवाः । असीनादाय यत्कौय भार्गवं पर्यधावयन्
 ॥ १२ ॥ रामोऽपि धनुरादाय रथमारुह्य सखरः । विरुजन्
 शरवर्षाणि व्यधमत् पार्थिवं बलम् ॥ १३ ॥ ततस्तु क्षत्रिबाः
 केचिन्नामद्वयमयाहिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहा-
 दिता इव ॥ १४ ॥ तेषां खविहितं कर्म तद्व्याघ्रानुतिष्ठताम् ।
 प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं ते
 द्रविडामीराः पुण्ड्राय श्वरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्यत्या-
 नात् क्षयधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्च हतवीरास्तु क्षत्रियास्त पुनः

पुनः । द्विलैरुत्थाहितं चतुर्लोकं जामदग्नौ व्यकुन्तत ॥ १७ ॥ एक-
विंशतिमेधान्ते रामं वागशरीरिणो । दिव्या प्रोवाच मधुरा
सर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ राम राम निवर्तस्व कं गुणं तात
यशसि । चतुर्वन्धूनिमान् प्राणैर्विप्रयोच्य पुनः पुनः ॥ १९ ॥
तथैव तं महात्मानमृचीकपसुखास्तदा । पितामहा महाभागे
निवर्तस्वेत्ययामुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृत्युस्तु राम प्रोवाच
तादृशीन् । नार्हन्तीह भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥

पितर ऊचुः । नार्हसे चतुर्वन्धूस्त्वं निघ्नन्तु जयता वर ।
नेह युक्तं त्वया हन्तुं ब्राह्मणेन सता नृपान् ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतावर्गं

जननिर्घोषध्याय ॥ २८ ॥

पितर ऊचुः । अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शुद्धा च तत्तथा कार्यं भवता दिजयत्तम ॥ १ ॥ अलको नाम
राजर्षिरभवत् सुमहातपा । धर्मश्च सत्यवादी च महात्मा
सद्व्यव्रतः ॥ २ ॥ स सागरान्ता भुव्या विनिर्जित्य महीमिमाम् ।
कक्षां सुदुष्करं कर्म मनः सूक्ष्मे समादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्य हृद-
यलोपे तस्य चिन्ता बभूव ह । उत्सृज्य सुमहत् कर्म सूक्ष्मं
प्रति महामते ॥ ४ ॥

अलकं उवाच । मनसो मे बलं जातं मनो जिह्वा ध्रुवो जयः ।
अन्यत्र वाणान् धास्यामि शत्रुभिः परिवारितः ॥ ५ ॥ यद्विदं
पापलात् कर्मा सर्वान् मत्तर्गान् चिकीर्षति । मनः प्रति सुतीक्ष्ण-
ग्रानर्धं मोक्ष्यामि सायकान् ॥ ६ ॥

मन उवाच । नेमे वाणास्तरिणन्ति मायुश्चक्रे कयज्ञेन ।
तमेव मर्मा भेदयन्ति भिन्नमर्मा मरिच्यन्ति ॥ ७ ॥ अन्यान् वाणान्

समीक्षस्व यैस्त्वं मा स्मृदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

अलर्क उवाच । आघ्राय सुवहन् गृन्थास्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्माद्घ्राण्य प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ ९ ॥

घ्राण उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा स्मृदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अलर्क उवाच । इय स्वादून् रसान् भुक्त्वा तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात् जिह्वा प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ १२ ॥

जिह्वा उवाच । नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा स्मृदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

अलर्क उवाच । स्पृष्ट्वा त्वग्विविधान् स्पर्शास्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात्स्पर्श पाटयिष्ये दिविधौ कष्टपत्रिमि ॥ १५ ॥

त्वगुवाच । नेमे बाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन । तवैव
मर्म्म भेत्स्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा स्मृदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचिन्त्याय ततो
वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

अलर्क उवाच । शुद्धा तु निविधान् शब्दास्तानेव प्रतिगृध्यति ।
तस्मात् श्रोत्रं प्रति शरान् प्रतिगृह्णाम्यहं शितान् ॥ १८ ॥

श्रोत्र उवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलर्कं कथञ्चन ।
तवैव मर्म्म भेत्स्यन्ति ततो ह्यस्यसि जीवितम् ॥ १९ ॥ अन्यान्
वाणान् समीक्षस्व यैस्त्वं मा स्मृदयिष्यसि । तत् शुद्धा स विचि-
न्त्याय ततो वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

अलकं उवाच । दृष्ट्वा रूपाणि बह्व्यस्तान्येव प्रतिगृह्यति ।
तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामि निश्चिते मायकीरहम् ॥ २१ ॥

चक्षुरुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन । तवैव
मर्म भेतस्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि ॥ २२ ॥ अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सुदयिष्यसि । तत् श्रुत्वा स विचिन्त्याथ ततो
वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

अलकं उवाच । इयं निष्ठा बह्वविधा प्रज्ञया लब्धवस्यति ।
तस्माद्बुद्धिं प्रति शरान् प्रतिमोक्ष्याम्यहं शितान् ॥ २४ ॥

बुद्धिरुवाच । नेमे वाणास्तरिष्यन्ति मामलकं कथञ्चन ।
तवैव मर्म भेतस्यन्ति भिन्नमर्मा मरिष्यसि । अन्यान् वाणान्
समीक्षस्व यैस्त्वं मा सुदयिष्यसि ॥ २५ ॥

ब्राह्मण उवाच । ततोऽलकस्तपो धीर तत्रैवास्थाय दुष्क-
रम् । नाध्यगच्छत् परं शतधा वाणमेतेषु सप्तषु ॥ २६ ॥ सुस-
भाहितचेतास्तु स ततोऽचिन्तयत् प्रभु । स विचिन्त्य चिर काल-
मलको हिजसत्तम ॥ २७ ॥ नाध्यगच्छत् परं त्रेयो योगाभ्यति-
मता वर । स एकाग्र मन कृत्वा निश्चली योगमास्थित ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि जघानाशु वाणेनैकेन वीर्यवान् । योगीनात्मानमाविश्य
सिद्धिं परमिका गत ॥ २९ ॥ विस्मितयापि राजर्षिरिमा गाथा
जगाद् ह । अहो कष्टं यदस्माभिः सर्वं वाञ्छमनुष्ठितम् ॥ ३० ॥
भोगव्यासमायुक्तैः प्रवं राज्यसुपाश्रितम् । इति पश्यान्मया ज्ञात
योगान्नास्ति परं सुखम् ॥ ३१ ॥ इति लमनुजानीहि राम मा
द्यत्रियान् जहि । तपो धीरसुपातिष्ठ ततः त्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ३२ ॥
द्रव्युक्तं स तपो धीर जामदग्न्यः पितामहे । आस्थितः सुमहा-
भागो यंयौ सिद्धिं दुर्गमाम् ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

ब्राह्मण उवाच । तयो वै त्रिष्वो लोकै नवधा गुणत
 ष्टता । प्रथमं प्रीतिरानन्दस्तयस्ते चास्त्रिषा गुणा ॥ १ ॥
 तृणा श्लोकोऽभिसंरन्धो राजभास्ते गुणा ष्टता । अमलान्द्रा च
 मोक्षश्च तयस्ते तामसा गुणा ॥ २ ॥ एताद्विकृत्य हृतिमान्
 वाणसंघैरतन्द्रित । जेतु परानुत्पद्यते प्रयान्तात्मा जितेन्द्रिय
 ॥ ३ ॥ अथ गाथा कीर्तयन्ति पुराकल्पविदो जना । अम्वरी-
 षिण या गीता राज्ञा पूर्वं प्रशाम्यता ॥ ४ ॥ समुदीर्घेषु दोषेषु
 बध्यमानेषु साधुषु । जग्राह तरसा राज्यमम्वरीषी महायया
 ॥ ५ ॥ स निगृह्यात्मनो दोषान् साधून् ममभिपूज्य च । जगाम
 मष्टतीं सिद्धिं गाथायेमा जगाद ह ॥ ६ ॥ भूयिष्ठ विजिता
 दोषा निहता सर्वशत्रव । एको दीपो बरिष्ठश्च बध्य स न हतो
 मया ॥ ७ ॥ यत्प्रयुक्तो जन्तुरय वैतृष्या नाधिगच्छति । तृणासं
 दृष्ट निम्नानि धावमानो न बुध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपि धेनेह
 प्रयुक्तं सेवते नर । त लोभमसिभिस्तोष्यैर्निकृन्तत निकृन्तत
 ॥ ९ ॥ लोभाद्धि जायते तृणा ततयिन्ता प्रवर्तते । स लिप्स
 मानो लभते भूयिष्ठ राजमान् गुणान् ॥ १० ॥ तद्वत्तातो तु लभते
 भूयिष्ठ तामसान् गुणान् ॥ ११ ॥ स तैर्गुणै संवृत्तदेष्टवन्धन
 पुन पुनर्जायति कर्म चेहते । जगच्च ये भिन्नबिबीर्षद्विष्टो मृत्यु
 पुनर्गच्छति जन्मनैव ॥ १२ ॥ तस्मादेत सम्यगवेक्ष्य लोभ निगृह्य
 धृत्यात्मनि राज्यमिच्छेत् । एतद्राज्य नान्यदस्तीह राज्यमात्मैव
 राजा विद्वितो यथावब ॥ १३ ॥ इति राज्ञाम्वरीषिण गाथा गीता
 यथस्त्रिणा । आधिराज्य पुरस्कृत्य लोभमेकं निकृन्तता ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीताया
 एवमितीति ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्राह्मणस्य च संवादं जनकस्य च भाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणं जनको
 राजा सन्तं कस्मिंश्चिदागमि । विषये मे न वस्तव्यमिति शिष्टार्थ-
 मब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तं प्रत्युवाचाय ब्राह्मणो राजसत्तमम् ।
 आचक्षु विषयं राजन् यावास्तव वसेस्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्यं
 विषये राज्ञो वस्तुमिच्छाम्यहं विभो । वचस्तेकर्तुमिच्छामि यथा-
 शास्त्रं महीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा ब्राह्मणेन यमस्त्रिणा ।
 गुह्यरूपां विनिश्चयस्य न किञ्चित् प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ तमासीनं
 ध्यायमानं राजानमभितोजनम् । कञ्जलं सहभागच्छद्भानुमन्द-
 गिव ग्रह ॥ ६ ॥ समाश्रित्य ततो राजा विगते कञ्जले तदा ।
 ततो मुहूर्त्तादिव तं ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

जनक उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 विषयं नाधिगच्छामि विविन्नं पृथिवीमहम् ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छं
 यदा पृथ्वा मिथिन्ना मीर्मिता मया । नाध्यगच्छं यदा तस्या
 स्वप्रजा मार्गिता मया ॥ ९ ॥ नाध्यगच्छं यदा तस्या तदा मे
 कञ्जलो भवेत् । ततो मे कञ्जलस्यान्ते मति पुनरुपस्थिता ॥ १० ॥
 तदा न विषयं मन्ये सर्वो वा विषयो मम । आत्मापि चार्यं न
 मम सर्वो वा पृथिवी मम ॥ ११ ॥ यथा मम तथान्येषामिति मन्ये
 दिवोत्तम । उच्यता यावदुत्तमाहो भुज्यता यावदिष्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मण उवाच । पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
 ब्रूहि कां मतिमास्थाप्य ममत्वं वर्जितं तया ॥ १३ ॥ का वै बुद्धिं
 समाश्रित्य सर्वो वै विषयस्तव । नावैपि विषयं तेन सर्वो वा
 विषयस्तव ॥ १४ ॥

जनक उवाच । अन्तवन्त्य इहावस्था विदिता । सर्वकर्मसु ।
 नाध्यगच्छमहं तस्मान्नममेदमिति यद्ववेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमिति कस्य
 एमिति वेदवस्तथा । नाध्यगच्छमहं बुद्ध्या ममेदमिति यदु-

भवेत् ॥ १६ ॥ एता बुद्धिं समाश्रित्यममलं वर्जितं मया । शृणु
 बुद्धिञ्च या ज्ञात्वा सर्वत्र विषयो मम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थ-
 मिच्छामि गन्धान् घ्राणगतानपि । तस्मान्मे निर्जिता भूमिर्वशे
 तिष्ठति नित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि रसानास्येऽपि
 वर्जित । आपो मे निर्जितास्तस्मादशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ १९ ॥
 नाहमात्मार्थमिच्छामि रूपं ज्योतिश्च चक्षुष । तस्मान्मे निर्जितं
 ज्योतिर्वशे तिष्ठति नित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि
 स्पर्शान् स्पर्श गताश्च यै । तस्मान्मे निर्जितो वायुर्वशे तिष्ठति
 नित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामि शब्दान् श्रोत्रगतानपि ।
 तस्मान्मे निर्जिता शब्दा वशे तिष्ठन्ति नित्यदा ॥ २२ ॥ नाह-
 मात्मार्थमिच्छामि मनो नित्यं मनोऽन्तरे । मनो मे निर्जितं
 तस्मात् वशे तिष्ठति सर्वदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भूतेभ्यो-
 ऽस्तिथिभि सह । इत्ययं सर्व एवेति समारम्भा भवन्ति वै ॥ २४ ॥
 तत प्रहस्य जनक ब्राह्मण पुनरब्रवीत् । त्वञ्जिज्ञासार्थमदोक्ष
 विद्धि मा धर्ममागतम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्या-
 निवर्त्तिन । सत्त्वज्ञेमिनिर्द्वयस्य चक्रस्यैव प्रवर्त्तक ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि ब्राह्मणगौताया

हात्रिथोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहं तथा मीरु चरामि लोके यथा त्वं
 मा तर्जयसे स्वबुद्ध्या । विषोऽस्मि सुक्तोऽस्मि वनेचरोऽस्मि गृहस्थ-
 धर्मा व्रतवास्तयामि ॥ १ ॥ नाहमस्मि यथा मा त्वं पश्यसे च
 शुभाशुभे । मया व्याप्तमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ २ ॥
 ये कैचिज्जन्तवो लोके जङ्गमा स्थावराश्च ह । तेषां मामन्तः
 विद्धि दारुणामिव पावकम् ॥ ३ ॥ राज्यं पृथिव्या सर्वस्यामय

‘यापि त्रिपिष्टये । तथा बुद्धिरिय वेत्ति बुद्धिरेव धनं मम ॥ ४ ॥
 एकं पन्थां ब्राह्मणानां धीन गच्छन्ति तद्दिद् । शृष्टेषु वनवासेषु
 गुरुवासेषु भिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिङ्गैर्वज्रभिरव्यग्रैरेका बुद्धिरुपास्यते ।
 नानालिङ्गाद्यमस्थानां धेया बुद्धिः शमात्मिका । ते भावमेक-
 नार्यान्ति सरितः सागरं यथा ॥ ६ ॥ बुद्ध्यायं गम्यते मार्गः
 शरीरेण न गम्यते । आप्यन्तवन्ति कर्माणि शरीरं कर्मबन्ध-
 नम् ॥ ७ ॥ तस्मात्ते सुभगे नास्ति परलोककृतं भयम् । तद्भाव-
 भावनिरता ममेवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि ब्राह्मणमीताया
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । नेदमल्पात्मना यत्नं वेदितुं नाकृतात्मना ।
 घट्ट चात्पञ्च संक्षिप्तं विदुस्तच्च मतं मम ॥ १ ॥ उपायं तं मम ब्रूहि
 धेनैषा लभ्यते मतिः । तद्वन्धे कारणं लक्ष्मीं यत एषा प्रवर्तते ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच । अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुरस्योत्तरा-
 रणि । तम श्रुतेऽभिमथीतो ज्ञानानिष्क्रीयते तत्र ॥ ३ ॥

ब्राह्मण्युवाच । यदिह ब्रह्मणो लिङ्गं चैवञ्च इति सङ्कितम् ।
 अक्षीतुं धीम यच्छुक्लं लक्षणं तस्य ततः क्षणम् ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । अलिङ्गी निर्गुणश्चैव कारणं नास्य लक्ष्यते ।
 उपायमेव वक्ष्यामि धीम शृणुत वा न वा ॥ ५ ॥ सम्यगुपायो
 दृष्टश्च भ्रमरैरिव लक्ष्यते । कर्मबुद्धिरुद्धित्वात् ज्ञानलिङ्गैरिवा-
 धितम् ॥ ६ ॥ इह कार्यमिदं नेति न मीक्षेत्पूषदृश्यते । पश्यत
 शृणुतो बुद्धिरात्मनो धेयुः जायते ॥ ७ ॥ यावन्त इह भक्त्येव-
 स्तावर्गोऽज्ञानं प्रकल्पयेत् । अव्यक्तान् व्यक्तलपायं प्रतयोऽयं
 सङ्कस्य ॥ ८ ॥ सर्वान्ज्ञानार्थयुक्ताय सर्वान् प्रत्यक्षहेतुकान् ।
 यतः परं न विद्येत ततोऽस्यासि भविष्यति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच । ततस्तु तस्यां ब्राह्मण्या मतिः क्षेत्रज्ञसंक्षये ।
क्षेत्रज्ञानेन परतः क्षेत्रज्ञेभ्यः प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । क्व नु सा ब्राह्मणी ब्रह्मा क्व चाणौ ब्राह्मण-
यैभ्यः । याम्यां सिद्धिरियं प्राप्ता ताजुभौ च मेऽप्युत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच । मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि
ब्राह्मणीम् । क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ॥ १२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अमुगीतापर्वणि ब्राह्मणगीतायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्म यत् परमं श्रेयं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भवतो हि प्रसादेन सूक्ष्मे मे रमते मतिः ॥ १ ॥

वासदेव उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं प्रिथस्य गुरुणा सह ॥ २ ॥ कथिद्ब्राह्मण-
मासीनमाचार्यं संसितव्रतम् । प्रिथः पप्रच्छ मेधावी किं स्मित-
थेयः परन्तप ॥ ३ ॥ भगवन्तं प्रपन्नोऽहं निःश्रेयसपरायणः ।
याचे त्वां धिरसा विप्र यद्ब्रूयां ब्रूहि तन्मम ॥ ४ ॥ तमेवं वादिनं
पार्थ प्रिथं गुरुववाच ह । सर्वन्तु ते प्रवक्ष्यामि यत्र वै संशयो
हिज ॥ ५ ॥ इत्युक्तः स कुरुक्षेत्रे गुरुणा गुरुवत्सलः । प्राप्स्यतिः
परिपप्रच्छ यत्तत् शृणु महामते ॥ ६ ॥

प्रिथ उवाच । कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत् सत्यं ब्रूहि यत्
परम् । कुतो जातानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ७ ॥
केन जीवन्ति भूतानि तेषामायुश्च किं परम् । किं सत्यं किं तपो
विप्र के गुणाः सद्भिरीरिताः ॥ ८ ॥ के पन्थानः धिराश्च स्युः किं
सुखं किञ्च दुष्कृतम् । एतान्मे भगवन् प्रशान् वायातथ्येन सुव्रत
॥ ९ ॥ वक्तुमर्हसि विप्र यथावदिह तत्त्वतः । तदन्यः कथं न

प्रज्ञानेतान् वक्तुमिच्छादति ॥ १० ॥ ब्रूहि धर्मविदाश्रेष्ठ परं
कौतूहलं मम । मोक्षधर्मार्थकुशलो भवाद्योकेषु गीयते ॥ ११ ॥
सर्वसंशयसंक्षेप्ता त्वदस्यो न च विद्यते । संसारभीरवश्चैव मोक्ष-
कामास्तथा वयम् ॥ १२ ॥

वासुदेव उवाच । तस्मै संप्रतिपन्नाय वयावत् नरिषुच्छते ।
श्रियाय गुणयुक्ताय शान्ताय प्रियवर्त्तिने ॥ १३ ॥ काथाभूताय
दान्ताय यतये ब्रह्मचारिणे । तान् प्रज्ञानव्रवीत् पार्थ मेधावी
स हृतव्रत । गुरु कुरुकुलश्रेष्ठ सम्यक् सर्वानरिन्दम ॥ १४ ॥

गुरु उवाच । ब्रह्मणोक्तमिदं सर्वमृषिप्रवरसेवितम् । वेदविद्या
उमाश्रित्य तत्त्वभूतार्थभावनम् ॥ १५ ॥ ज्ञानन्त्वेव परं ब्रह्म
वन्त्रासं तप उत्तमम् । यस्तु वेद निराबाधं ज्ञामतत्त्वं विनि-
ययात् ॥ १६ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं स सर्वगतिरिष्यते । यो विद्वान्
ब्रह्मवाचश्च विवाचश्चैव पश्यति ॥ १७ ॥ तथैवैकत्वमात्रात् स दुःखात्
परिमुच्यते । यो न कामयते किञ्चिन्न किञ्चिदभिमन्यते ॥ १८ ॥
इष्टलोकस्य एवैष ब्रह्मभूयाय कल्पते । प्रधानगुणतत्त्वज्ञ सर्व-
भूतविधानवित् ॥ १९ ॥ निर्भ्रमो निरद्वयारो मुच्यते नात्र संशयः ।
अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ॥ २० ॥ महाद्वारविटप
इन्द्रियाद्गुरकोटश्च । महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिपाद्यवान् ॥ २१ ॥
सदापुष्पं सदापुष्पं सदाशुभफलोदयः । आजीव सर्वभूतानां
ब्रह्मबीज सनातनम् ॥ २२ ॥ एतज्ज्ञात्वा स तत्त्वानि ज्ञानेन
परमाशिना । छित्त्वा चामरता प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ॥ २३ ॥
भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयम् । सिद्धसङ्गपरिज्ञातं पुरा-
कल्पं सनातनम् ॥ २४ ॥ प्रवव्येऽहं नद्याप्राप्य पदमुत्तममथ ते ।
दुःखा यदिह संसिद्धा भवन्तीह मनीषिणः ॥ २५ ॥ उपगम्यर्पय
पूर्वं जिज्ञासन्त परस्परम् । प्रजापतिभरद्वाजो गौतमो भार्गव-
स्तथा ॥ २६ ॥ अग्निष्ठ कृष्णपयैव विश्वामित्रोऽग्निरेव च । भार्गवन्

सर्वाणि परिक्रम्य परिद्यान्ताः स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ ऋषिमाद्विरसं
 वसं पुरस्कृत्य तु मे दिवाः । ददृशुर्ग्रन्थमजने ब्रह्माणं यीतकलः-
 पम् ॥ २८ ॥ तं प्रशम्य महात्मानं सुखासीनं मधुपयः । पप्रच्छ-
 विंगयोपेता नैऋत्यमग्निदं परम् ॥ २९ ॥ कथं कर्म क्रियात्
 साधुः कथं सुप्तेत क्लिप्तिपात् । के नो मार्गाः शिवाय स्युः किं
 सत्यं किञ्च दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ कीं चोमौ कर्माणां मार्गां प्राप्नु-
 द्दक्षिणोत्तरी । प्रलयज्ञापवर्गश्च भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः स सुनिश्चेष्टैर्पदाच्च प्रपितामहः । तत्तोषं संप्रवक्ष्यामि
 शृणु शिष्य यथागमम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच । सत्याद्भूतानि जातानि स्यावराणि चराणि च ।
 तपसा तानि जीवन्ति इति तदित्त सुव्रताः । स्वां योनिं समति-
 क्रम्य वर्तन्ते स्वेन कर्मणा ॥ ३३ ॥ सत्यं हि शुणसंयुक्तं नियतं
 पञ्चलक्षणम् । ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यश्चैव प्रजापतिः ॥ ३४ ॥
 सत्याद्भूतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् । तस्मात् सत्याश्रया
 विप्रा नित्यं योगपरायणाः ॥ ३५ ॥ अतीतक्रीडसन्तापा नियता-
 धर्मचेतवः । अम्योऽन्यनियतान् वैद्यान् धर्मसेतुप्रवर्तकान् ॥ ३६ ॥
 तामहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतांशोकभावनाम् । चातुर्विध्यं तयो-
 वस्थां यातुरात्रमिकान् पृथक् ॥ ३७ ॥ धर्मोमेकं चतुष्पादं नित्य-
 माङ्गमनीयिणः । पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं दिवाः
 ॥ ३८ ॥ नियतं ब्रह्ममावाच गतं पूर्वं मनीषिभिः । गदतस्तं
 नमाद्येच्च पन्थानं सुविदं परम् ॥ ३९ ॥ नियोषत महाभागा
 निखिलेन परं पदम् । ब्रह्मचारिकमेवाङ्गराचमं प्रथमं पदम्
 ॥ ४० ॥ गार्हस्थ्यान्तु द्वितीयं स्यादानप्रस्थमतः परम् । ततः
 परन्तु विज्ञेयमध्यात्मं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ज्योतिराकाश-
 मादित्पी वायुरिन्द्रः प्रजापतिः । नोपैति न्यावदध्यात्मं तत्र देतान्
 पश्यति ॥ ४२ ॥ तस्योपायं प्रवक्ष्यामि पुरस्तात्तन्निबोधत । फल-

भूलानिलभुजां सुनीनां वसता यने ॥ ४३ ॥ वानप्रस्थं हिजा-
तीनां त्रयाणामुपदिश्यते । सर्वेषामेव वर्णाणां गार्हस्थ्यं तद्वि-
धीयते ॥ ४४ ॥ अदालक्षणमित्येवं धर्मं धीराः प्रवृत्तते ।
इत्येवं देवयाना वः पथानः परिकीर्त्तिताः । सद्भिरध्यासिता
धीरैः कर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४५ ॥ एतेषां पृथग्ध्यास्ते यो धर्मं
प्रसितव्रतः । कालात् पश्यति भूतानां सदैव प्रभवाम्ययो ॥ ४६ ॥
अतस्तत्त्वानि वक्ष्यामि यथातथ्येन हेतुर्ना । विषयस्थानि सर्वाणि
वर्त्तमानानि भागवतः ॥ ४७ ॥ महानात्मा तृयाव्यक्तमहद्धार-
स्तथैव च । इन्द्रियाणि द्यैकक्ष मद्याभूतानि पञ्च च ॥ ४८ ॥
विमेषाः पञ्चभूतानामिति सर्गं सनातनः । चतुर्विंशतिरेका च
तत्त्वसंख्या प्रकीर्त्तिता ॥ ४९ ॥ तत्त्वानामथ यो वेद सर्वेषां
प्रभवाम्ययो । स धीरः सर्वभूतेषु न मोहमधिगच्छति ॥ ५० ॥
तत्त्वानि यो वेदयते यथातथं गुणाय सर्वानखिलाय देवता ।
विषतन्वासा प्रविमुच्य बन्धनं स सर्वस्वीज्ञानमत्मान् समश्नुते ॥ ५१ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अष्टगोतापर्वणि गुरुप्रियसंवादि
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुहितं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नव-
द्वारं पुरं विद्यान्निगुणं पञ्चधातुकम् ॥ १ ॥ एकादशपरिच्छेपं
मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्त्वामिकमित्येतत् परमेकादशं भवेत्
॥ २ ॥ त्रौणि स्रोतासि यान्यस्मिन्वाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रनाड्य-
स्तिष्ठ एवैतां प्रवृत्तन्ते गुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमो रजस्तथा सत्त्वं
गुणानेतान् प्रवृत्तते । अन्योऽन्यमियुनाः सर्वे तथान्योऽन्यानु-
वीर्विनः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यायाश्चयाश्चापि तथान्योऽन्यानुवर्त्तिनः ।
अन्योऽन्यव्यतिपत्ताश्च विगुणाः पञ्च धातवः ॥ ५ ॥ तमसो मियुनं

सत्त्वं सत्त्वस्य मियुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य
 मियुनं तमः ॥ ६ ॥ नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्तते । निय-
 म्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्तते ॥ ७ ॥ नैषात्मक तमो विद्यात
 त्रिगुणं मोक्षसंज्ञितम् । अधर्म्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ॥ ८ ॥
 प्रकृत्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्त सर्वभूतेषु दृश्य-
 सुत्पत्तिर्लक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रकाशं सर्वभूतेषु लाघवं अदधानता ।
 सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं आधुसन्धितम् ॥ १० ॥ एतेषा गुण-
 वत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्ता-
 न्निबोधत ॥ ११ ॥ संमोक्षोऽज्ञानमत्याग कर्मणामविनिर्णय ।
 स्वप्न स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् ॥ १२ ॥ अक्षति-
 याविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशीपक्षमन्धत्वं लघन्य-
 गुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृते कृतमानिलमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमैत्री विकृताभावो ह्यत्रहा मूढभावना ॥ १४ ॥ अनाल्लवमस-
 हत्वं कर्मपापमचेतना । सुखत्वं सखभावत्तमवधिलमवागति
 ॥ १५ ॥ सर्व एते गुणा वृत्तास्तामसाः सप्रकीर्तिता । ये चान्ये
 विहिता भावा लोकोऽग्निन् भावसंज्ञिता ॥ १६ ॥ तत्र तत्र निय-
 म्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकया नित्यं नित्यं ब्राह्मण-
 निन्दका ॥ १७ ॥ अत्यागयामिमानश्च मोक्षो मन्युस्तथाक्षमा ।
 मत्सरश्चैव भूतेषु तामसः वृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ हृषारम्भा हि ये
 केचित् हृषा दानानि यानि च । हृषा मक्षणमित्येतत् तामसं
 वृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवाहोऽतितिहा च मात्सर्यमभिमानिता ।
 अथदधानता चैव तामसं वृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवं विधाश्च ये
 केचित् लोकोऽग्निन् पापकर्मिणः । मनुष्या मित्रमर्षाहास्ते सर्वे
 तामसा ज्ञेयाः ॥ २१ ॥ तेषां योनीं प्रवक्ष्यामि नियता पाप-
 कर्मिणाम् । अवाहिरयभावाय तिर्यहिरयगामिनः ॥ २२ ॥
 स्वावराणि च भूतानि यशसो वाहगामि च । क्रव्यादा दन्द-

शूकाय कृमिकौटविहङ्गमा ॥ २३ ॥ अण्डजा जन्तवश्चैव सर्वे
चापि घृतुष्यदा । उन्नता वधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिण
॥ २४ ॥ मग्नास्तमसि दुर्हता स्वकर्मकृतसञ्चया । अवाक्
स्रोतश्च द्रव्येते मग्नास्तमसि तामसा ॥ २५ ॥ तेषामुतकर्षमुद्रेकं
बध्नाम्यहमत परम् । यथा ते सुकृताः लोकान्भन्ते पुण्यकर्मिण
॥ २६ ॥ अन्त्या प्रतिपन्नास्तु विवृडा ये च कर्मण । स्वकर्म-
निरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम् ॥ २७ ॥ उक्तारेणोर्ध्व-
मायान्ति यतमाना सलोकताम् । स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा
वैदिकी श्रुति ॥ २८ ॥ अन्त्या प्रतिपन्नास्ते विवृडा स्वेष्टे कर्मसु ।
पुनरावृत्तधर्माणस्ते भवन्तीह मानुषा ॥ २९ ॥ पापयोनि समा-
पन्नायाण्डाला मूकबुधका । वर्षान् पथ्यायसथापि प्राप्नुवन्त्यु-
त्तरोत्तरम् ॥ ३० ॥ मूढयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणा ।
स्रोतोमध्ये समागम्य वर्तन्ते तामसे शुचे ॥ ३१ ॥ अभिष्वङ्गस्तु
यामेषु महामोह इति श्रुत । ऋषयो मुनयो देवा सुहृन्त्यत्र
सुखिष्व ॥ ३२ ॥ तमो मोहो महामोहस्तामिस्र क्रोधसञ्चित ।
मरणं तन्धतामिस्रस्तामिस्र क्रोध इत्यति ॥ ३३ ॥ वर्षतो गुणत-
श्चैव योमितश्चैव तत्त्वतः । सर्वमेतत्तमो विप्रा कीर्तितो यथा-
विधि ॥ ३४ ॥ कोऽन्वेतदुध्यते साधु कोऽन्वेतत् साधु पश्यति ।
अतस्त्वे तत्त्वदर्शी यस्तमसस्तत्त्वसञ्चयम् ॥ ३५ ॥ तमो गुणा
बहुविधा प्रकीर्तिता यथावदुक्तञ्च तम परावरम् । नरो हि
यो वेद गुणानिषात् ऋषोऽहं तानप्यै सर्वगुणैः प्रनुच्यते ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि

षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच । रजो हि न प्रपद्यामि सायातयेन सत्तमा ।

निबोधत महाभागा गुणवृत्तश्च राजसम ॥ १ ॥ सङ्गातो रूप-
 मायासु सुखदुःखे हिमातपो । ऐश्वर्यं विग्रहं सन्निर्द्दुषादौ
 रसि क्षमा ॥ २ ॥ बलं शौर्यं भद्रो रोगो व्यायामकलहावपि ।
 ईर्ष्या पैशुनं युद्धं ममत्वं परिपालनम् ॥ ३ ॥ वधवन्धपरिक्षेपा-
 क्रयो विक्रय एव च । निवृत्तं हिंन्वि भिद्यीति परममवकर्तव्यम्
 ॥ ४ ॥ उग्र दारुणमाक्रोशं परच्छिद्रानुशासनम् । लोकचिन्ता-
 नुचिन्ता च मत्सरं परिपालनम् ॥ ५ ॥ मृषावादो मृतादानं
 विकल्पं परिभाषणम् । निन्दा स्तुतिं प्रशंसा च प्रतापः परि-
 धर्षणम् ॥ ६ ॥ परिवर्ज्यानुशुश्रूषा सेवा वृणा व्यपाश्रयः ।
 व्यूहो नयः प्रमादश्च परिवादः परिग्रहः ॥ ७ ॥ संस्कारा ये च
 लोकेषु प्रवर्तन्ते पृथक् पृथक् । नृषु नारीषु भूतेषु द्रव्येषु घर-
 ेषु च ॥ ८ ॥ सन्तापोऽप्रत्यययैव प्रतानि नियमाश्च ये । आशौ-
 र्युक्तानि कर्माणि पोत्तानि विविधानि च ॥ ९ ॥ स्वाहाकारो
 नमस्कारः खड्गानारो वपट्क्रियाः । याजनाध्यापने चोभे यज-
 नाध्ययने चपि ॥ १० ॥ दानं प्रतिग्रहयैव प्रायश्चित्तानि महत्तमम् ।
 दृढं नै स्यादिदं नै स्यात् स्नेहे गुणसमुद्भव ॥ ११ ॥ अभिद्वेष-
 स्तथा माया मित्रतिर्मान एव च । सौम्यं हिंसा जुगुप्सा च परि-
 हासः प्रजागरः ॥ १२ ॥ दम्भो दर्पोऽप्य रागश्च मक्ति प्रीतिः
 प्रमोदनम् । द्यूतञ्च जननादयः सम्बन्धा स्त्रीकृताश्च ये ॥ १३ ॥
 नृत्यवादिप्रगीतानां प्रसङ्गा ये च केचन । सर्व एते गुणा विप्रा-
 राजसाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥ भूतमव्ययविषयाणां भावानां
 भुवि भावनाः । त्रिवर्गचिरता नित्यं धर्मोऽर्थं काम इत्यपि ॥ १५ ॥
 कानवृत्ताः प्रमोदन्ते सर्वकामसमृद्धिभिः । अर्वाकं स्रोतस इत्येते
 मनुष्या रजसावृताः ॥ १६ ॥ अग्निलोके प्रमोदन्ते ज्ञायमानाः
 पुनः पुनः । प्रेत्यभाविर्मोहन्ते ऐश्वर्योदिकमेव च । ददति प्रति-
 गच्छन्ति तर्पयन्त्यप्य जुरति ॥ १७ ॥ रजोगुणा वो मद्भयानु-

कीर्तिना यथाऽदुक्तं गुणवृत्तमेव च । नरोऽपि यो वेदगुण-
निमान् सदा स राजसै सर्वगुणैर्विमुच्यत ॥ १८ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
सप्ततिथोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि त्वं शौचं गुणमुत्तमम् । सर्व-
भूतहितं लोके सता धर्ममनिन्दितम् ॥ १ ॥ आनन्दं प्रीतिरद्वैत-
प्राप्ताश्च सुखमेव च । अवार्यस्वमखरस्य चन्तीष्व अक्षुधानता
॥ २ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जुनस्य । अक्षोभ-
दानसूया च शोचं दास्य पराक्रम ॥ ३ ॥ सुवाङ्मयं सुधावृत्तं
सुधाशेषा सुधाग्रम् । एवं यो शुक्लधर्मा स्यात् सोऽमुद्रास्त्यक्त-
मश्नुते ॥ ४ ॥ निर्झमो निरङ्कुमारो निराशी सर्वतः समः ।
अज्ञानभूत इत्येव सता धर्मं सनातनम् ॥ ५ ॥ विस्त्रम्भो ह्री-
स्ति तिष्ठा च त्यागः शौचमतम्विज्ञता । आनृशस्यन्समोहो हया
भ्रीष्टप्रेमशुनम् ॥ ६ ॥ हृषस्तुष्टिर्विस्मयश्च विनयः साधुवृत्तिता ।
प्रान्तिकर्मणि शुद्धिश्च शुभाबुद्धिर्विमोहनम् ॥ ७ ॥ उमद्या ब्रह्म-
चर्येण परित्यागश्च सर्वथः । निर्ममलननाशीस्त्वमपरिचतधर्मता
॥ ८ ॥ सुधादानं सुधायज्ञो सुधाधीतः सुधाव्रतनः । सुधाप्रति-
शब्दस्यैव सुधाधर्मो सुधातपः ॥ ९ ॥ एव वृत्तास्तु ये केचित्सौने-
ऽग्निन् सक्तमथवा । ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थास्ते धीराः साधु-
दर्शिनः ॥ १० ॥ हित्वा सर्वाणि पापानि नि शोका ह्यथ मानवा ।
दिव प्राप्य तु ते धीराः कुर्वते वै ततस्तनू ॥ ११ ॥ इमिदं ब्रह्म वशि-
ष्ठश्च लघुल मनसश्च ते । विकुर्वते मद्भात्मानो देवास्त्रिदिवगा
॥ १२ ॥ जह्वं स्रोतम इत्येते देवा वैकारिवा भूताः । विकु-
र्वन्तः प्रकृत्या वै दिवःप्राप्तास्ततस्ततः । यद्यदिच्छन्ति तत् सर्वं

लभन्ते विभजन्ति च ॥ १३ ॥ इत्येतत् सात्त्विकं वृत्तं कथितं वो-
द्विजप्राणा । एतद्विज्ञाय विधिवत्प्रभते यदादिच्छति ॥ १४ ॥ प्रकी-
र्त्तिता सत्त्वगुणा विशेषतो यथाऽदुक्ता गुणवृत्तमेव च । नरस्तु यो
वेद गुणानिमान् सदा गुणान् स मुदक्ते न गुणैः स युज्यते ॥ १५ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः
अष्टमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मीवाच । नैव शक्या गुणा वक्तुं पृथक्तेनैव सर्वशः । अवि-
च्छिन्नानि दृश्यन्ते रजः सत्त्व तमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योऽन्यमथ
रज्यन्ते ह्यन्योऽन्य चाथ जीविनः । अन्योऽन्यमाश्रया सर्वे तथा-
न्योऽन्यानुवर्तिनः ॥ २ ॥ यावत् सत्त्वं रजस्तावद्वर्तते तत्र सश्रयः ।
यावत् तमसः सत्त्वश्च रजस्तावद्विधोऽप्यते ॥ ३ ॥ सहस्य कुर्वते
यात्रा सहिता सङ्गचारिणः । सङ्घातवृत्तयो ह्येते वर्तन्ते हेल-
हेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्वेकव्यतिरिक्तानां तेषामन्योऽन्यवर्तिनाम् ।
वर्धयते तद्यथा न्यून व्यतिरिक्तञ्च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तं तमो
यत्र तिर्यग्भावगतं भवेत् । अल्पं तत्र रजो श्रेयः सत्त्वमल्पतरं
तथा ॥ ६ ॥ उद्विक्तञ्च रजो यत्र मध्यस्रोतोगतं भवेत् । अल्पं
तत्र तमो श्रेयः सत्त्वमल्पतरं तथा ॥ ७ ॥ उद्विक्तञ्च यदा सत्त्व-
मूर्धं स्रोतोगतं भवेत् । अल्पं तत्र तमो श्रेयः रजयाल्पतरं तथा
॥ ८ ॥ सत्त्ववैकारिकी योनिरिन्द्रियाणां प्रकाशिका । न हि
सत्त्वात् परो धर्मः कश्चिदन्यो विधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति
सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणसंयुक्ता यान्त्यध-
स्तामसा जनाः ॥ १० ॥ तमः शूदे रजः चक्षे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्त-
मम् । इत्येव त्रिषु वर्णेषु विवर्तन्ते गुणास्त्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपि
हि दृश्यन्ते सहिता सङ्गचारिणः । तमः सत्त्व रजद्वौ पृथक्ते

नानुशुभम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
 अध्वगा परितप्येयुरुष्णसो दुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्य-
 सत्त्वमुद्रितं कुचरास्तु तथा तमः । परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो
 गुण उच्यते ॥ १४ ॥ प्राकाशं सत्त्वमादित्य सन्तापो रजसो गुणः ।
 उपप्लवस्तु विज्ञेयस्तामसस्तस्य पर्वसु ॥ १५ ॥ एवं ज्योतिष्यु
 सर्वेषु निवर्तन्ते गुणास्त्रयः । पर्यायेण च वर्तन्ते तत्र तत्र तथा
 तथा ॥ १६ ॥ स्वावरेषु तु भावेषु तिर्यग्भावगतः तमः । राज-
 सास्तु विपर्तन्ते ह्येहभावस्तु सात्त्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधा तु
 विज्ञेयं त्रिधा रात्रिर्विधीयते । मासार्द्धमासवर्षाणि ऋतव
 सन्धयस्तथ ॥ १८ ॥ त्रिधा दानानि दीयन्ते त्रिधा यज्ञः प्रव-
 र्त्तते । त्रिधा लोकास्त्रिधा देवास्त्रिधा विद्यास्त्रिधा गतिः ॥ १९ ॥
 भूतं भव्यं भविष्यञ्च धर्मोऽर्थं काम एव च । प्राणायानावुदान
 श्राप्येत एव त्रयो गुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेण प्रवर्तन्ते तत्र तत्र
 तथा तथा । यतकिञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् सर्वमेते त्रयो गुणाः ॥ २१ ॥
 त्रयो गुणाः प्रवर्तन्ते अव्यक्ता नित्यमेव तु । सत्त्व रजस्तमस्यैव
 गुणसर्गः सनातनः ॥ २२ ॥ तमोऽव्यक्तः शिवो धाम रजो योनिः
 सनातनः । प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानः प्रभवोऽप्ययौ ॥ २३ ॥
 अनुद्रिक्तमनून् वाप्यकम्पमचलं ध्रुवम् । सदमस्यैव तत्सर्वमव्यक्तं
 त्रिगुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ ज्ञेयानि नामधेयानि नरैरध्यात्मचिन्तकैः
 ॥ २५ ॥ अव्यक्तनामानि गुणाय तच्चतो यो वेद सर्वाणि गतोऽयं
 केवला । विमुक्तदेहः प्रविभागतस्त्रयितः स मुच्यते सर्वगुणैः
 निरामयः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वेणि अनुगीतापर्वेणि गुरुशिष्यसंवादे
 एकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अष्टौ यस्यान्मयो ध्येते न दक्षन्ते मनः कदा । य तद्दृष्ट्वा शुभं
 याति तस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ११ ॥ एकादश च यान्याद्भरिन्द्रि-
 याणि विनेषतः । अक्षहारात् प्रसूतानि तानि ब्रह्माम्यसं दिजा-
 ॥ १२ ॥ श्रोत्रं त्र्यक्षसुषो जिह्वा नामिका चैव पञ्चमी । पादौ
 पायुरुपस्थयः षष्ठौ वागद्वयो भवेत् ॥ १३ ॥ इन्द्रियग्राम इत्येष
 मन एकादशं भवेत् । एतं ग्रामं जपेत् पूर्वं ततो ब्रह्म प्रकाशते
 ॥ १४ ॥ सुहोन्द्रियाणि पञ्चाङ्गं पञ्च कर्मन्द्रियाणि च । श्रोत्रा-
 दीन्यपि पञ्चाङ्गवृद्धिर्युक्तानि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ अविशेषाणि चान्यानि
 कर्मयुक्तानि यानि तु । उभयत्र मनो श्रेयं बुद्धिस्तु दादशौ
 भवेत् ॥ १६ ॥ इत्युक्तानोन्द्रियाण्येतान्येकादश यथाक्रमम् । मन्यन्ते
 कृतमित्येवं विदित्वा तानि पण्डिता ॥ १७ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि
 सर्वं विविधमिन्द्रियम् । आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते
 ॥ १८ ॥ अधिभूतं तथा अग्नी दिवस्तवाधिदैवतम् । द्वितीयं
 भारुतो भूतं जगध्यात्मञ्च विश्रुतम् ॥ १९ ॥ स्पष्टव्यमधिभूतञ्च
 विद्युत्तवाधिदैवतम् । तृतीयं ज्योतिरित्याद्भ्यश्चुरध्यात्ममुच्यते
 ॥ २० ॥ अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तवाधिदैवतम् । चतुर्थमापो
 विश्वेयं जिह्वा चाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतं रसद्यात्र सोम-
 स्तवाधिदैवतम् । पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणयाध्यात्ममुच्यते ॥ २२ ॥
 अधिभूतं तथा गन्धी वायुस्तवाधिदैवतम् । एष पञ्चसु भूतेषु
 त्रिषु यथ विधिः श्रुतः ॥ २३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविध-
 मिन्द्रियम् । पादावध्यात्ममित्याद्भ्यर्वाङ्मनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २४ ॥
 अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तवाधिदैवतम् । अवाग्गतिरपानय
 पायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतं विसर्गस्य मित्रस्तवाधि-
 दैवतम् । प्रजन सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ॥ २६ ॥ अधि-
 भूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः । हस्तावध्यात्ममित्याद्भ्यश्चुरध्यात्म-
 विदुषो जनाः ॥ २७ ॥ अधिभूतञ्च कर्माणि अक्रस्तवाधिदैवतम् ।

वैश्वदेवी ततः पूर्वा वाग्ध्यात्मनिहोचते ॥ २८ ॥ वक्तव्यमधि-
भूतञ्च वज्रिस्तथाधिदैवतम् । अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्म-
शरकम् ॥ २९ ॥ अधिभूतञ्च सङ्कल्पशब्दमायाधिदैवतम् । अह-
ङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ॥ ३० ॥ अभिमानोऽधिभूतञ्च
हंस्तथाधिदैवतम् । अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः सङ्गिन्द्रियविचा-
रिणी ॥ ३१ ॥ अधिभूतन्तु मन्तव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । त्रीणि
स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ॥ ३२ ॥ स्थूलमापस्तथाकाशं
जलम् चापि चतुर्विधम् । अण्डजोद्भिज्जसंस्तेजरागुजमद्यापि च
॥ ३३ ॥ चतुर्विधं जलम् इत्येतत् भूतग्रामस्य लक्ष्यते । अपरा-
ण्यथ भूतानि खिचराणि तथैव च ॥ ३४ ॥ अण्डजानि विजा-
नीयात् सर्वाण्यैव सरीसृगान् । स्तेजसाः क्रमयः प्रोक्ता जन्तवश्च
यथाक्रमम् ॥ ३५ ॥ जलम् द्वितीयमित्येतत् जलमप्यतरनुच्यते ।
भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्यन्तात् ॥ ३६ ॥ उद्भि-
ज्जानि च तान्याहुर्भूतानि दिगसत्तमाः । दिपादवज्रपादानि
तिर्य्यग्गतिमतीनि च ॥ ३७ ॥ जरागुजानि भूतानि विकृतान्यपि
सत्तमाः । दिविधा खलु विज्ञेया ब्रह्मयोगिः सनातनी ॥ ३८ ॥
तपः कर्म च यत् पुण्यमित्येष विदुषां नयः । विविधं कर्म विज्ञेय-
मिच्छादानञ्च तन्मुखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनं पुण्यमिति वृद्धानु-
शासनम् । एतद्यो वैति विधिवद्युक्तः स स्याद्विज्यर्षभा ॥ ४० ॥
विसृक्तः सर्वपापेभ्य इति चैव निबोधत । यथावद्ध्यात्मविधिरेष
यः कीर्तितो मया ॥ ४१ ॥ ज्ञानमस्य हि धर्मज्ञाः प्राप्तं ज्ञान-
यतामिह । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च । सर्वा-
ण्येतानि सन्धाय मनसा संप्रधारयेत् ॥ ४२ ॥ शीघ्रे मनसि सर्वे-
स्मिन् जगत्सुखमिष्यते । ज्ञानसम्पन्नसत्त्वानां तत् सुखं विदुषां
मतम् ॥ ४३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सूक्ष्मभावकरौ गिरम् ।
निवृत्तिं सर्वभूतेषु सदुना दारुणेन च ॥ ४४ ॥ गुणगुणमना-

सङ्गमेकचर्यमनन्तरम् । एतद्ब्राह्मणतो उत्तमाङ्गरेकपदं सुखम्
 ॥ ४५ ॥ त्रिदानं यूयं इवाङ्गानि मानान् सङ्गम्य सर्वतः । विरजा-
 सर्वतो मुक्तो यो नरः स सुखी सदा ॥ ४५ ॥ कामाग्नात्मनि
 सयम्य चीणद्वया समाहितः । सर्वभूतसुहृन्मित्रो ब्रह्मभवाय
 कल्पते ॥ ४७ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन सर्वेषां विषयैषिणाम् ।
 शुभैर्जनपदत्यागादथात्मानि समिप्यते ॥ ४८ ॥ यद्यग्निरित्यनै-
 रिहो महाज्योतिः प्रकाशते । तपेन्द्रियनिरोधेन महानात्मा
 प्रकाशते ॥ ४९ ॥ यदा पश्यति भूतानि प्रसन्नात्मात्मनो हृदि ।
 सय ज्योतिस्तदा सूक्ष्मात् सूक्ष्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५० ॥ अग्नी-
 रूपं यदा स्नातो वायुः स्वर्गमनेव च । मही पञ्चधरः घोरमाकारं
 श्रवणं तथा ॥ ५१ ॥ रोगभोक्तृसमाविष्टः पञ्चस्रोतः समावृण्वन् ।
 पञ्चभूतसमावृक्तः नवद्वारः द्विदैवतम् ॥ ५२ ॥ राजस्वसमयादृश्य-
 त्रिगुणश्च त्रिधातुकम् । सश्रवाभिरतः सूढं शरीरमिति धारणा
 ॥ ५३ ॥ दुर्जरः सर्वलोकेऽस्मिन् सत्त्वः प्रतिसमाश्रितम् । एतद्वि-
 हि लोकेऽस्मिन् काण्वकः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ एतस्मच्छार्प्यं घोर-
 मगाधं मोहसञ्चितम् । विशिष्येत् सचिष्यैश्चैव बोधयेत् सामर-
 जगत् ॥ ५५ ॥ वामं क्रोधं भयं लोभमभिद्रोहमयानृतम् ।
 इन्द्रियाणां निरोधेन सतस्तृणति दुष्टजान् ॥ ५६ ॥ यद्येते
 निर्जिता लोके त्रिगुणाः पञ्चधातवः । व्योम्नि तस्य परं स्थानं
 मानन्त्यस्य लभ्यते ॥ ५७ ॥ पञ्चेन्द्रियमहाकुला मनोवेगमही-
 दकाम् । नदीं मोहद्वदा तीर्त्वा कामक्रौंघावुभौ जयेत् ॥ ५८ ॥
 स सर्वदोषनिर्मुक्तस्ततः पश्यति तत्परम् । मनो मनसि सन्धाय
 पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ५९ ॥ सर्ववितः सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मान-
 मात्मनि । एकधा बहुधा चैव विकुर्वीणस्ततस्ततः ॥ ६० ॥ ध्रुवं
 पश्यति रूपाणि दीपादीपस्त यथा । स वै विशुद्धः मित्रं
 वरुणोऽग्निं प्रजापति ॥ ६१ ॥ स द्विधाता त्रिधाता च स

प्रभुः सर्वतो मुखः । हृदयं सर्वभूतानां महानात्मा प्रकाशते ॥६२॥
तं विप्रसङ्गाय सुरासुराय यक्षाः पिशाचाः पितरो वृक्षसि ।
रक्षोग ॥ भूतगणाय सर्वं महर्षयश्चैव सदा स्तुवन्ति ॥६३॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सोमसंवादे
दिवत्तारिणोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ S. N.

ब्रह्मीवाच । 'मनुष्याणाम्नु राजन्य. चतुर्यो 'मध्यमर्षिर्गर्गः ।
कुञ्जरो वाहनानाञ्च सिंहयारण्यवासिनाम् ॥ १ ॥ अवि. पशूनां
सर्वेषामक्षिप्त्वा विलसिनाम् । गवां गोवृषभश्चैव स्त्रीणां पुरुष
एव च ॥ २ ॥ न्यग्रोधी जम्बुवृक्षश्च पिप्पल आत्मलिस्तथा ।
शिंपानीपशुश्च तथा कीचकवेणव । एते दुमाणा राजानो
लोकीःसिन्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ हिमवान् पारिपातश्च सद्यो विन्ध्या-
स्त्रिकूटवान् । श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवाचैव पर्वत ॥ ४ ॥
'शुक्लान्धो महेन्द्रश्च मातृवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानो
गुणानां महता तथा ॥ ५ ॥ सूर्यो ब्रह्मायामधिपो नक्षत्राणाञ्च
चन्द्रमाः । यमः पितृणामधिपः सरितामश्च सागर ॥ ६ ॥
अश्वसां वरुणो राजा मरुतामिन्द्र उच्यते । अकौऽधिपतिरुद्यानां
अपोतिपामिन्दुरुच्यते ॥ ७ ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यं ब्राह्मणानां वृद्ध-
सतिः । 'ओषधीनां पतिः सोमो विष्णुर्वलवता वर ॥ ८ ॥
लघाधिराजो रूपाणां पशूनामीश्वरः शिव । दैवितानां तथा
यज्ञो देवानामधिपस्तथा ॥ ९ ॥ दिशामुद्दीप्तो विप्राणां सोमो
राजा प्रतापवान् । कुबेरः सर्वरत्नानां देवतानां पुरन्दर ॥ १० ॥
एष भूताधिप सग्रेः प्रजानाञ्च प्रजापतिः । सर्वेषामेव भूताना-
'महं ब्रह्ममयो महान् ॥ ११ ॥ भूतं परतरं मत्तो विष्णोर्गोपि न
विद्यते । राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । ईश्वरश्च

विजानीध्वं कर्त्तारमकृतं हरिम् ॥ १२ ॥ नरकिन्नरयक्षाणां-
 गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देवदानवनागानां सर्वेषामीश्वरो हि सः
 ॥ १३ ॥ भगदेवानुयातानां सर्वाणां वानलोचना । माहेश्वरी
 महादेवी प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥ १४ ॥ उमा देवी विजानीध्वं
 नारीणामुत्तमा शुभाम् । रतीनां वसुमत्यस्तु स्त्रीणामम्बरस-
 स्तथा ॥ १५ ॥ धर्मकामाथ राजानो ब्राह्मणा धर्मसेतव ।
 तस्माद्राजा विजातीनां प्रयतेतस्य रक्षणे ॥ १६ ॥ राज्ञा हि
 विप्रदे येषामवधीदन्ति साधवः । हीनास्ते स्वगुणैः सर्वे प्रेत्य
 बोध्मागैर्गामिनः ॥ १७ ॥ राज्ञा हि विप्रदे येषां साधवः परि-
 रक्षिताः । तेऽज्जिह्वीके प्रमोहन्ते सुखं प्रेत्य च भुङ्गते ॥ १८ ॥
 प्राप्नुवन्ति महात्मान इति वित्तं दिगर्पभा । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
 नियतं धर्मलक्षणम् ॥ १९ ॥ अहिंसा परमो धर्मो हि सा चा-
 धर्मलक्षणा । प्रकाशलक्षणा देवा मनुष्या कर्मलक्षणा ॥ २० ॥
 शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणम् । ज्योतिषा लक्षणं
 रूपमापद्य रसलक्षणा ॥ २१ ॥ चारिणी सर्वभूतानां दृष्टिर्वा
 गन्धलक्षणा । स्वरव्यञ्जनसंस्कारा भारती शब्दलक्षणा ॥ २२ ॥
 मनसो लक्षणं चिन्ता चिन्तोक्ता बुद्धिलक्षणा । मनसा चिन्तिता-
 नर्थान् बुद्ध्या चेह व्यवस्यति ॥ २३ ॥ बुद्धिर्हि व्यवसायेन लक्ष्यते
 नाम्न सशयः । लक्ष्यं मनसो ध्यानमव्यक्तं साधुलक्षणम् ॥ २४ ॥
 प्रवृत्तिलक्षणी योगी ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुर-
 स्कृत्य अन्येऽदिह बुद्धिमान् ॥ २५ ॥ संन्यासी ज्ञानसंयुक्तं
 प्राप्नोति परमां गतिम् । अतीतो हन्धमभ्येति तमोऽमृत्युजरातिग
 ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तं सुतं वा विधिवन्मया । गुणानां ग्रहणं
 अन्यत् वक्ष्याम्यहमत परम् ॥ २७ ॥ पार्थिवो यस्तु गन्धो वै
 घ्राणो न स हि गृह्यते । घ्राणस्थस्य तथा वायुर्गन्धज्ञाने विधीयते
 ॥ २८ ॥ अपा घातूरसो नित्यं जिह्वया स तु गृह्यते । जिह्वास्पर्श

यथा सोमो रसज्ञाने विधीयते ॥ २८ ॥ ज्योतिषस्य गुणो रूपं
चक्षुषा तच्च गच्छते । चक्षुषस्य सदादित्यो रूपज्ञाने विधीयते
॥ २९ ॥ वायव्यस्तु सदा स्पर्शस्त्वेषा प्रज्ञायते च स । त्वक्स्थ-
यैव सदा वायु स्पर्शने स विधीयते ॥ ३० ॥ आकाशस्य गुणो
क्षेप श्रोत्रेण च स गच्छते । श्रोत्रस्थाय दिग्ध सर्वा शब्दज्ञाने
प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥ मनस्य गुणश्चिन्ता प्रज्ञया सा तु गच्छते ।
हृदिस्थयेतनाधातुर्मनो ज्ञाने विधीयते ॥ ३२ ॥ बुद्धिरथवसाधेन
ज्ञानेन च महास्तया । निश्चित्य ग्रहणं व्यक्तमव्यक्तं, नात्र संशयः
॥ ३३ ॥ अलिङ्गग्रहणो नित्य चैवशी निर्गुणात्मकः । तस्मा-
दलिङ्ग चैवश्च केवलं ज्ञानलक्षणं ॥ ३४ ॥ अव्यक्तं चैवलिङ्गस्यं
गुणानां प्रभवाप्ययम् । सदा पश्चाम्यह लीनं विजानामि शृणोमि
च ॥ ३५ ॥ पुरुषस्तद्विजानोति तस्मात् चैवश्च उच्यते । गुणवृत्तं
तथा वृत्तं चैवश्च परिपश्यति ॥ ३६ ॥ आदिमध्यावसानान्तं
वृत्त्यमानमचेतनम् । न गुणा विदुरात्मानं वृत्त्यमाना पुनः
पुनः ॥ ३७ ॥ न च तं विन्दते कश्चित् चैवश्चस्त्वेव विन्दति ।
गुणानां गुणभूतानां यत पर परम महत ॥ ३८ ॥ तस्माद्गुणाय
सत्त्वञ्च परित्यज्येह धर्मवित । क्षीणदोषो गुणातीत चैवश्च
प्रविशत्ययम् ॥ ३९ ॥ निर्दग्धो निर्नमस्कारो नि स्वाहाकार एव च ।
अचलयातिकेतय चैवश्च स परो विभु ॥ ४० ॥

इति अप्रमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
त्रिषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच । यदादिमध्यपर्यन्तं ग्रहणोपायमेव च । नाम-
लक्षणसमुक्तं सर्वं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ अहं पूर्वं ततो रात्रि-
भांसा, शुक्लादयः सृता । अवणादीनि ऋक्षाणि ऋतव शिथि-

रादयः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तु गन्धानां रसानामाप एव च ।
 कृपाणां ज्योतिरादित्यः स्पर्शानां वायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादि-
 स्तथाकाशमेव भूतकृतो गुणः । अतः परं प्रवक्ष्यामि भूताना-
 मादिमुत्तमम् ॥ ४ ॥ आदित्यो ज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ।
 सावित्री सर्वविद्यानां देवतानां प्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंकारः सर्व-
 विद्यानां वचसां प्राण एव च । यदस्मिन्नित्यतः लोके सर्वं सावित्रि-
 रुच्यते ॥ ६ ॥ गायत्री ऊर्ध्वसर्मादिः पशूनामज आदितः ।
 गावयतुष्पदामादिर्मनुष्याणां द्विजातयः ॥ ७ ॥ श्वेनः पतत्रिणा-
 मादिर्यज्ञानां कृतमुत्तमम् । सरोरुपाणां सर्वेषां ज्येष्ठः सर्पो
 द्विजोत्तमा ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानाञ्च सर्वेषां नात्र संशयः ।
 पृथिव्यं सर्वरत्नानामोषधीनां यवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषां मक्ष-
 भोज्यानामन्नं परममुच्यते । द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप
 उत्तमा ॥ १० ॥ स्थावराणान्तु भूतानां सर्वेषामविशेषतः । ब्रह्म-
 क्षेत्रं सदा पुण्यं ब्रह्मः प्रथमतः स्मृतः ॥ ११ ॥ अहं प्रजापतीनाञ्च
 सर्वेषां नात्र संशयः । मम विष्णुरचिन्त्यात्मा स्वयम्भूरिति स
 स्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वतानां महामेरुः सर्वेषामग्रजः स्मृतः । दिशाञ्च
 प्रदिशाञ्चैव दिक् पूर्वा प्रथमा तथा ॥ १३ ॥ तथा त्रिपथगा
 गङ्गा नदीनामग्रजा स्मृता । तथा सरोदधानानां सर्वेषां साग-
 रोऽग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानां पिशाचोरगरक्षसाम् । नर-
 किन्नरयक्षाणां सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १५ ॥ अदिर्विश्वस्य जगतो
 विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् । भूतं परतरं यस्माच्चैलोक्ये नेह विद्यते
 ॥ १६ ॥ आश्रमाणाञ्च सर्वेषां गार्हस्थ्यं नात्र संशयः । लोकाना-
 मादिरव्यक्तं सर्वस्यान्तस्तदेव च ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमेयान्तानि
 उदयान्ता च शर्वरी । सुखस्यान्तं सदा दुःखं दुःखस्यान्तं सदा
 सुखम् ॥ १८ ॥ सर्वं क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगाथ वियोगान्ता मरणान्तश्च जीवितम् ॥ १९ ॥ सर्वं कृतं

विनाशान्तं जातस्य मरणं ध्रुवम् । अथाश्वतं हि लोकेऽस्मिन्
सदा स्थावरजङ्गमम् ॥ २० ॥ इष्टं दत्तं तपोऽधीतं व्रतानि निय-
माय ये । सर्वमेतदिनाशान्तं ज्ञानस्यान्तो न विद्यते ॥ २१ ॥
पञ्चाज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रशान्तात्मा जितेन्द्रिय । निर्ममो निरह-
ङ्कारो मुच्यते सर्वपापभि ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुसथिथ्यसंवादे
चतुर्थत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । बुद्धिसार मनस्तन्ममिन्द्रियग्रामबन्धनम् । महा-
भूतपरिस्त्रब्धं निवेशपरिवेशनम् ॥ १ ॥ जराशोकसमाविष्टं व्याधि-
व्यसनसम्भवम् । दिशकालविचारौघं अभव्यायामनिस्त्रनम् ॥ २ ॥
अहोरात्रपरिचेष शीतोष्णपरिमण्डलम् । सुखदुःखान्तरं क्लेशं
क्षुत्पिपासावकीलकम् ॥ ३ ॥ छायातपविलेखञ्च निमेषोन्मेष-
विह्वलम् । घोरमोहजलाकीर्णं वर्तमानमचेतनम् ॥ ४ ॥ मासार्ध-
मासगणितं विप्रम लोकसञ्चरम् । तमोनियमपङ्क्तञ्च रजोवेग-
प्रवर्तकम् ॥ ५ ॥ महाहङ्कारदीप्तञ्च गुणसञ्ज्ञातवर्तनम् । अरति-
ग्रहणार्णोक्त शोकसङ्घातवर्तनम् ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तं राग-
विस्तारमायतम् । लोभेष्वापरिविचोभं विचिन्ताज्ञानसम्भवम् ॥ ७ ॥
भयमोहं परीवारं भूतसम्मीहकारकम् । आनन्दप्रीतिचारञ्च
कामक्रीधपरिग्रहम् ॥ ८ ॥ महदादिविशेषान्तमसक्तप्रभवाव्ययम् ।
मनोजवं मनकान्तं कालचक्रं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ एतद्वन्द्वसमायुक्तं
कालचक्रमचेतनम् । विमुञ्जेत् सङ्क्षिपेच्चापि बोधयेत् समरं
जगत् ॥ १० ॥ कालचक्रप्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्चैव तत्त्वतः । यस्तु
वेद नरो नित्यं न स भूतेषु मुच्यते ॥ ११ ॥ विमुक्तं सर्वसंस्कारे
सर्वद्वन्द्ववर्जितम् । विमुक्तं सर्वपापेभ्यः प्राप्नोति परमां गतिम्

॥ १२ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वाणप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चलार-
 आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यप्रमूलकाः ॥ १३ ॥ यः कश्चिदिह
 लोकेऽजिन्नगमः परिकीर्तितः । तस्यानुगमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा
 सनातनी ॥ १४ ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितव्रतः ।
 जातो गुणविशिष्टायां समावर्त्तत तत्त्ववित् ॥ १५ ॥ स्वदारनिरतो
 नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैश्च धानो
 यजेदिह ॥ १६ ॥ देवतातिथिशिष्टाधी निरतो देवकर्म्मसु । इक्ष्वा-
 प्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथासुखम् ॥ १७ ॥ न पाणिपादचपली
 न नेत्रचपली मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः
 ॥ १८ ॥ नित्यं यज्ञोपवीतो स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो
 यमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविधेत् ॥ १९ ॥ जितशिशोदरो
 मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैष्णवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कम-
 ण्डलुम् ॥ २० ॥ अधीत्यध्यापनं कुर्यात्तथा यजनयाजने । दानं
 प्रतिग्रहं वापि षड्गुणां हृत्तिमाचरेत् ॥ २१ ॥ त्रीणि कर्माणि
 जानीत ब्राह्मणानां तु जीविकाम् । याजनाध्यापने चोभे शुद्धा-
 चापि प्रतिग्रहः ॥ २२ ॥ अथ श्रेयाणि ज्ञान्यानि त्रीणि कर्माणि
 यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ २३ ॥
 तत्त्वप्रमादं कुर्वीत विषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमा-
 युक्तः सर्वभूतसमी मुनिः ॥ २४ ॥ सर्वमेतद्यथाशक्ति विप्रो निर्वृत्त-
 यन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः शंसितव्रतः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अनुगीतापर्वणि श्रुतिप्रपञ्चपदि

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मोवाच । एवमेतेन मार्गेण पूर्वोक्तेन यथाविधि । अधीत-
 वान् यथाशक्ति तथैव ब्रह्मार्थवान् ॥ १ ॥ स्वधर्म्मनिरतो विद्वान्

सर्वेन्द्रिययतो मुनिः । गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्यधर्मपरः शुचिः
 ॥ २ ॥ गुरुणा समनुप्रातो भुञ्जीतान्नमकुत्सयन् । हविष्यमैक्ष्य-
 भुक् चापि स्थानासनविचारवान् ॥ ३ ॥ दिक्कालमग्निं जुह्वानः
 शुचिर्भूत्वा समाहितः । धारयीत सदा दण्डं वैलुं पालायमेव
 वा ॥ ४ ॥ शौमं कार्पासिकञ्चापि मृगाजिनमथापि वा । सर्वं
 कषायरक्तं वा वासो वापि दिजस्य ह ॥ ५ ॥ मेखला च भवे-
 कौञ्जी जटी नित्योदकस्तया । यज्ञोपवीती स्वाध्यायी अणुव्यो
 नियतव्रतः ॥ ६ ॥ पूताभिर्य तथैवाङ्घ्रिः सदा दैवततर्पणम् ।
 भावेन नियतः कुर्वन् ब्रह्मचारी प्रशस्यते ॥ ७ ॥ एवंयुक्तो जयेत्
 स्वर्गमूर्खरेताः समाहितः । न संसरति जातीषु परमं स्थान-
 माश्रितः ॥ ८ ॥ संस्कृतः सर्वसंस्कारैस्तथैव ब्रह्मचर्यवान् ।
 ग्रामान्निष्क्रम्य चारण्ये मुनिः प्रव्रजितो वसेत् ॥ ९ ॥ चर्मवस्त्रल-
 संवासी सायं प्रातरुपसृजेत् । अरण्यमीचरो नित्यं न ग्रामं
 प्रविशेत् पुनः ॥ १० ॥ अर्धयन्त्रतिथीन् काले दद्याच्चापि प्रति-
 थयम् । फलपत्रावैर्मूलैः श्यामाकेन च वर्तयन् ॥ ११ ॥ प्रवृत्त-
 मुदकं वायुं सर्वं वानेयमाययेत् । प्राग्नीयादानुपूर्वण यथादौर्ज-
 मतन्द्रितः ॥ १२ ॥ स मूलफलभिच्चाभिरर्च्येदतिथिमागतम् ।
 यज्ञं स्यात्ततो दद्याद्विद्यां नित्यमतन्द्रितः ॥ १३ ॥ देवतातिथि-
 पूर्वञ्च सदा प्राग्नीत वाग्यतः । असंहितमनाथैव लब्ध्वाग्नीर्देवता-
 चयः ॥ १४ ॥ दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः केशान् श्लथु च धारयन् ।
 जुह्वत्स्वाध्यायशीलय सत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिर्देहः सदा
 दक्षो वननित्यः समाहितः । एवंयुक्तो जयेत् स्वर्गं वानप्रस्थो
 जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥ मृदुस्त्रो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ वा पुनः ।
 य इच्छेन्नोक्षमास्यानुत्तमां वृत्तिमाययेत् ॥ १७ ॥ अमयं सर्व-
 भूतेभ्यो दत्त्वा नैश्वर्ग्यमाचरेत् । सर्वभूतसुखो मैत्रः सर्वेन्द्रिययतो
 मुनिः ॥ १८ ॥ अयावितमसं ह्यसुपपन्नं पटच्छ्रया । कृत्वा यज्ञि-

चरेद्भैक्ष्यं विधूमे भुक्तवज्जने ॥ १८ ॥ वृत्ते शरावसम्प्राप्ते भैक्ष्यं
लिप्सेत मोक्षवित् । लामेन च न हृष्येत नालामे विमना भवेत्
॥ २० ॥ यात्रार्थी कालमाकाङ्क्षन् चरेद्भैक्ष्यं समाहितः । लामं
साधारणं नेच्छेद्भुञ्जीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलामादि
विजुगुप्सेत भिक्षुकः । भुक्तान्यन्तानि तिक्तानि कपायकटुकानि
च ॥ २२ ॥ नास्वादयति भुञ्जानो रसांश्च मधुरांस्तथा । यात्रा-
मात्रञ्च भुञ्जीत केवलं प्राणधारणम् ॥ २३ ॥ असंरोधेन भूतानां
वृत्तिं लिप्सेत मोक्षवित् । न चान्यमन्नं लिप्सेत भिक्षुमानः कश्च-
न ॥ २४ ॥ न सन्निकाशयेद्धर्मं विमुक्ते चारजायरेत् । शून्या-
गारमरण्यं वा वृक्षमूलं नदीं तथा ॥ २५ ॥ प्रतिग्रयाद्यं सेवेत
पार्वती वा पुनर्गुहाम् । ग्रामैकरात्रिको ग्रीष्मे वर्षांस्त्रेकत्र वा
वसेत् ॥ २६ ॥ अध्वा सूर्येन निर्दिष्टं कौटवञ्च चरेत्पञ्चमीम् ।
दयाद्यं चैव भूतानां समीक्ष्य पृथिवीञ्चरेत् ॥ २७ ॥ सञ्चयांश्च न
कुर्वीत स्नेहवासञ्च वर्जयेत् । पूताभिरङ्घ्रिर्नित्यं वै कार्यं कुर्वीत
भोक्षवित् ॥ २८ ॥ सपस्पृष्टेदुद्धृताभिरङ्घ्रियं परुषं सदा ।
अहिंसां ब्रह्मचर्यञ्च सत्यमाज्जिवमेव च ॥ २९ ॥ अक्रोधश्चानसूया
च दमो नित्यमपैशुनम् । अष्टस्वेतेषु युक्तं स्याद्व्रतेषु नियतेन्द्रियः
॥ ३० ॥ अपापमघटं वृत्तमलिङ्गं नित्यमाचरेत् । जोषणेन सदा
भोक्ष्यं ग्राममागतमसृष्टः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रञ्च भुञ्जीत केवलं
प्राणयाविकम् । धर्मालम्बमथाशौयान्न काममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥
ग्रासादाच्छादनादन्यन्नं गृह्णीयात् कथञ्चन । यावदाहारयेत्तावत्
प्रतिगृह्णीत नाधिकम् ॥ ३३ ॥ परेभ्यो न प्रतिग्राह्यं न च दैत्यं
कदाचन । दैन्यभावाच्च भूतानां सविमल्यं सदा बुध ॥ ३४ ॥
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितं । न किञ्चिदिष्यं भुञ्जा-
सृष्टयेत्तस्य वैष्णवं ॥ ३५ ॥ गृहमापस्तथान्नानि पत्रपुष्पफलानि
च । असंवृतानि गृह्णीयात् प्रवृत्तानि च कार्यवान् ॥ ३६ ॥ न

शिल्पजीविकां जीवेद्विरण्यं नीतं कामयेत् । न हेष्टा नोपदेष्टा च
 भवेत् निरुपस्कृतः ॥ ३७ ॥ अद्यापूतानि भुञ्जीत निमित्तानि च
 वर्जयेत् । सुधावृत्तिरसक्तयः सर्वभूतैरसंविदम् ॥ ३८ ॥ आशी-
 र्युक्तानि सर्वाणि द्विसायुक्तानि नानि च । लोकसंग्रहधर्माश्च
 नैव कुर्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिक्रम्य लघुमात्रं परि-
 प्रजेत् । समं सर्वेषु भूतेषु स्थापयेत् चरेषु च ॥ ४० ॥ परं
 नोद्विजयेत् कश्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् । विश्वास्त्य सर्वभूताना-
 मग्रो मोक्षविदुष्यते ॥ ४१ ॥ अनागतञ्च न ध्यायेन्नातीतमनुचिन्त-
 येत् । वर्तमानमुपेक्ष्य कालावाह्यं समाहितः ॥ ४२ ॥ न चक्षुषा
 न मनसा न वाचा दूषयेत् क्वचित् । न प्रत्यक्षं परोक्षं वा जिज्ञि-
 दुष्टं समाचरेत् ॥ ४३ ॥ इन्द्रियाण्युपसह्य कूर्मोऽज्ञानीव सर्वम् ।
 चौणेन्द्रियमगो बुद्धिर्नरीहः सर्वतत्त्ववित् ॥ ४४ ॥ निर्दग्धो
 निर्नमस्कृतो निस्त्राह्यकार एव च । निर्ममो निरहङ्कारो
 नियोगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥ निराशीर्निर्गुण आन्तो निरा-
 सक्तो निराश्रयः । आत्मवद्भू च तत्त्वज्ञो सुच्यते नात्र संशयः
 ॥ ४६ ॥ अपाणिपादपृष्ठमृद्विरेकमनूदरम् । प्रक्षीणगुण-
 कर्माणं केवलं विमलं स्थिरम् ॥ ४७ ॥ अगन्धधरमस्पर्शमरुपा-
 यब्धमेव च । अनुगन्धमनाशक्तममासमपि चैव तत् ॥ ४८ ॥ नि-
 चिन्तमव्ययं दिव्यं गृहस्थमपि सर्वदा । सर्वभूतस्थमात्मानं धी-
 पश्यन्ति न ते मृता ॥ ४९ ॥ न तत्र क्रमते बुद्धिर्नेन्द्रियाणि न
 देवताः । वेदा यज्ञाश्च लोकान् न तपो न व्रतानि च ॥ ५० ॥
 यत्र ज्ञानवता भ्राष्टिरलिङ्गग्रहणा सृता । तस्मादलिङ्गधर्माश्चो-
 धर्मास्तत्त्वमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्माश्रितो विद्वान् विज्ञान-
 चरितश्चरेत् । अमूढो मूढरूपेण चरेदधर्ममदूषयन् ॥ ५२ ॥
 यदेतन्मन्त्रमन्येरन् परे स्ततमेव हि । तथावृत्तयरेहर्षं मता
 धर्ममकुलान् ॥ ५३ ॥ य एवं वृत्तसम्पन्नः स गुणि येष्ट उच्यते ।

इन्द्रियाणीन्द्रियाणां मदाभूतानि मद्य च ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धि-
रक्षद्वारमव्यक्तं पुरुषं तथा । एतत् सर्वं प्रसख्याय यथावत्तत्त्व-
निश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततः स्वर्गमवाप्नोति विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
एतावदन्तवेत्ताया परिरुद्धाया तत्त्ववित् ॥ ५६ ॥ ध्यायेद्देवान्ता-
मास्याय मुच्यतेऽयं निरायय । निर्मुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो वायुराका-
शगो यथा । शीणकीघो निरातश्चक्रेऽथेह प्राप्नुयात् परम् ॥ ५७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे
षष्ठ्यध्यायः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ सन्तगासं तप इत्याहुर्ब्रह्मा नियतवादिनः ।
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्या ज्ञानं ब्रह्म परं विदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकं
ब्रह्म वेदविद्याव्यपाययम् । निर्दग्धं निर्गुणं नित्यमचिन्त्यगुण-
सुत्तमम् ॥ २ ॥ ज्ञानेन तपसा चैव धीरा पश्यन्ति तत् परम् ।
निष्किल्बममसं पूता व्युत्क्रान्तरजसोऽमला ॥ ३ ॥ तपसा चैव
मध्यानं गच्छन्ति परमेश्वरः । सन्तगासनिरतानित्यं ये च ब्रह्म-
विदो जनाः ॥ ४ ॥ तपः प्रदीप इत्याहुराचारो धर्मेणाधकः ।
ज्ञानं वै परमं विद्यात् सन्तगासं तप उत्तमम् ॥ ५ ॥ यस्तु वेदं
निराबाधं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयात् । सर्वभूतस्यमात्मानं स सर्वगति-
रिष्यते ॥ ६ ॥ यो विद्वान् सद्वासञ्च विद्यासञ्चैव पश्यति । तथै-
वैकल्यनानात्वे स दुःखात् मतिमुच्यते ॥ ७ ॥ यो न कामयते
किञ्चिन्किञ्चिद्व्यभिन्यते । इदंलोकस्य एवैयं ब्रह्मभूताय कल्पो
॥ ८ ॥ विधानगुणतत्त्वज्ञः सर्वभूतप्रधानवित् । निर्ममो निरहं-
ज्जारी मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ निर्दग्धो निर्ममस्कारो नि-
रुद्धाकार एव च । निर्गुणं नित्यमदग्धं ग्रथमेनैव गच्छति ॥ १० ॥
द्वित्वा गुणमथ सर्वं कर्म जन्तुः शुभाशुभम् । समे सत्यानृते विपः

मुच्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तयोनिप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो
महान् । महाहृद्धारविटप इन्द्रियाक्षुरकोटरः ॥ १२ ॥ महा-
भूतविशालश्च विशेषयतिशास्त्रिनः । सदापत्र सदापुष्प शुभा-
शुभफलोदयः ॥ १३ ॥ आजीव्य सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः समात्मनः ।
एवं हित्वा च भित्त्वा च तत्त्वज्ञानाग्निना वृषः ॥ १४ ॥ हित्वा
सङ्गमयान् पाशाभृत्युज्ज्वलजरोदवान् । निर्ममो निरहङ्कारो
मुच्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ हाविमौ पक्षिणौ नित्यौ सखायौ
चाप्यचेतनौ । एताभ्यान्तु परो योऽन्ययेतनावान् स उच्यते ॥ १६ ॥
अचेतनं सत्त्वसङ्क्राविसुक्तं सत्त्वात् परं चेतयतेऽन्तरात्मा । स-
चेतनं वित्तं सर्वसङ्क्रातुसिर्गुणातिगो मुच्यते सर्वपापैः ॥ १७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मोवाच । केचिद्ब्रह्ममयं वृक्षं केचिद्ब्रह्मवर्णं महतः ।
केचित्तु ब्रह्म चाव्यक्तं केचित् परमनामयम् ॥ १ ॥ मन्यन्ते सर्वे
मयेतदव्यक्तप्रभवाव्ययम् । उच्छ्वासमात्रमपि चेतः प्रीत्यन्तकाले
समीभवेत् ॥ २ ॥ आत्मानमुपसङ्गम्य सोऽमृतत्वाय कल्पते । निमेष-
मात्रमपि चेतः संयम्यात्मानमात्मनि ॥ ३ ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेन
विदुषा प्राप्तिमव्ययाम् । प्राणायामैरथ प्राणान् संयम्य स पुनः
पुनः ॥ ४ ॥ दशहादशमिर्वापि चतुर्विंशत् परं ततः । एष पूर्व-
प्रसन्नात्मा लभते यद्यदिच्छति ॥ ५ ॥ अव्यक्तात् सूक्ष्ममुद्रित-
मगतत्वाय कल्पते । सत्त्वात् परतरं नान्यत् प्रमसन्तीह तदिह
॥ ६ ॥ अनुमानादित्यागमं पुरुषं सूक्ष्मसंशयम् । न शक्यमन्यथा
गन्तुं पुरुषं दिजसत्तमा ॥ ७ ॥ क्षमा धृतिरहिंसा च समता
सत्यमार्जवम् । ज्ञानं त्यागोऽप्यसङ्गश्च शास्त्रिनं वृत्तमिष्यति ॥ ८ ॥

एतेनेवानुमानेन मन्यन्ते वै मनीषिणः । सख्यश्च पुरुषश्चैव तत्र,
 नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आङ्गरेके च विहासो ये ज्ञानपरि-
 निष्ठिता । क्षैत्रज्ञसख्योरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ १० ॥ पृथग-
 भूतं ततः सख्यमिधेतद्विचारितम् । पृथगभावस्य विज्ञेयं सहज-
 योऽपि तत्त्वतः ॥ ११ ॥ तथैकैकजनानात्मनिष्ठो विदुषा नयः ।
 मयःकोटुम्यरे चैकं पृथक्त्वमपि दृश्यते ॥ १२ ॥ मत्स्यो यन्मान्य-
 स्यादसु सप्रयोगस्तथा तयोः । सख्यश्च स्तोत्रविन्दूनां पर्यं कौक-
 नदस्य च ॥ १३ ॥

शुरुवाच । इत्युक्तवन्तस्तौ विप्रास्तदा लोकापितामहम् ।
 पुनः संशयमापन्ना पप्रच्छुर्मुनिवृत्तमा ॥ १४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि शुरुशिरस्यसंवादे
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

। अथ जङ्ग । को वा स्त्रिद्विधं धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ।
 व्याहृतामिव पश्यामि धर्मस्य विविधां गतिम् ॥ १ ॥ जङ्गं दिहा-
 ददित्येके नैतदस्तीति चापरे । केचित्, सशयितं सर्वं नि संशय-
 मथापरे ॥ २ ॥ अनित्यं नित्यमित्येके नास्त्वस्तीत्यपि चापरे ।
 एकस्मिन् दिधेत्येके व्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यन्ते ब्राह्मणा
 एव ब्रह्मशास्त्रत्ववादिनः । एवमेकं पृथक् चान्ये बह्वक्षरमपि
 चापरे ॥ ४ ॥ दिशकालावुभौ केचित् नैतदस्तीति चापरे । जटा-
 विनधरायान्ये सुखा केचिदसद्वृत्ता ॥ ५ ॥ अज्ञानं केचिदि-
 च्छन्ति ज्ञानमप्यपरे जनाः । मन्यन्ते ब्राह्मणा देवा ब्रह्मशा-
 स्त्रत्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आचारं केचिद्विच्छन्ति केचिज्ज्ञानयने रताः ।
 कर्म केचित् प्रशंसन्ति प्रशान्तिश्चापरे जनाः ॥ ७ ॥ दिशकालावुभौ
 केचिन्मैत्रहर्षाणि चापरे । केचिन्मोहं प्रसंशन्ति केचिद्भोगिनः

पृथग्विधान् ॥ ८ ॥ धनानि केचिद्विच्छन्ति निर्धनत्वमथापरे ।
 उपास्यमाधनत्वेके नैतदस्तीति चापरे ॥ ९ ॥ अहिषानिरता-
 थान्ये केचिद्विषापरायणा । पुण्येन यशसा चान्ये नैतदस्तीति
 चापरे ॥ १० ॥ सद्भावानिरताथान्ये केचित् सशयिते स्थिताः ।
 दुःखादन्ये सुखादन्ये ध्यानमित्यपरे जना ॥ ११ ॥ यशमित्यपरे
 विप्रा प्रदानमिति चापरे । तपस्त्वन्ये प्रशंसन्ति स्वाध्यायमपरे
 जना ॥ १२ ॥ ज्ञानं सन्नासमित्येके स्वभावं भूतचिन्तका ।
 सर्वमेके प्रशंसन्ति न सर्वमिति चापरे ॥ १३ ॥ एव व्युत्थापिते
 धर्मं ब्रह्मधा विप्रबोधिते । नियय नाधिगच्छाम संमूढा सुर-
 सत्तम ॥ १४ ॥ इदं श्रेय इदं श्रेय इत्येव व्युत्थितो जन । यो
 हि यस्मिन् रतो धर्मे स तं पूजयते सदा ॥ १५ ॥ तेन नोऽविहिता
 प्रज्ञा मनस ब्रह्मलीकृतम् । एतदाध्यातमिच्छाम श्रेय किमिति
 सत्तम ॥ १६ ॥ अत परन्तु यद्गुह्यं तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 सत्त्वक्षेत्रज्ञयोश्चापि सम्बन्ध केन हेतुना ॥ १७ ॥ एवमुक्तं स
 तैर्विप्रेर्महान् लोकभावन । तेभ्य शशस धर्मात्मा याद्यातथ्येन
 बुद्धिमान् ॥ १८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोवाच । हन्त व संप्रवक्ष्यामि यन्मा पृच्छथ सत्तमा ।
 गुरुणा शिष्यमासाद्य यदुक्तं तन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिदं तत्
 श्रुत्वा सम्यगेवावधार्यताम् । अहिषा सर्वभूतानामेतत् कृत्यतम
 मतम् ॥ २ ॥ एतत्त पदमनुहिमं वरिष्ठं धर्मलक्षणम् । ज्ञानं
 मिश्रेय इत्याङ्गर्हदा नियतदर्शिन ॥ ३ ॥ तस्मान्ज्ञानेन शुद्धेन
 पुण्यते सर्वकिर्तिते । हिषापराश्रये केचित् ये न नास्तिक-

वृत्तयः ॥ ४ ॥ लोभमोहसमायुक्तास्ते वै निरयगामिनः । आश्री-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते ये ततन्द्रिताः ॥ ५ ॥ तिस्रिहोक्ते प्रमो-
 दन्ते जायमाना पुनः पुनः । कुर्वते ये तु कर्माणि अदधाना
 विपश्चितः ॥ ६ ॥ अनाश्रित्यैगियुक्तास्ते धीराः साधुदर्शिनः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सत्त्वैवत्रयोर्यथा ॥ ७ ॥ संयोगो विप्र-
 योगश्च तन्निबोधत संतमाः । विषयी विपश्चितश्च सम्बन्धोऽय-
 मिदोच्यते ॥ ८ ॥ विषयी पुरुषो नित्यं सत्त्वश्च विषयः स्मृतः ।
 व्याख्यातं पूर्वकल्पेन मग्नकोटुस्वरं यथा ॥ ९ ॥ भुज्यमानं न
 जानीते नित्यं सत्त्वमचेतनम् । यस्त्वेवं तं विजानीते यो भुङ्क्ते
 यश्च भुज्यते ॥ १० ॥ नित्यं इन्द्रसमायुक्तः सत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
 निर्द्वन्द्वो निष्कलो नित्यः चैत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ॥ ११ ॥ समः
 संज्ञानुगथैव स सर्वत्र व्यवस्थितः । उपभुङ्क्ते सदा सत्त्वमपः
 पुष्करपर्णवत् ॥ १२ ॥ सर्वैरपि गुणैर्विद्वान् व्यतिपत्तो न लिप्यते ।
 जलविन्दुर्यथा लोलः पद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १३ ॥ एवमेवाप्य-
 संयुक्तः पुरुषः स्थानसंशयः । द्रव्यमात्रमभूत् सत्त्वं पुरुषस्यति-
 निश्चयः ॥ १४ ॥ यथा द्रव्यञ्च कर्त्ता च संयोगोऽप्यनयोस्तथा ।
 यथा प्रदीपमादाय कश्चित्तमग्निं गच्छति ॥ १५ ॥ तथा सत्त्व-
 प्रदीपेन गच्छन्ति परमैषिणः । यावद्द्रव्यगुणास्तावत् प्रदीपः
 सम्प्रकाशते ॥ १६ ॥ शीघ्रे द्रव्ये गुणे स्योतिरन्तर्धानाय गच्छति ।
 व्यक्तः सत्त्वगुणस्त्वेवं पुरुषोऽव्यक्त इष्यते ॥ १७ ॥ एतद्विप्रः विज्ञा-
 नीत इन्त भूयो ब्रवीमि व । सहस्रेणापि दुर्मेधा न बुद्धिमधि-
 गच्छति ॥ १८ ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेन बुद्धिमान् सुखमेधते । एवं
 धर्मास्य विज्ञेयं संसाधनमुपायत ॥ १९ ॥ उपायज्ञो हि मेधावी
 सुखमत्यन्तमश्नुते । यथाध्यातमपायेयः प्रसन्नो मनुजः क्वचित्
 ॥ २० ॥ क्लेशेन याति महता विनश्येदन्तरापि च । तथा कर्मसं-
 विज्ञेयं फलं भवति वा न वा ॥ २१ ॥ पुनर्यस्यात्मनि ज्ञेयं शुभा-

शुभनिर्दयनम् । यथा च दीर्घमध्वानं पञ्चशमेव प्रपद्यते ॥ २२ ॥
 अष्टष्टपूर्वं सदृशं तत्त्वदर्शनवर्जितम् । तमेव च यथाध्यानं रथे-
 नेहाशुगमिना ॥ २३ ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेन तथा बुद्धिमता गति ।
 जडं पर्यन्तमारुह्य नान्ववेक्षितं भूतलम् ॥ २४ ॥ रथेन रथिनं
 पश्यन् क्रिश्यमानमचेतनम् । यावद्रथपथस्तावद्रथेन च तु गच्छति
 ॥ २५ ॥ क्षीणे रथपथे विद्वान् रथमुत्सृज्य गच्छति । एवं
 गच्छति नेभावी तत्त्वयोगविधानवित् ॥ २६ ॥ परिज्ञाय गुण-
 श्रयं तूत्तरादुत्तरोत्तरम् । यथार्थं महाघोरमप्रव संप्रगाहते
 ॥ २७ ॥ बाहुभ्यामेव सम्मोहदधं वारुण्यसंशयम् । नावा चापि
 तथा प्राज्ञो विभावश्च सरिजया ॥ २८ ॥ अथान्तं सलिलं
 गच्छेत् षीघ्रं सन्तरते क्रदम् । तीर्थी गच्छेत् परं पारं नाव-
 मुत्सृज्य निर्मम ॥ २९ ॥ व्याख्यातं पूर्वकल्पेन यथा रथपदा-
 तिनी । स्नेहात् सम्मोहनापन्नो नावि दायो यथा तथा ॥ ३० ॥
 ममत्वेनाभिभूत संसृजैव परिवर्तते । नावं न शक्यमारुह्य स्थले
 विपरिवर्तितुम् ॥ ३१ ॥ तथैव रथमारुह्य नापु चर्या विधी-
 यते । एवं कर्मकृतं चित्तं विषयस्य पृथक् पृथक् ॥ ३२ ॥ यथा
 कर्म कृतं लोके तथैतानुपपद्यते । यत्रैव गन्धि गो रस्यं न
 रूपस्यर्मप्रवृत् ॥ ३३ ॥ मन्यन्ते मुनयो बुद्ध्या तत्प्रधानं प्रव-
 द्यते । तत्र प्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्य गुणो महान् ॥ ३४ ॥ महत्
 प्रधानभूतस्य गुणोऽहङ्कार एव च । अहङ्कारात्तु सम्भूतो महा-
 भूतज्ञतो गुण ॥ ३५ ॥ पृथक्त्वेन हि भूतानां विषया वै गुणाः
 स्मृता । बीजधर्मो तथा व्यक्तं प्रसवात्मकमेव च ॥ ३६ ॥ बीज-
 धर्मा महानात्मा प्रसवयेति न श्रुतम् । बीजधर्मस्त्वहङ्कार
 प्रसवश्च पुन पुन ॥ ३७ ॥ बीजप्रसवधर्माणि महाभूतानि पञ्च
 स । बीजधर्मिण इत्याहुः प्रसवश्च प्रकुर्वते ॥ ३८ ॥ विशेषा
 पञ्चभूतानां तेषां चित्तं विशेषणम् । तत्रैकगुणमाकारं द्विगुणो

वायुरुच्यते ॥ ३८ ॥ त्रिगुण ज्योतिरित्याह्वरापयापि चतुर्गुणा ।
 पृथ्वी पञ्चगुणा ज्ञेया चरस्यावरसद्गुला ॥ ४० ॥ सर्वभूतकरी
 दिवी शुभाशुभनिर्दर्शनी । शब्द स्पर्शस्तथा रूप-रसो गन्धश्च
 पञ्चम ॥ ४१ ॥ एते पञ्चगुणा भूमेर्विज्ञेया दिजसत्तमा । पार्थि-
 वश्च सदा गन्धो गन्धश्च वज्रधा स्मृत ॥ ४२ ॥ तस्य गन्धस्य
 वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् । दृष्टयानिष्टगन्धश्च मधुरोऽस्ति
 कटुस्तथा ॥ ४३ ॥ निर्हारी संचत स्निग्धो रुचो विशद एव
 च । एव दशविधो ज्ञेय पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥ ४४ ॥ शब्द
 स्पर्शस्तथा रूप द्रव्यापा गुणा स्मृता । रसज्ञानन्तु वक्ष्यामि
 रसस्तु वज्रधा स्मृत ॥ ४५ ॥ मधुरोऽस्ति कटुस्तिक्त कपायो
 लावणस्तथा । एव षड्विधविस्तारो रसो वारिमय स्मृत ॥ ४६ ॥
 शब्द स्पर्शस्तथा रूप त्रिगुण ज्योतिरुच्यते । ज्योतिषश्च शुणी
 रूपं रूपश्च वज्रधा स्मृतम् ॥ ४७ ॥ शुक्ल कृष्ण तथा रक्त नीलं
 पीतारुणतथा । ऋक्षं दीवं कृम स्थूलं चतुरस्रन्तु वृत्तवत् ॥ ४८ ॥
 एव द्वादशविस्तारं तेजसो रूपमुच्यते । विज्ञेयं ब्राह्मणैर्धर्मै-
 र्धर्मैश्चै सत्यवादिभिः ॥ ४९ ॥ शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ दिगुणौ
 वायुरुच्यते । वायोऽपि गुण स्पर्श स्पर्शश्च वज्रधा स्मृत ॥ ५० ॥
 रुचौ पीतस्तयेवोष्ण स्निग्धो विशद एव च । कठिनश्चिक्षण
 क्षय्य पिच्छलो दारुणो मृदु ॥ ५१ ॥ एव द्वादश विस्तारो
 वायव्यो गुण एव च । विधिवद्ब्राह्मणैः सिद्धैर्धर्मैश्चैस्तत्त्व-
 दर्शिभिः ॥ ५२ ॥ तत्रैकगुणमाकारं शब्द इत्येव च स्मृत । तस्य
 शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥ ५३ ॥ षड्जर्पभ-
 सगान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा । अत परन्तु विज्ञेयो निषादो
 धैवतस्तथा । दृष्टयानिष्टशब्दश्च संचत प्रविभागवान् ॥ ५४ ॥
 एव दशविधो ज्ञेय शब्द आकाशसम्भव । आकाशमुत्तम भूत-
 मक्षरारस्तत पर ॥ ५५ ॥ अक्षरारस्त परा बुद्धिर्वेगात्मा

तथा परः । तस्मात्तु परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥ ५५ ॥
परापरश्चो भूतानां विधिज्ञः सर्वकर्मणाम् । सर्वभूतात्मभूतात्मा
गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥ ५६ ॥

इति अश्वमेधपर्वेणि अनुगीतापर्वेणि गुरुशिष्यसंवादि
षष्ठाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

‘ब्रह्मोवाच ।’ भूतानामथ पञ्चानां यथैषामीश्वरो मनः ।
नित्यमे च विसर्गे च भूतात्मा मन एव च ॥ १ ॥ अधिष्ठाता मनो
नित्यं भूतानां महता तथा । बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टे क्षेत्रज्ञश्च स
उच्यते ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते सदृशानिव सारथि ।
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः क्षेत्रज्ञे युच्यते सदा ॥ ३ ॥ महदश्व-
समायुक्तं बुद्धिसंयमनं रथम् । समारुह्य च भूतात्मा समन्तात्
परिधावति ॥ ४ ॥ इन्द्रियग्रामसंयुक्तो मन सारथिरेव च ।
बुद्धिसंयमनो नित्यं महान् ब्रह्ममयो रथः ॥ ५ ॥ एवं यो वेत्ति
विद्वान् वै सदा ब्रह्ममयं रथम् । स धीरः सर्वभूतेषु न मोह-
मधिगच्छति ॥ ६ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तं सदस्यावरजद्रुमम् ।
सूर्यचन्द्रप्रभालोक ग्रहनक्षत्रमण्डितम् ॥ ७ ॥ नदीपर्वतजालैश्च
सर्वतः परिभूषितम् । विविधाभिस्तया चाङ्घ्रिः सततं समलङ्घ्यतम्
॥ ८ ॥ आजीवं सर्वभूतानां सर्वप्राणभृता गति । एतद्ब्रह्मपरं
नित्यं तस्मिंश्चरति क्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेऽग्निं चानि सृष्ट्वानि
ऋषानि स्यावराणि च । तान्येवाग्ने प्रलीयन्ते पयाङ्गूतकृता
शुणाः ॥ १० ॥ गुणेभ्यः पञ्चभूतानि एष भूतममुच्छ्रयः । देवा
मनुष्या गन्धर्वाः पिशाचासुरराक्षसाः ॥ ११ ॥ सर्वे स्वभावतः सृष्टा
न क्रियाभ्यो न कारणात् । एते विश्वसृजो विप्रा जायन्तीह
पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तेभ्यः प्रसृतास्तेष्वेव महाभूतेषु पञ्चसु । प्रली-

यन्ते यथाकालमूर्ध्वं सागरे यथा ॥ १३ ॥ विश्वसृग्भ्यस्तु
 भूतेभ्यो महाभूतस्तु सर्वशः । भूतेभ्यद्यापि पञ्चभ्यो गुक्तो गच्छेत्
 परा गतिम् ॥ १४ ॥ प्रजापतिरिदं सर्वं मनसैवावृजत् प्रभु ।
 तथैव देवाश्च पयसा पसा प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥ तपस्यानुपूर्वेण फल-
 मूलाग्निस्तथा । त्रैलोक्यं तपसा सिद्धा पश्यन्तीह समाहिताः
 ॥ १६ ॥ औषधान्यगदादीनि नामाविद्याश्च सर्वशः । तपसैव
 प्रसिध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ १७ ॥ यदुरार्षं दुरात्मार्थं
 दुराधर्मं दुरन्वयम् । तत् सर्वं तपसा सार्धं तपो हि दुरति-
 ग्रमम् ॥ १८ ॥ सुरापो ब्रह्महा स्त्रीषी भूषणहा गुरुतल्पग ।
 तपसैव सुतप्तेन गुह्यते किल्बिषात्ततः ॥ १९ ॥ मनुष्याः पितरो
 देवा पञ्चवी शृगपक्षिणः । यानि चान्यानि भूतानि चराणि
 स्थावराणि च ॥ २० ॥ तप परायणा नित्यं सिध्यन्ति तपसा
 सदा । तथैव तपसा देवा महामाया दिवं गता ॥ २१ ॥ आग्नी-
 र्युक्तानि कर्माणि कुर्वते धी जतन्विता । अक्षह्वारसमायुक्तास्ते
 सकाशे प्रजापति ॥ २२ ॥ ध्यानयोगिनः शुद्धेन निर्ममा निरह-
 ङ्गता । आप्नुवन्ति महात्मानो महान्तं लोकमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतय सदा । सुखोपचयमव्यक्तं प्रवि-
 शन्त्यात्मवित्तमा ॥ २४ ॥ ध्यानयोगादुपागम्य निर्ममा निरह-
 ङ्गता । अव्यक्तं प्रविशन्तीह महता लोकमुत्तमम् ॥ २५ ॥ अव्य-
 क्तादिव सम्भूतं स्वप्नसंज्ञा गतं पुनः । तमोरजोभ्या निर्मुक्तः
 सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ २६ ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्य सर्वं सृजति
 निष्कलम् । क्षेत्रज्ञ इति तं विद्याध्यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २७ ॥
 चित्तं चित्तादुपागम्य मुनिरासीत संयतः । यच्चित्तं तन्मनो वश्यं
 शुद्धमेतत् सनातनम् ॥ २८ ॥ अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं
 स्रुतम् । निबोधत तथाहीदं शुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २९ ॥ दृष्ट-
 रस्तु भवेन्नृत्यस्वाक्षरं ब्रह्म भाष्यतम् । ममेति च भवेन्नृत्युर्न

ममेति च शाश्वतम् ॥ ३० ॥ कर्म केचित् प्रशंसन्ति मन्दबुद्धिरना-
नराः । ये तु ब्रह्मा महात्मानो न प्रशंसन्ति कर्म ते ॥ ३१ ॥
जर्मणा जायते जन्तुर्मूर्तिनान् पीडयाम्भुः । पुरुषं शसते विद्या
तद्वाद्यममृताग्निनाम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् कर्मसु निक्षेष्टा ये केचित्
पारदर्शिनः । विद्यामयोऽयं पुरुषो न तु कर्ममयः स्मृतः ॥ ३३ ॥
य एवममृतं नित्यमग्राह्यं शश्वदक्षरम् । वक्ष्यात्मानमसंश्लिष्टं यो
विद् न मृतो भवेत् ॥ ३४ ॥ अपूर्वमकृतं नित्यं य एनमपराजितम् ।
य एवं विन्देदात्मानमग्राह्यममृतायनम् । अग्राह्यो नृतो भवति
स एभिः कारणैर्ध्रुवः ॥ ३५ ॥ आयोज्य सर्वसंस्कारान् संयम्या-
त्मानमात्मनि । स तद्ब्रह्म शुभं वेत्ति यस्माद्भूयो न विद्यते ॥ ३६ ॥
प्रसादे चैव सत्त्वस्य प्रसादं समवाप्नुयात् । लक्षणं हि प्रसादस्य
यथा स्यात् स्वप्रदर्शनम् ॥ ३७ ॥ गतिरेषा तु मुक्तानां ये ज्ञान-
परिनिष्ठिताः । प्रवृत्तयश्चेयाः सर्वा पश्यन्ति परिणामजाः ॥ ३८ ॥
एषा गतिर्विरक्तानामेव धर्मः सनातनः । एषा ज्ञानवता प्राप्ति-
रेतद्भुक्तगनिन्दितम् ॥ ३९ ॥ समेन सर्वभूतेषु निष्पृहेण निरा-
ग्रिया । यत्तथा गतिरियं गन्तुं सर्वत्र समदर्शिता ॥ ४० ॥ एतद्
सर्वमाख्यातं मया विप्रर्षिसत्तमा । एवमाचारतः क्षिप्रं ततः
सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४१ ॥

शुश्रूषाच । इत्युक्तास्ते तु मुनयो गुरुणा ब्रह्मणा तथा ।
कृतवन्ती महात्मानस्ततो लोकमवाप्नुवन् ॥ ४२ ॥ अमर्येतत्तद्वा-
भागं गयोक्तं ब्रह्मणो वचः । सम्यगाचर ब्रह्मार्तस्ततः सिद्धि-
मवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

(वासुदेव उवाच । इत्युक्तं स तदा शिष्यो गुरुणा धर्मसूत-
मम् । प्रकारं सर्वं कौन्तेय ततो मोक्षमवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ कृत-
कृत्यश्च स तदा शिष्यः कुरुकुलोद्वह । तत्पदं समनुप्राप्तो यत्र
गत्वा न शोषति ॥ ४५ ॥

अर्जुन उवाच । को न्वसौ ब्राह्मणः कृष्ण कथं शिष्यो जना-
देन । श्रोतव्यश्चेन्नयैतदे तत्त्वमाचक्ष मे विभो ॥ ४६ ॥

वासुदेव उवाच । अहं गुरुर्महाबाहो ममः शिष्यश्च पि-
मे । त्वत्प्रीत्या गुह्यमेतच्च कथितं ते धनञ्जय ॥ ४७ ॥ मयि
चेदस्ति ते प्रीतिर्नित्यं कुरुकुलोदध । आध्यात्ममेतत् शुक्ला
सम्यगाचर सुव्रत ॥ ४८ ॥ ततस्त्वं सम्यगाचरीर्षो धर्मोऽस्मिन्नरि-
करणे । सर्वपापविनिर्मुक्तो मोक्षं प्राप्स्यसि केवलम् ॥ ४९ ॥
पूर्वमप्येतदेवोक्तं युद्धकाल उपस्थिते । मया तव महाबाहो
तस्माद्भव मनः कुरु ॥ ५० ॥ मया तु भरतश्रेष्ठ धिरदृष्टः पिता
प्रभुः । तमेवं द्रष्टुमिच्छामि सन्नते तव फाल्गुन ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तावचनं कृष्णं प्रत्युवाच धनञ्जयः ।
गच्छावो नगरात् कृष्णं गजसाक्षयमद्य वै ॥ ५२ ॥ समेत्य तठ
राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । समनुज्ञाय राजानं स्वां पुरीं
यातुमर्हसि ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादे

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभ्यर्चोदयत् कृष्णो गुह्यतामिति
दारुकम् । मुहूर्त्तादिव चाषष्ठ युक्तमित्येव दारुकः ॥ १ ॥ तथैव
शानुयात्राणि चोदयामास पाण्डवः । सज्जयध्वं प्रयास्यामो नगरं
गजसाक्षयम् ॥ २ ॥ इत्युक्ताः सैनिकास्ते तु सज्जीभूता विशा-
म्यते । आचक्षुः सज्जमित्येव पार्यायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्त्वौ
रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ । विकुर्वाणौ कथाश्रिताः
प्रीयमाणा विशाम्यते ॥ ४ ॥ रथस्वन्तु महातेजा वासुदेवं धन-
ञ्जयः । पुनरेवात्रवीराक्यमिदं भरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादाः

भय प्राप्तो राज्ञा ह्यधिकुलोद्भव । निश्चिता शत्रवश्चापि प्राप्तं
 राज्यमकण्टकम् ॥ ६ ॥ नाथवन्तश्च भवता पाण्डवा मधुसूदन ।
 भवन्त प्रवमासाद्य तीर्था स्म कुरुसागरम् ॥ ७ ॥ विश्वकर्मा-
 न्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसत्तम । तथा त्वामभिजानामि यथा
 चाह भवान्मत ॥ ८ ॥ त्वत्तेजः सश्रवो नित्यं भूतात्मा मधुसूदन ।
 रतिः क्रीडामयी तुभ्य माया ते रोदसी विभो ॥ ९ ॥ त्वयि
 सर्वमिदं विश्वं यदिदं स्थानुजङ्गमम् । त्वं हि सर्वं विक्रुसि भूत-
 ग्रामं चतुर्विधम् ॥ १० ॥ पृथिवीद्वान्तरौच्यं द्यौर्धैव मधुसूदन ।
 हसितं तेऽमला ज्योतिस्त्वा ऋतवयेन्द्रियाणि च ॥ ११ ॥ प्राणो
 वायुः सततं क्रोधो मृत्युः सनातनः । प्रसादे चापि पद्मा श्री-
 नित्यं त्वयि महामते ॥ १२ ॥ रतिस्तुष्टिर्धृतिः क्षान्तिर्मतिः कान्ति-
 शराधरम् । त्वमेवेह युगान्तेषु निधनं चोच्यसेऽनघ ॥ १३ ॥
 सुदीर्घेणापि कालेन न ते शक्या गुणा मया । आत्मा च पर-
 मात्मा च नमस्ते नलिनेक्षण ॥ १४ ॥ विदितो मे सुदुर्लभं नारदा-
 देवत्वात्तथा । कृशाद्वैपायनाच्चैव तथा कुरुपितामहात् ॥ १५ ॥
 त्वयि सर्वं समासक्तं त्वमेवैको जनेश्वर । यच्चातुग्रहसंयुक्तमेत-
 दुक्तं त्वयानघ ॥ १६ ॥ एतत् सर्वमहं रुम्यगाधरिषे जनार्दन ।
 इदञ्चाद्भुतमप्यन्तं कृतमस्मात्प्रियेष्पया ॥ १७ ॥ यत् पापो निश्चित
 सङ्घो कौरव्यो वृतराष्ट्रजः । त्वया दग्धं हि तत् सैन्यं मया
 विजितमाहवे ॥ १८ ॥ भवता तत् कृतं वर्मं येनावाप्तो जयो
 मया । दुर्योधनस्य सग्रामे तव बुद्धिपराक्रमे ॥ १९ ॥ कर्णस्य
 च वधोपायो यथावत् सप्रदर्शितः । सैन्यवस्य च पापस्य भूरि-
 श्रवस एव च ॥ २० ॥ अहञ्च प्रीयमाणेन त्वया देवकिनन्दन ।
 यदुक्तं तत् करिष्यामि न हि मेऽत्र विचारणा ॥ २१ ॥ राजानञ्च
 समासाद्य घर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । चोदयिष्यामि धर्मं च गमनायं
 तवानघ ॥ २२ ॥ रुचिरं हि ममेतत्ते द्वारकागमनं प्रभो । अचि-

रादेव द्रष्टा स्वं मातुलं मे जनार्दन ॥ २३ ॥ बलदेवश्च दुर्द्वेपं
 तथान्यान् वृशिपुङ्गवान् । एवं सन्नाथमाणौ तौ प्राप्ते वारण-
 साह्वयम् ॥ २४ ॥ तथा विविशतुयोभौ संप्रहृष्टनराकुलम् । तौ
 गत्वा धृतराष्ट्रस्य गृहं शक्रगृहोपमम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वाते महारान
 धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । विदुरश्च महाबुद्धिं राजानञ्च युधिष्ठिरम्
 ॥ २६ ॥ भीमसेनश्च दुर्द्वेपं माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृतराष्ट्र-
 सुपासीनं युयुतसञ्चापराजितम् ॥ २७ ॥ गान्धारीश्च महाप्राज्ञा
 पृथा कृष्णाश्च भामिनोऽपि । सुभद्राद्याश्च ताः सर्वा भरतानां स्त्रिय-
 स्तथा ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाते स्त्रियं सर्वा गान्धारीपरिचारिका ।
 ततः समेत्य राजानं धृतराष्ट्रमरिन्दमौ ॥ २९ ॥ निवेद्य नामधेयं
 स्वे तस्य पादावगच्छताम् । गान्धार्याश्च पृथायाञ्च धर्मराजस्य
 चैव हि ॥ ३० ॥ भीमस्य च महात्मानो तथा पादावगच्छताम् ।
 क्षत्तरश्चापि संगच्छ पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ ३१ ॥ तैः सार्धं नृपतिं
 ब्रुवन् ततस्तौ पर्युपासताम् । ततो निशि महाराजो धृतराष्ट्र
 कुलद्वेष्टान् ॥ ३२ ॥ जनार्दनश्च मेधावी व्यसर्जयत वै गृहान् ।
 तैः अनुज्ञाता नृपतिना ययुः स्व सं निवेशनम् ॥ ३३ ॥ धनञ्जय-
 गृहानेव ययौ कृष्णस्तु वीर्यवान् । तत्राश्वितौ यथान्यायं सर्व-
 कामैरुपस्थित ॥ ३४ ॥ कृष्णः सुधाप मेधावी धनञ्जयसहाय-
 वान् । प्रभातायान्तु शर्वथ्या कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ ३५ ॥
 धर्मराजस्य भवनं जग्मतु परमाश्वितौ । यत्रास्ते च सन्नामात्यौ
 धर्मराजो महाबल ॥ ३६ ॥ तौ प्रविश्य महात्मानौ तद्गृहं
 परमाश्वितम् । धर्मराजं दृष्ट्वा तु देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७ ॥
 समासाद्य तु राजानं वार्थीयकुरुपुङ्गवौ । निपेदतुरनुज्ञातौ
 प्रीयमाणेन तेन तौ ॥ ३८ ॥ ततः स राजा मेधावी विवक्षुः प्रेक्ष्य
 तावुभौ । प्रोवाच वदता श्रेष्ठो वचनं राजसप्तम ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विवक्षुः हि युवा मन्ये वीरौ यदुक्ता-

इक्षी । ब्रूतं कर्त्तामि सर्वं वा न चिरात्मा विचार्यताम् ॥ ४० ॥
 द्रव्युक्तं फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् । विनीतवदुपागम्य
 वाक्यं वाक्यविभारदं ॥ ४१ ॥ अयं चिरोपिती राजन् वासुदेवः
 प्रतापवान् । अवन्तं समनुश्राप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे । आनर्त्तनगरीं वीर
 तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुण्डरीकाक्ष भद्रन्ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
 पुरीं हारवतीमद्य द्रष्टुं सुरसुत प्रभो ॥ ४४ ॥ रोचते मे महा-
 वाहो गमनं तव केशव । मातुल्यिरदृष्टो मे त्वया देवी च
 देवकी ॥ ४५ ॥ समेत्य मातुलं गत्वा बलदेवञ्च मानद । पूजयेथा
 महाप्राञ्च महाक्येन यथार्हत ॥ ४६ ॥ अरेयाथापि मा नित्यं
 भौमञ्च बलिनाम्बरम् । फाल्गुन सप्तदेवञ्च नकुलश्चैव मानद ॥ ४७ ॥
 आनर्त्तानवलोक्य त्वं पितरञ्च महाभुज । वृथीय पुनरागच्छे-
 र्वयमेधे मगानघ ॥ ४८ ॥ स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि
 वस्त्रानि च । यच्चाप्यन्यन्ननोन्नते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ४९ ॥
 इयञ्च वसुधा कृत्स्ना प्रसादात्तत्र केशव । अज्ञानुपागता वीर
 निहताद्यापि यत्रव ॥ ५० ॥ एवं ब्रुवति कौरव्ये धर्मराजे युधि-
 स्थिरे । वासुदेवो वर पुसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

वासुदेव उवाच । तवैव रत्नानि धनञ्च केवल धरा तु
 कृत्स्ना तु महाभुजाय वै । यदस्ति चान्यद्दुविण गच्छे मम ज्ञमेव
 तस्येश्वर नित्यमीश्वर ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तं प्रतिपूजितस्तदा
 गदाग्रजो धर्मसुतेन वीर्यवान् । पितृष्वसारं त्वनन्दयथाविधि
 सम्पूजितयाप्यगमत् प्रदक्षिणम् ॥ ५३ ॥ तथा स सम्यक् प्रति-
 नन्दितस्ततस्तथैव सर्वविदुरादिभिस्तथा । विनिर्ययौ नागपुरा-
 णदाग्रजो रथेन दिव्येन चतुर्भुज स्वयम् ॥ ५४ ॥ रथे समद्रा-
 गक्षिरोष्ण भामिनीं युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दन । पितृष्वस-

थापि तथा महाभुजो विनिर्ययो पौरजनामिसंहतः ॥ ५५ ॥
 तमन्वयाहनेरवर्यकेतनः ससात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि । अगाध-
 बुद्धिर्विदुरश्च माधवं स्वयञ्च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ५६ ॥
 निवर्त्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनांस्ततः स सर्वान् विदुरश्च वीर्यवान् ।
 जनार्दनो दारुकमाञ्च सत्वरः प्रचोदयाश्चानिति सार्वकिं तथा
 ॥ ५७ ॥ ततो ययौ भद्रगुणप्रमर्द्दनः धिनिप्रवीरानुगतो जना-
 र्द्देनः । यथा निहत्यारिगणान् भतक्रतुर्दिवं तथानर्त्तपुरीं प्रताप-
 वान् ॥ ५८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि कृशाप्रयाणे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा प्रयान्तं वार्ष्णेय दारकां भरत-
 र्धमाः । परिष्वज्य न्यवर्त्तन्त सानुयाताः परन्तपाः ॥ १ ॥ पुनः
 पुनश्च वार्ष्णेयं पर्यष्वजत फाल्गुनः । आचक्षुर्विपयाक्षैनं स ददर्श
 पुनः पुनः ॥ २ ॥ कृच्छ्रेणैव तु तां पार्थीं गोविन्दे विनिवेशिताम् ।
 सञ्जहार ततो दृष्टिं कृष्णायपरार्जितः ॥ ३ ॥ तस्य प्रयाणे
 यान्यासन्निमित्तानि महात्मनः । बह्वन्यद्भुतकृपाणि तानि मे
 निगदतः शृणु ॥ ४ ॥ वायुर्वेगेन महता रथस्य पुरतो बभौ ।
 कुर्वन्निःश्वरं मार्गं विरजस्कमकण्टकम् ॥ ५ ॥ बभूव वासवैव
 तीर्थं शुचिं सुगन्धि च । दिव्यानि चैव पुष्पाणि पुरतः शार्ङ्ग-
 धन्वनः ॥ ६ ॥ स प्रयातो महाबाहुः समेयु मरुधन्वसु । दद-
 शार्थं सुनियेषुसुतक्षममितौजसम् ॥ ७ ॥ स तं सम्पूज्य तेजस्वी
 सुनिं पृथुलोचनः । पूजितस्तेन च तदा पर्यपच्छदनामयम् ॥ ८ ॥
 स पृष्टः कुशलं तेन सम्पूज्य नमसुदनम् । एतद्भी आक्षय्येष्ठः
 स्ततः प्रपच्छ माधवम् ॥ ९ ॥ कश्चित् शौरे स्या गत्वा कुरु-

पाण्डवसह तत् । कृतं सौभ्रात्रमचलं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
अपि सम्याय तान् वीरानुपाहृतोऽसि केशव । सम्बन्धिन स्व-
दयितान् सततं दृष्टिपुङ्गव ॥ ११ ॥ कश्चित् पाण्डुसुता पञ्च
धृतराष्ट्रस्य चात्मजा । लोकेषु विहरिष्यन्ति त्वया सह परन्तर्प
॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेषु च राजानः कश्चित् प्राप्स्यन्ति वै सुखमा
कीरवेषु प्रभान्तेषु त्वया नायेन केशव ॥ १३ ॥ या मे सम्भावना
तात त्वयि निर्यमवर्त्तत । अपि सा सफला तात कृता ते भरतान्
प्रति ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच । कृतो यतो मया पूर्वं सौभाग्ये कीरयान्
प्रति । नाशक्यन्त यदा ग्राम्ये ते स्थापयितुमञ्जसा ॥ १५ ॥
ततस्ते निधन प्राप्ता सर्वे ससुतबान्धवा । न दिष्टमत्यतिक्रान्तुं
अयं बुद्ध्या बलेन वा ॥ १६ ॥ महर्षे विदितं भूय सर्वमेतत्तवा-
नय । तेऽत्यक्रामकृतिं मद्यं भीष्मस्य त्रिदुरस्य च ॥ १७ ॥ ततो
यमक्षयं जग्मुः समासाद्येतरेतरम् । पञ्चैव पाण्डवा श्रिता हत-
मित्रा हतात्मजा । धार्तराष्ट्राश्च निहता सर्वे ससुतबान्धवा
॥ १८ ॥ द्रुपुर्लवचने कृष्णे अश्वं क्रोधसमन्वित । उत्तप द्रुपुवा-
चैन रोषादुत्फुल्ललोचन ॥ १९ ॥

उत्तप उवाच । यस्मात् शक्तेन ते कृष्ण न दाता कुरु-
पुङ्गवा । सम्बन्धिन प्रियास्तस्माच्छृण्व्येहं त्वामसंशयम् ॥ २० ॥
न च ते प्रसभं यस्मात् ते निश्चया निवारिता । तस्मान्नन्यपरी-
तस्त्वा अप्स्यामि मधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया शक्तेन हि सता मिथ्या-
चारेण माधव । ते परीता कुरुयेष्टा नश्यन्त स क्षुपेक्षिता ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । शृणु मे विस्तरेणेदं यद्वक्ष्ये भृगुनन्दन ।
महाणानुनय चापि तपस्वी क्षसि भार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वा च मे
तदध्यात्म मुनेषां प्रापमद्य वै । न च मा तपसाल्पेन शक्तो-
ऽभिभवितुं पुमान् ॥ २४ ॥ न च ते तपसो नाशमिच्छामि तपता-

स्वर । तपस्ते समहृदीप्तं गुरवं यापि तौषिताः ॥ २५ ॥ कौमारं
ब्रह्मचर्यन्ते जागामि द्विजसत्तम । दुःखान्नितस्य तपसस्तस्मा-
न्नेच्छामि ते व्ययम् ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तहोपाख्याने
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

उतह उवाच । ब्रूहि केशव तत्त्वेन त्वमध्यात्ममनिन्दितम् ।
श्रुत्वा त्रयोऽभिधास्यामि शपथं वा ते जनार्दन ॥ १ ॥

वायुदेव उवाच । तमो रजय सत्त्वश्च विद्धि भावान्मदा-
त्रयान् । तथा रुद्रान् वसून् वापि विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ २ ॥
मयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चाप्यहम् । स्थित इत्यभिजानीहि
मां ते भूदत्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा दैत्यगणान् सर्वान् यक्षगन्धर्व-
राक्षसान् । नागान्पक्षरक्षैव विद्धि मत्प्रभवान् द्विज ॥ ४ ॥
सदसश्चैव यत् प्राङ्मुख्यत्वं व्यक्तमेव च । अक्षरश्च चरश्चैव सर्व-
मेतन्मदात्मकम् ॥ ५ ॥ ये चाश्वमेषु वै धर्माश्चतुर्धा विदिता मुने ।
वैदिकानि च सर्वाणि विद्धि सर्वं नदात्मकम् ॥ ६ ॥ असच्च सदस-
श्चैव तद्विद्धं सदसत्परम् । मत्तः परतरं नास्ति देवदेवात्
समातनात् ॥ ७ ॥ ओङ्कारप्रमुखान् वेदान् विद्धि मां त्वं भगु-
दह । यपं सोमं चरुं होमं त्रिदशाय्यायनं मखे ॥ ८ ॥ होतार-
मपि हव्यश्च विद्धि मां भगुनन्दन । अध्वर्युः कल्पकथापि हविः
परमसंस्कृतम् ॥ ९ ॥ उद्गाता चापि मां स्तौति गीतघोषैर्महा-
ध्वरे । प्रायश्चित्तेषु मां ब्रह्मन् शान्तिमङ्गलवाचकाः । स्तुवन्ति
तिष्ठकर्मणं सततं द्विजसत्तम ॥ १० ॥ मम विद्धि सतं धर्म-
मश्रजे द्विजसत्तम । मानसं दयितं विप्र सर्वभूतदयात्मकम् ॥ ११ ॥
तस्माच्च वर्त्तमानैश्च नित्यतैश्चैव मानवैः । वक्षीः संसरमाप्सो वै

योनीर्वर्त्तामि सत्तम । धर्मसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च
 ॥ १२ ॥ तैस्तैर्विशेषैश्चरैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव । अहं विष्णु-
 रहं ब्रह्मा अक्रोश्य प्रभवाम्ययः ॥ १३ ॥ भूतशामस्य सर्वस्य अष्टा
 संस्कार एव च । अधर्मं वर्त्तमानानां सर्वेषामहमभ्युतः ॥ १४ ॥
 धर्मस्य चेतुं वधामि चलिते चलिते युगे । तास्ता योनीः प्रवि-
 ष्णाहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा लहं देवयोनीं वर्त्तामि
 भृगुनन्दन । तदाहं देववत् सर्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥
 यदा गन्धर्वयोनीं वा वर्त्तामि भृगुनन्दन । तदा गन्धर्ववत् सर्व-
 माचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोनीं यदा चैव तदा वर्त्तामि
 नागवत् । यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८ ॥
 मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया । न च ते जातसम्मोहा
 यचोऽन्यद्गन्त मोहिताः ॥ १९ ॥ मयश्च महद्युद्धिश्च प्राप्तः
 कुरवो मया । क्रुद्धेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २० ॥
 तेषधर्मेष्वेह संयुक्ताः परीताः कालधर्मिणा । धर्मेण निहता युगे
 गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवायैव गता एवातिं
 दिजोत्तम । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्वं परिदृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरीपाख्यानं

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

उतश्च उवाच । अभिजानामि जगत् कर्तारं त्वां जनार्दन ।
 नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ चित्तञ्च सुप्रसन्नं
 मे लज्जावगतमभ्युत । विनिवृत्तञ्च मे शापादिति विद्धि परन्तप
 ॥ २ ॥ यदि त्वनुग्रहं किञ्चित्त्वत्तोऽर्हामि जनार्दन । द्रष्टुमिच्छामि
 ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तव ग तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास

तदपु । शाश्वतं वैष्णवं धीमान् दृष्ट्वेति यदनन्तरम् ॥ ४ ॥ स
दर्शनं महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम् । सद्यस्तस्य प्रतिमं दीप्ति-
मत्पावकोपमम् । सर्वमाश्रयमावृत्य तिष्ठन्तं सर्वतो मुखम् ॥ ५ ॥
तद्गृह्णा परमं रूपं विशोर्वैष्णवमद्भुतम् । विष्णयश्च ययौ विप्रस्तं
दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६ ॥

उतह उवाच । विश्वकर्मान्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता गिरसा चावृतं नभः ॥ ७ ॥ द्यावा-
पृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तदावृतम् । भुजाभ्यामावृताश्वाशास्व-
मिदं सर्वमच्युत ॥ ८ ॥ संपरस्व पुनर्देवं रूपमच्युतमुत्तमम् ।
पुनस्त्वा स्नेहकृपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमे-
जय । वरं वृणीष्वेति तदा तमुतहोऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ पर्याप्त
एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते । यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि
पुन्योत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत् पुन कृष्णो मा त्वमद्य विचारय ।
अवश्यमेतत् कर्तव्यममीषं दर्शनं मम ॥ १२ ॥

उतह उवाच । अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्नयसे विभो ।
तोयमिच्छामि यत्नेष्टं मरुष्वेतच्च दुर्लभम् ॥ १३ ॥ ततः संहृत्य
तत्तेज प्रोवाचातङ्गनीश्वरः । एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा
हारका ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुतङ्गस्तोयकाङ्क्षया ।
तपितः परिचक्राम मरौ सन्मार चाच्युतम् ॥ १५ ॥ ततो दिग्मा-
सं धीमान् मातङ्ग मलयद्विजम् । अपश्यत मरौ तस्मिन् श्व-
सूयपरिवारितम् ॥ १६ ॥ भीषणं वदनिस्त्रिंशं श्राणकामुकधारि-
णम् । तस्याघ स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
सारत्वेन च तं प्राह मातङ्ग प्रहसन्निव । एक्षुतश्च प्रतीच्छस्व मत्तो
वारि भृगूद्वह ॥ १८ ॥ कृपा च मे समञ्जसी त्वा दृष्ट्वा तद्वत्समा-
श्रितम् । इत्युक्तस्तेन स मुनिस्ततोयं नाभ्यनन्दत ॥ १९ ॥ विक्षेप

च स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः
 पिवस्वेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चापिवत् स सज्जीवः क्षुधिते-
 नान्तरात्मना । स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ २१ ॥
 प्रबुधिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उत्तङ्गस्थं तथा दृष्ट्वा
 ततो व्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलब्धमात्मानं कथेनामित्र-
 बातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आज-
 गाम महाबुद्धिरुतङ्गयै नमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया
 पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुखेभ्यो मातङ्गस्त्रोतसा विभो ।
 द्रव्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्दन ॥ २५ ॥ उत्तङ्गं श्लाघ्या
 वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं
 हृतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथा ।
 मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः ॥ २७ ॥ उत्तङ्गायाश्च तं
 दिदि तीयरूपमिति प्रभुः । स मासुवाच दिवेन्द्रो न मत्तर्गोऽमर्त्तप्रतां
 प्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसङ्गदृग्भगुनन्दन । अमर्त्तं
 दयमित्येव मयैवोक्तः शचीपतिः ॥ २९ ॥ स मा प्रसाद्य दिवेन्द्रः
 पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि दयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
 भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति
 भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेव गच्छामि भार्गवायामृतं
 विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स
 तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि
 प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ धाञ्जालरूपी भगवान् समहास्ते
 व्यतिक्रमः । यत्तु शक्यं मया कर्तुं भूय एव तवेष्टितम् ॥ ३४ ॥
 तोषेष्वां तव दुर्दृष्टीं करिष्ये सफलामहम् । येष्वहं च ते
 ब्रह्मणु सलिलेष्वा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जल-
 पूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तीर्थं ते भगुनन्दन ।
 उत्तङ्गमेवा द्रव्युक्ताः स्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ द्रव्युक्तः

प्रीतिमान् विप्रः कृष्णेन स बभूव, ह । अद्याप्युत्तमेषां मरौ
वर्षन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरोपाख्यानं

यक्षपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तमः केन तपसा संयुक्तो वै महा-
मनाः । यः शपं दातुकामोऽभूत् विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तमो महता युक्तस्त्वपरा जनमेजय ।
शुसभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वपापपि-
पुत्राणामपि आसीन्ननोरथः । शीतहृत् शुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति
भारत ॥ ३ ॥ गीतमस्य तु प्रियाणां बहूनां जनमेजय । उत्तमे-

ऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहचैवामवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमघोषाभ्यां
विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गीतमः प्रीतिमा-
नभूत् ॥ ५ ॥ अयं प्रियसहस्राणि समनुशातवानृषिः । उत्तमं

परया प्रीत्या नाभ्यनुशातुमैच्छत् ॥ ६ ॥ तं क्रमेण जरा तात
प्रतिमेद्मि महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स सुनिर्गुस्वत्तलः
॥ ७ ॥ ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ । उत्तमः

काष्ठभारह महान्तं समुपानयत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा
काष्ठभारमरिन्दम । निष्पिपेप क्षितौ राजन् परित्रान्तो वृभु-
क्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विलम्बाम्भूत् जटा रूष्यसमप्रभा । ततः

काष्ठैः सह तदा पपात घरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः
शुधाविष्टश्च भारत । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां सरोदार्त्तस्वरस्तदा
॥ ११ ॥ ततो शुरुवृत्ता तस्य पद्मपत्रनिमानना । जग्राद्वायूणि

सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ॥ १२ ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसा-
वनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुविन्दुभिः ॥ १३ ॥

न हि तानशुपांतांस्तु शक्ता चारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीत्
विप्रसुतं प्रीतमानसः ॥ १४ ॥ कस्मात्तात तवाद्येह शोकातुर-
मिदं मनः । स खैरं ब्रूहि विप्रं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतह उवाच । भवद्गतेन मनसा भवतु प्रियविकीर्षया ।
भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे
नाभिज्ञातं सुखं मे । शतवर्षोपितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिष्यः
॥ १७ ॥ भवता लभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा भव । उपपन्ना
दिजये छाः शतयोऽथ सहस्रयः ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव ।
व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो दिजपंभ ॥ १९ ॥ कित्त्वद्य यदि
ते यद्वा गमनं प्रति भार्गव । अनुशां प्रतिगच्छ त्वं स्वगृहान्
गच्छ माधिरम् ॥ २० ॥

उतह उवाच । सुर्वथं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं दिजसत्तम ।
तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै शुकण्यां सद्भिरुच्यते ।
तव द्यावरतो ब्रह्मांस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्यहं परि-
तुष्टं मां विजानीहि भगूदह । युवा षोडशवर्षो हि यद्यद्य
भविता भवान् ॥ २३ ॥ ददानि पत्नीं कन्याश्च स्वान्ते दुहितरं
दिज । एतामृतेऽङ्गना नान्या तत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥
ततस्तां प्रतिगम्याह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । शुरुणा चाभ्यनु-
ज्ञाते शुरुपत्नीमद्याब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि सुर्वथं
विनियुहं माम् । प्रियं हितश्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥ २६ ॥
यदुर्लभं हि लोकेऽस्मिन् तद्वमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा
न हि मेऽस्मास्ति संशयः ॥ २७ ॥

अहं त्योवाच । परितुष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्यानयानघ ।
पर्याप्तमेतद्भ्रान्ते गच्छ तात यथेषितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्तरेस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीदथः
आशापयस्व मां मातः कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ॥ २९ ॥

अहल्योवाच । सौदासपत्नीविधत्ते द्वित्र्यं ये मणिकुण्डले
ते समानय भद्रन्ते, गुर्वर्थः सकृतो भवेत् ॥ ३० ॥ स तथेति प्रति-
श्रुत्य जगाम जनमेजय । गुरुपत्नीप्रियायं वै ते समानयितुं
तदा ॥ ३१ ॥ स जगाम ततः प्रीतिगुह्यो ब्राह्मणपुंम् । सौदासं
पुरुषार्थं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ ३२ ॥ गौतमस्त्वमब्रवीत्
पत्नीसुतह्यो नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च
सा ॥ ३३ ॥ ततः प्रीयाच पत्नी स न ते सम्यगिदं कृतम् । अस्त-
सं पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं बधिष्यति ॥ ३४ ॥

अहल्योवाच । अजानम्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया ।
भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति ॥ ३५ ॥ इत्युक्ताः प्राह-
तां पत्नीमेवमंस्त्विति गौतमः । उत्तरेऽपि वने शून्ये राजानं तं
ददमं ह ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तरेऽष्टोपाख्यानम् ।

पटपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरः
दर्शनम् । दीर्घश्चाशुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम् ॥ १ ॥ चकार
न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत् । प्रत्युत्थाय महातेजा
भयकर्त्ता यमोपमः ॥ २ ॥ दिष्ट्या त्वमसि कल्याण, पष्ठे काले
समन्तिकम् । भक्ष्यं मृगयमाणस्य सम्प्राप्तो दिजसत्तम ॥ ३ ॥

उत्तरे उवाच । राजन् गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहा
गतम् । न च गुर्वर्थमुद्यत्तां हिंस्यमाद्भमनीपिणः ॥ ४ ॥

राजोवाच । पष्ठे काले मामाह्वारो विक्षिप्ती द्विजसत्तम ।
न शक्यस्त्वं समुत्सृष्टुं क्षुधितेन भयाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्ग उवाच । एवमस्तु महाराज समयं क्रियतान्तु मे ।
गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्तय पुनरेष्यामि ते वधम् ॥ ६ ॥ संश्रुतञ्च मया
योऽर्थो गुरवे राजसत्तम । त्वदधीनं स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षो
नरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासि विप्रमुद्योभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।
दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतं क्षिताविद्ध ॥ ८ ॥ पात्रं प्रति-
ग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम । उपाहृत्य गुरोरर्थं त्वदायक्त-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वधम् । सत्यं
ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथञ्चन । अनृतं नीतपूर्वं मे स्वैरे-
ष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥

सौदास उवाच । यदि मत्तस्तवायत्तो गुर्वर्थं कृत एव न ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यं साम्प्रतं तददस्त्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्ग उवाच । प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सर्वैर पुरुषर्षभ ।
योऽष्टं क्षामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

सौदास उवाच । पद्मग्रास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले ।
वरदायं त्वमन्य वै तं ते दास्यामि सव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्ग उवाच । अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणा यदि ते वधम ।
पयच्छ कुण्डले मद्यं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वन्नवीक्षाणां तत्पुनश्च पुनर्वच ।
गच्छ महचनाहंवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥ १५ ॥ सैवमुक्त्वा क्षया नूनं
महाक्येन शुचिव्रता । प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशय ॥ १६ ॥

उतङ्ग उवाच । हा पत्नी भवत शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।
स्वयञ्चापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच । तां द्रष्टुमिति भवानदा कश्चिद्विरननिर्भरे ।
पष्ठे काले न हि मयां सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्गस्तु तथोक्तं च जगाम भरतर्षभ ।
 मदयन्तीञ्च दृष्ट्वा सोऽश्नापयत स्व प्रयोजनम् ॥ १८ ॥ सौदास-
 वचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना । प्रत्युवाच महाबुद्धिमतङ्ग
 जनमेजय ॥ २० ॥ एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ । अभि-
 ज्ञानञ्च किञ्चित्त्व समानयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ इमे हि दिव्ये मणि-
 कुण्डले मे देवाश्च यक्षाश्च महर्षयश्च । तैस्तैरुपायैरपहर्तुकामा-
 ष्टिद्वेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निक्षिप्तमेतद्बुविपन्नगास्तु
 रतः समासाद्य परामृष्येयुः । यक्षास्तथोच्छिष्टवृत सुराश्च निद्रा-
 वशाद्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं ह्रियते दिज-
 सत्तम । देवराक्षसनागानानप्रमत्तेन धार्यते ॥ २४ ॥ स्पन्दते हि
 दिवास्वप्नं रात्रौ च दिजसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-
 माक्षिप्य वर्त्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यामुष्य भगवन् क्षुत्पिपासाभय-
 क्लृप्तः । विषोन्निभयदेभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६ ॥ क्लृप्तेन
 चैते चासुक्ते भवतो क्लृप्तके तदा । अनुसूतेण चासुक्ते जायते
 तत् प्रमाणकं ॥ २७ ॥ एवं विधेः ममेते वै कुण्डले परमाक्षिते ।
 त्रिषु लोकेषु विज्ञाते मज्जामोक्षोऽनघ ॥ २८ ॥

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ अवाप्य कुण्डले ते तु राजां पुन-
 ११५ । किमेतद्बुद्धवचनं योतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

सौदास उवाच । प्रजानिर्गर्हादिप्रान् वै चक्रिया पूजयन्ति
 हि । विप्रेभ्यश्चापि बहवो दीपा प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ सोऽहं
 द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राहोपमाप्तवान् । गतिमन्या न पश्यामि
 मद्दयन्तीमहायवान् ॥ ६ ॥ न चान्यामपि पश्यामि गति गति-
 मतावर । स्वर्गहारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ न
 हि राजा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः । शक्यं हि लोके
 स्यात्तु वै प्रेत्य वा सुखमेधितम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते
 स्ते मणिकुण्डले । यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तत् कुरुष्व मे ॥ ९ ॥

उतह उवाच । राजस्तथेह कर्त्तास्मि पुनरेष्यामि ते वधम् ।
 प्रशङ्गं कश्चित् प्रष्टुं त्वा निवृत्तोऽस्मि परन्तप ॥ १० ॥

सौदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वच ।
 हितान्ति समयः तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतह उवाच । प्राङ्गर्वाक्षयत मित्र धर्मनैपुण्यदर्शिन ।
 मित्रेषु यद्य विप्रमस्तेन इत्येव त विदुः ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-
 मद्य सम्प्राप्तो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रयच्छेत् स सम्मता पुरुष-
 र्पथ ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवाद्य पुरुषादहम् । भवत-
 सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४ ॥

सौदास उवाच । क्षमस्तेदिह वक्तव्यं तव द्विजपरीत्तम । मत्त
 समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं वयञ्चन ॥ १५ ॥ एव तव प्रपश्यामि श्रेयो
 भृगुकुलोद्भवं । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्नृत्युर्न संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तदा राजा क्षमं बुद्धिमता
 हि तम् । अनुश्रव्य स राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १७ ॥
 गच्छीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्या प्रियङ्गर । जवेन महता
 प्रायापितमस्यायमं प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोरेक्ष्यञ्च मद्दयन्त्या

भिभाषितम् । तथा ते कुण्डले बहो तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १८ ॥
 स वास्तिथितुष्टाविष्टः फलभारसमन्वितम् । विलु द्दर्श विमर्षि-
 राखरोह च तं ततः ॥ २० ॥ आखामासुच्य तस्यैव कृष्णाजिने-
 भरिन्दम् । पातयामास विलानि तदा स हिजपुङ्गवः ॥ २१ ॥
 अथ पातयमानस्य विलापहतचक्षुषः । न्यपतस्तानि विलानि
 तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बहे तदा हिज-
 वरेण वै । विलप्रहारैस्तस्याय व्यथीर्यदन्धनं ततः ॥ २३ ॥ स
 कुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः । विषीर्यदन्धने तस्मिन्
 गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपश्यदभुजगः कश्चित् तत्र
 मयिकुण्डले । ऐरावतकुलोद्भूतः प्रीप्तीभूत्वा तदा हि सः ॥ २५ ॥
 विदग्धास्मेन वल्मीकं विवेकाय सकुण्डलः । क्रियमाणे तु दृष्ट्वा
 स कुण्डले भुजगेन च ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोढोगो दुःखात्
 परमकीपनः । स दण्डकाष्ठमादाय त्रल्लीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥
 अहानि त्रिपद्व्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत । क्रोधाभर्षाभिसन्तप्त-
 स्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसहन्तमसहन्ती वसु-
 म्धरा । दण्डकाष्ठाभिनुन्नाज्ञी चचाल भ्रममाकुला ॥ २९ ॥ ततः
 खगत एवाय विमर्षे धरणीतलम् । नागलोकस्य पन्थानं कर्तुं
 कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रथेन हरियुक्तेन तं द्रिमुपजग्मि-
 वान् । वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श दिजोत्तमम् ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखिन
 दुःखितः । उत्तङ्गमब्रवीहाव्य नैतच्छक्यं क्षयेति वै ॥ ३२ ॥
 इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः । न दण्डकाष्ठ-
 साध्यञ्च मन्ये कार्यमिदं तव ॥ ३३ ॥

उत्तङ्ग उवाच । नागलोके यदि ब्रह्मन्नामक्य कुण्डले मया ।
 मातुं प्राणान् विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते दिजोत्तम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा स नागकत्तस्य निश्चयं कर्तुमन्यथा ।

वज्रपाणिस्तदा दण्डवत्स्वेन युयोजय ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-
प्रहारैस्तेर्दार्थ्यमाणा वसुधरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जन-
मेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश च । ददर्श
नागलोकञ्च योजनानि सप्तस्रय ॥ ३७ ॥ प्राकारनिषयैर्दिव्यै-
र्भण्डमुक्ताखलकैः । उपपन्नमहाभागयातकुम्भमयैस्तथा ।
॥ ३८ ॥ वापीस्फटिकसीपाना नदीश्च विमलोदका । ददर्श
वृक्षान् बह्वन्तानादिजगन्नाथान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं
स ददर्श भृगूहच । पञ्चयोजनविस्तारमायत प्रतयोजनम् ॥ ४० ॥
नागलोकमुत्तङ्गस्तु प्रेष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशयाभवत्तत्र
कुण्डलाक्षरणे पुनः ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तु कृष्ण श्वेत-
बालधि । ताम्रास्यनेत्र कौरव्य मृन्मल्लनिबलैः ॥ ४२ ॥
धमस्त्रापानमेतन्मे ततस्तु विप्रलप्सार्थे । ऐरावतसुतेनेह तवानीति
हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जग्मुष्वा कृथा पुत्रत्वमत्रार्थं कथञ्चन ।
तयैतदिदं समाचीर्यं गीतमस्याग्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उतञ्च उवाच । कथं भवन्तजानीयामुपाध्यायाग्रमप्रति ।
यन्मयाचीर्यपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व ॥ ४५ ॥

अञ्च उवाच । गुरोर्गुरुं मा जानीहि ज्वलन्तजातवेदसम् ।
स्रयाञ्च सदा विप्रगुरोरर्थेऽभिपूजित ॥ ४६ ॥ विधिवत् सतत
विप्रशुचिना भगुनन्दन । तस्मात् श्रेयो विधास्यामि तवैव कुरु
माचिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तस्तु तथाकार्पण्यदुतङ्गयित्रभानुना ।
इति च प्रीतिमायापि प्रजज्वाल दिप्तचया ॥ ४८ ॥ ततोऽस्य
रोमकूपेभ्यो धर्मतस्तत्र भारत । घनप्रादुरभूद्भूमो नागलोक-
मयावह ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-
लोके महाराज न प्राप्तायत किञ्चन ॥ ५० ॥ द्वाष्टाकृतमभूत्
सर्वमैरावतनिवेशनम् । वासुविप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजय
॥ ५१ ॥ न प्राकाशन्त विश्मानि धूमरुद्धानि भारत । नीहार-

संवृत्तानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५२ ॥ ते घूमरक्तनयना वज्रि-
रोजोभितापिताः । आजन्मनिश्चयं शत्रुं भार्गवस्य महात्मनः
॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः । संभ्रान्तनयनाः
सर्वे पूजाञ्चक्रुर्यथाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राञ्चलयो नागा वृद्धबाल-
पुरोगमाः । गिरीभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
प्रणम्य ब्राह्मणं ते तु पादमर्घ्यं निवेद्य च । प्रायच्छन् कुण्डले
दिव्ये पद्मगाः परमाश्रिते ॥ ५६ ॥ ततः सं पूजितो नामीस्तदो-
त्तमः प्रतापवान् । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जंगमं गुरुसद्व्रतम् ॥ ५७ ॥
स गत्वा क्षरिती राजन् गौतमस्य निवेशनम् । प्रायच्छत् कुण्डले
दिव्ये गुरुपद्मरास्तदानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां
जनमेजय । सर्वे श्रमं स गुरवे यथावद्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
महात्मनां तीन त्रीन् लोकान् जनमेजय । परिक्रम्याहूते दिव्ये
ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावं स सुनिस्तङ्घो भरतर्षभ ।
परेण तपसा युक्तो यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उत्तङ्घोपाख्याने

अष्टपद्याध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच । उत्तङ्घस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो विज-
सत्तम । अत ऊर्ध्वं महाबाहुः किल्लकार महायया ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । दत्त्वा वरमुत्तङ्घाय प्रायात् सात्यकिना
सह । दारकामेव गोविन्दो श्रीघ्नवेगेर्महाद्ययैः ॥ २ ॥ सरांसि
सरितयैव वनानि च गिरीस्तथा । अतिक्रम्याससादाय रम्यां
दारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्त्तमाने महाराजः महे रैवतकस्य च ।
उभायात् पुण्डरीकाक्षो युयुधानादुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृतस्त-
म गिरिर्नानास्त्रपैर्विचित्रितैः । वभौ रत्नमयैः कीर्णैः च
पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनस्रग्मिरग्राभिः सुमनीभिस्तथैव च ।

यताः ॥ १७ ॥ दिमानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमदारुणम् । ततो
 श्रेणः परित्रान्तो दृष्टद्युस्त्ववशजत ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
 कर्षी दीर्यो धने बले । अश्वीहिणीभिः शिष्टाभिर्हत पञ्चभि-
 राहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां शस्त्रो बीभत्सुपालिता ।
 हतमवीरभूयिष्ठा बभूवुः समरस्थिताः ॥ २० ॥ ततः पार्थसमा-
 चाद्य पतद्ग इव पावकम् । पञ्चस्रमगमत् सौतिर्द्वितीयोऽहनि
 दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्षे तु कौरव्याः निरुत्साहा हतौजसः ।
 अश्वीहिणीभिस्त्रिभिरर्भेदेयं पथ्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहन-
 भूयिष्ठा पाण्डवापि युधिष्ठिरम् । अश्वीहिण्या निरुत्साहाः
 शिष्टया पथ्यवारयन् ॥ २३ ॥ अवधीकद्राजानं कुरुराजो युधि-
 स्थिरः । तस्मिंस्तथाईदिवसे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते
 श्रेणे च शकुनिं सहदेवो महामना । आहर्त्तारं कलेशस्य
 लघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहतैः शकुनौ राजा धार्तराष्ट्र-
 सुदुर्मना । अपाक्रामत्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥
 तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् । ऊर्ध्वं दैपायने चापि
 सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परि-
 वार्य तम् । अधोपविविशुद्धं दृष्ट्वा ऊर्ध्वं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८ ॥
 विगाह्य सलिलं छाशु वाग्वार्यैर्भृशविद्यतः । सत्याय स गदा-
 पाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्तरा-
 ष्ट्रो महारणे । भीमसेनेन विक्रम्य पश्यता पृथिवीक्षिताम्
 ॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसृतं शिबिरे निधिः । निहतं
 श्रेणपुत्रेण पितुर्वधमगृह्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतवत्सा हत-
 मित्रा मया सह । युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥ ३२ ॥
 सहैव कृपभोजाभ्यां द्रोणिर्युद्धादमुच्यत । युयुत्सुयापि कौरव्यो
 मृतः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहतैः कौरवेन्द्रे तु सागुवस्ये
 मयोधने । विदुरः सप्तययैव धर्मराजमुपस्थितः ॥ ३४ ॥ ए

तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो । यत्न ते पृथिवीमाला निहतः
स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वतान्तु महाराज कथा तर्हि लोम-
हर्षणाम् । दुःखमोकपरिक्षेपा दृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि वासुदेववाक्ये
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेव प्रतापवान् ।
महाभारतमुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं
वीरः सोऽत्यक्राममहामतिः । अप्रिय वसुदेवस्य मा भूदिति
महामतिः ॥ २ ॥ मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्पथम् ।
दुःखमोकामिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सभद्रा तु तस्य-
क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे । आचक्षु कृष्ण सौमद्रवधमित्यपतद्-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतिता वसुदेव चित्तौ तदा । दृष्ट्वैव
च पपातोर्व्या सोऽपि दुःखिनः स्तब्धः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्र-
वधदुःखमोकसमाहतः । वसुदेवो महाराज कृष्ण वाक्यमया-
ब्रवीन् ॥ ६ ॥ ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यदौहित्रवधं मेऽद्य न स्यापयसि यत्तुहन् ॥ ७ ॥ त्वङ्गाग्निनेय-
निधनं तत्त्वेनाचक्षु मे प्रभो । सदृशाक्षस्तव कथं यत्तुभिर्निहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरु वत वार्ष्णेय काक्षेऽप्राप्ते नृभिः सह । यत्न मे
हृदयं दुःखात् यतश्च न विदीर्यते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्ता संग्रामे
सभद्रा मातरं प्रति । माद्यापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्ष प्रियो
मम ॥ १० ॥ आहव पृष्ठतः कृष्ण कश्चिन्न निहत परैः । कश्चि
अख न गोविन्द रेनार्जा विहतः कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महातेजा आद्यन्त्रव ममाग्रतः । बलभूवेन विनयमात्मनोऽक-

श्रवत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कच्चिन्न निकृती बाहो द्रोणकर्षकृपादिभिः ।
 धरण्यां निहतः श्रुते तन्ममावचु केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीमश्च कर्षश्च बर्हिनां वरम् । स रणे नित्यं दुहितुः
 पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं बद्धं तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो ब्रुवन्ममवौत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्धनि । न पृष्ठतः कृतथापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् स हस्तगतसङ्ग्रामः ।
 खेदितो द्रोणकर्षाभ्यां दौःशासनिवशंगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाह्वते च संग्रामात् पार्थ संग्रामकैस्तदा ।
 पर्यवर्त्यतं संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९ ॥ ततः शत्रुबधं
 कृत्वा समहन्तं रणे पितः । दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनि-
 वशंगतः ॥ २० ॥ नूनश्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं ममामते । न
 हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतयुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्षप्रभृतयो
 येन प्रतिसमासिताः । बलौ महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्रायाद्विवम्
 २२ ॥ स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मन्युवशंगमः । शस्त्रपूतां
 हं स गतिं गतः परपुंरक्षयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे
 उभद्रेयं स्वरा मम । दुःखात्तापी पृथां प्राप्य कुरुरीव नगाद्
 ॥ २४ ॥ द्रौपदी च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता । आर्य्य
 कं दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोपितः । भुजाभ्यां परिगृह्णीतां ध्रुवशुः
 परमार्त्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराश्वान्वीहरे भर्ता स क्व नु ते गतः ।
 क्षिप्रमागमनं मय्यं तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७ ॥ ननु नाम
 श्वैराट्टिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्विष्यतत्याशु कस्मा-
 द्भाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुशलिनो मातुलास्ते
 महारयाः । कुशलदाभूवन् सर्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९ ॥

तदभवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो । यत् त्वं पृथिवीपाला निहतः
स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृण्वतान्तु महाराज कथां तं लोम-
हर्षणाम् । दुःखशोकपरिक्रेशा हृषीनाममवस्तदा ॥ ३६ ॥

इति भद्रमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । कथयन्नेव तु तदा वासुदेव प्रतापवान् ।
महाभारतमुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्बधं
वीर- सोऽत्यक्राममहामति । अमियं वसुदेवस्य मा भूदिति
महामति ॥ २ ॥ मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम् ।
दुःखशोकमिषन्तस्ती भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तनु-
क्रान्तमात्मजस्य बधं रणे । आचक्षु कृष्ण सौमद्रवधमित्यपतद्-
भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवं क्षितौ तदा । दृष्ट्वैव
च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखिन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्र-
वधदुःखशोकसमाहतः । वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमया-
ब्रवीन् ॥ ६ ॥ गतुं त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः ।
यदौहित्रवध मेऽयं न ख्यापयसि यत्प्रहन् ॥ ७ ॥ लङ्काग्निनेव-
निधनं तत्त्वेनावक्षु मे प्रभो । सदृशाद्यस्तव कथं यत्तुभिर्निहतो
रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरं वत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते मृभिः सह । यत्तु मे
हृदय दुःखात् यतथा न विदीर्यते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्तां संग्रामे
सुभद्रां मातरं प्रति । माहापि पुण्डरीकाक्ष अपलायः प्रियो
मम ॥ १० ॥ आहवं पृष्ठत कृत्वा कश्चिन्न निहतः परैः । कश्चि-
न्मुखं न गोविन्द रेनार्जा विहृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण
महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः । बलभूयेन विनयमात्मनोऽक-

अथत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कश्चिन्न निकृती बालो द्रोणकर्षाहपादिभिः ।
 धरण्यां निहतः येते तन्ममाचक्षुः केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणश्च
 भीमश्च कर्षश्च बर्हिनां वरम् । स्रष्टे मारणे नित्यं दुहितुः
 पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं ब्रह्म तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
 पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
 विकृतं यत्कृतं संग्राममूर्धनि । न पृष्ठतः कृतयापि संग्राम-
 स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् सञ्जयतसङ्गमः ।
 खेदितो द्रोणकर्षाभ्यां दौःशासनिवर्गगतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
 सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
 वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाह्वते च संग्रामात् पार्थ संग्रामकैस्तदा ।
 पर्यवर्त्येत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराह्वये ॥ १९ ॥ ततः शत्रुबन्धं
 कृत्वा सुमहान्तं रणे पित । दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनि-
 वर्गगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
 हि व्यसनमासाद्य स्रीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्षप्रभृतयो
 येन प्रतिसमासिताः । बली महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्विवम्
 ॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुर्धर्ष मा च मनुवर्गमः । शस्त्रपूतां
 हि स गतिं गतः परपुंरक्षयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहतो वीरे
 सभद्रेयं स्वरा मम । दुःखार्तायो पृथा प्राप्य कुररीव नगाद-
 ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्यपृच्छत दुःखिता । आर्य्य-
 कं दारकाः सर्वे द्रष्टुमिच्छामि तामहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
 श्रुत्वा सर्वास्ताः कुरुयोपितः । भुजाभ्यां परिगृह्येना चुक्रुशुः
 परमार्तवत् ॥ २६ ॥ उत्तराश्वान्ब्रवीद्धरे भर्ता स ह्यनु ते गतः ।
 सिप्रमागमनं मय्यं तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७ ॥ ननु नाम
 सर्वैरादिः श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निष्यतत्याशु कक्षा-
 म्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुमलिनो मातुलास्ते
 मदारया । कुमलशत्रुवन् सर्वे त्वां युयुत्समिहागतम् ॥ २९ ॥

श्रावस्तु मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिन्दम । कक्षादेवं विलपती
 नाद्येह प्रतिभाषसे ॥ ३० ॥ एवमादि तु वार्ष्णेयास्तस्यास्तत्
 परिदेवितम् । श्रुत्वा पृथा सदु खार्त्ता शनैर्वाक्यमयाग्नवीत् ॥ ३१ ॥
 सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे । पित्रा च लाक्षितो
 बाल स हत कालधर्मणा ॥ ३२ ॥ ईदृशो मर्त्तधर्मोऽयं मा
 शुको यदुनन्दिनि । पुत्रो हि तव दुर्धर्षं सम्प्राप्त परमा गतिम्
 ॥ ३३ ॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणा महात्मनाम् । मा
 शुष्यपलाक्षि त्वं यद्गपत्रनिमेषणे ॥ ३४ ॥ उत्तरा त्वमेवस्य
 शुर्विणी मा शुष्य शुभे । पुत्रमेवा हि तस्याशु जनयिष्यति
 भाविनी ॥ ३५ ॥ एवमाश्रासयित्वैना कुन्ती यदुकुलोद्दह ।
 विहाय शोकं दुर्धर्षं आहमस्य शक्ययत् ॥ ३६ ॥ समनुश्राप्य
 धर्मज्ञा राजान भीममेव च । यमो यमोपमो चैव ददौ दाना-
 न्यनेकम् ॥ ३७ ॥ तत प्रदाय वत्सीर्णां आश्रणाय यदूदह ।
 समाहूय तु वार्ष्णेयी वैराटीमग्नवीदिदम् ॥ ३८ ॥ वैराटि नेह
 सन्तापस्त्वया कार्थ्यो ह्यनिन्दिते । भर्त्तारं प्रति सुयोधि गर्भस्य
 रक्ष वै शिशुम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा तत कुन्ती विरराम मद्या-
 द्युते । तामनुश्राप्य चैवेमा सुभद्रा समुपानयम् ॥ ४० ॥ एव स
 निधन प्राप्तो दौहित्रस्तत्र मानट । सन्तापं त्यज दुर्धर्ष मा च
 शोके मन हृया ॥ ४१ ॥

इति अष्टमेऽध्यायेऽपि अनुगीतापर्यणि

एकपटोऽध्याय ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतम् कृत्वा तु पुत्रस्य यच्च शूरात्मज-
 लदा । जिहाय शोक धर्मात्मा ददौ याहमनुत्तमम् ॥ १ ॥ तमेव
 वासुदेवः स्वसीयस्य मरणात् । दयितव्यं पितुर्निन्द्यमकरो-

दौर्द्धेदिकम् ॥ २ ॥ पटिं यतश्चक्षुषाणि ब्राह्मणानां मही-
 जसाम् । विधिवद्भोजयामास भोक्ष्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥
 आच्छाद्य च महाबाहुर्धनवप्यामपानुदत् । ब्राह्मणानां तदा
 कृष्णस्तदभूजोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्षश्चैव गायैव शयनाच्छादनं
 तथा । दीयमानं तदा विप्रा बर्धतामिति चाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वास-
 दिवोऽथ दाग्राह्यै बलदेव ससात्यकि । अभिमन्योस्तदा आह-
 मर्जुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न यमं धीप-
 क्षिभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाहये ॥ ७ ॥ नोपा-
 गच्छन्त वै आन्तिमभिमन्युविनाकृता । सुबह्वनि च राजेन्द्र
 दिवसानि विराटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्ता तदाभूत्
 कश्यप मच्चत । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रसूयते ॥ ९ ॥
 आजगाम ततो व्यासो आत्मा दिव्येन चक्षुषा । समागम्याब्रवी-
 क्षीमान् पृथा पृथुललोचनान् ॥ १० ॥ उत्तराश्व महातेजा शोक
 सन्त्यज्यतामयम् । भविष्यति महातेजा पुत्रस्तव यमस्त्रिनि ॥ ११ ॥
 प्रभावादासदेवस्य मम व्याहरणादपि । पाण्डवानामयश्चान्ते
 पालयिष्यति नेदिनीम् ॥ १२ ॥ धनप्लव्यश्च संप्रेष्य धर्मराजस्य
 शृण्वत । व्यासो वाक्यमुवाचेद हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्र-
 स्तव महाभागो जनिष्यति महामना । पृथ्वी सागरपर्यन्ता
 पालयिष्यति धर्मत ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकं कुरुसेष्ठ जहि क्षमरि-
 कर्षण । विचार्यमयं न हि ते सत्यकेतश्च विष्यति ॥ १५ ॥ यद्यापि
 वृषावीरेण कृष्णं कुरुनन्दन । पुरोक्तं तत्तथा भावि मा ते-
 श्वास्तु विचारणा ॥ १६ ॥ विमुघाना गतो लोकानक्षयानात्म-
 निर्जितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न चान्यै कुरुमिस्तथा
 ॥ १७ ॥ एव पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनप्लव्य । त्यक्त्वा शोकं
 महाराज क्षीरपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्मेश गर्भं
 सन्निभदामते । अवर्तत यथाकाम शुक्लपद्मे यथा शशी ॥ १९ ॥

ततः सङ्क्षोद्यामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । अश्वमेधं प्रति तदा ।
 ततः सोऽन्तर्हि तोऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा
 व्यासस्य तदवः । वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जैनमेजय उवाच । श्रुत्वा तद्वचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना ।
 अश्वमेधं प्रति तदा किं भयः प्रचकार ह ॥ १ ॥ रत्नञ्च यत्कस-
 तेन निहितं वसुधातले । तदवाप कथञ्चेति तस्मै ब्रूहि दिजो-
 त्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा दैपायनवचो धर्मराजो युधि-
 छिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाथ्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अर्जुनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ यमावपि । श्रुतं वो वचनं वीराः
 सौहृदात् यत्कदात्मना ॥ ४ ॥ कुरुणां हितकामेन प्रोक्तं कथ्येन
 धीमता । तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५ ॥ श्रुत्वा
 धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्मणा । भीमस्य च महाप्राज्ञ गोवि-
 न्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संसृज्य तदहं सम्यक् कर्तुमिच्छामि
 पाण्डवाः । आयत्वाह तदाले च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ॥ ७ ॥
 अनुबन्धे च कल्याणं यदाचो ब्रह्मवादिनः । इमं हि वसुधा सर्वा
 चीणरत्ना कुजदहाः ॥ ८ ॥ तद्वाचष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य
 धनं नृपाः । यद्येतदो बद्धमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥
 तदानयामेह धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये नृपती
 तदा कुरुकुलोदह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपच्छ्रेष्ठ प्राञ्जलिर्वाक्य-
 मब्रवीत् । रोषते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ॥ ११ ॥
 व्यासाख्यानस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । यदि तत् प्राप्नुयामेह

धनमाविशितं प्रभो ॥ १२ ॥ कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ।
 ते वयं प्रणिपातेन गिरिशस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानयाम
 भद्रन्ते समभ्यर्च्य कपर्दिनम् । तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च
 तान् ॥ १४ ॥ प्रसादार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्मभिः । रक्षन्ति
 ये च तद्बुधं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वक्ष्या भविष्यन्ति
 प्रसन्ने हृषभध्वजे । श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥ १६ ॥
 प्रीतो धर्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रसुखाद्यापि
 तथेत्येवानुवन् वचः ॥ १७ ॥ कृत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरण-
 निश्चयम् । सेनामाश्रापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
 ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्चयित्वा सुरयेष्टं
 पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १९ ॥ मोदकीः पायसेनाय मासपूपैस्तथैव च ।
 प्राणास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता शशम् ॥ २० ॥ तेषां प्रया-
 स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ । प्राज्ञं प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र-
 नागराय ते ॥ २१ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य धिरोमिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणान्निसंहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दना ॥ २२ ॥ समनुश्राप्य
 राजानं पुत्रघोकसमाहृतम् । हृतराष्ट्रं सभार्यं वै पृथाञ्च पृथु-
 लोचनम् ॥ २३ ॥ मूले निक्षिप्य कौरव्यं युयुत्सुं हृतराष्ट्रजम् ।
 सम्पूज्यमानाः पीरैश्च ब्राह्मणैश्च मनोपिभिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

त्रिपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुर्दृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
 रथघोषेण महता पूरयन्तो वसन्धराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
 स्तुतिभिः सुतमागधवन्दिभिः । स्नेह सैन्येन सम्वीता ययादित्या-
 सरश्मिभिः ॥ २ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन भूदनि ।

वभौ मुषिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोदराद् ॥ ३ ॥ जयांमिषः
 मृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः । प्रत्यष्टाद्यथान्यायं यथावत्
 पुरुषर्षभः ॥ ४ ॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये ।
 तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्वप्ना व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सरांसि-
 सरितश्चैव वनान्युपवनानि च । अत्यन्तामन्यहाराजो गिरिं चाप्य-
 न्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन् दिशि च राजेन्द्र यत्र तेत् इवमुत्तमम् ।
 चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः स च सैनिकैः ॥ ७ ॥ शिवे दिशि
 रुमे चैव तदा मरुतसत्तमः । अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्या-
 दमान्वितान् ॥ ८ ॥ पुरोहितश्च कौरव्य वैदवेदाङ्गपारगम् ।
 आग्निवेशश्च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ ९ ॥ कृत्वा शान्तिं
 यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन् । कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च
 यथाविधि ॥ १० ॥ पटपदं नवसंस्थानं निवेशं चक्रिरे दिजाः ।
 मत्तानां वारणेन्द्रानो निवेशश्च यथाविधि ॥ ११ ॥ कारयित्वा
 च राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । अस्मिन् कार्ये दिजयेष्टो
 नक्षत्रे दिवसे शुभे ॥ १२ ॥ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हन्ति
 तत्तथा । न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बितान् । इति
 निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदमन्तरम् ॥ १३ ॥ शुक्लैतद्वचनं राज्ञो
 ब्राह्मणाः सपुरोधसः । इदमूर्ध्वको दृष्ट्वा धर्मराजप्रियेष्ठवः
 ॥ १४ ॥ अद्यैव नक्षत्रमहद्य पुण्यं यतामहे येष्ठतमक्रियासु ।
 अश्रोमिरयेह वसाम राजन् सपोष्यतांस्त्रापि भवद्विरद्य ॥ १५ ॥
 शुक्ला तु तेषां दिजसत्तमानां कृतोपवासा रजनो नरेन्द्राः । ऊषुः
 प्रतीताः कुशसंस्तरेषु यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः ॥ १६ ॥ ततो
 निशा सा व्यगमन्महात्मनां संश्रुतां विप्रसमीरिता गिरः । ततः
 प्रभाते विमले दिजर्षभा वचोऽब्रुवन् धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७ ॥
 इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि सुवर्षकोपसम्प्राप्तौ
 चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पट्टिरुद्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हवा । वारणाश्च महा-
 रान सहस्रशतसंमिता ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावदेव
 करेणवः । खराणां पुरुषाणाञ्च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥
 एतद्विस्तृतमवदधुदध्रे युधिष्ठिरः । षोडशाष्टौ चतुर्विंशसहस्रं
 भारराक्षणम् ॥ २० ॥ एतेष्वाम्नाय तद्गुणं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
 महादेवं प्रतिययौ पुरं नागाक्षयं प्रति ॥ २१ ॥ द्वैपायनाभ्यनु-
 शात पुरस्कृत्य पुरोहितम् । गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुष-
 र्पमः ॥ २२ ॥ सा पुराभिसुखी राजन्नुवाच महती चम् ।
 हृष्टाद्भविष्यभारतां हर्षयन्ती कुक्षद्वहान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुदर्शकोपसम्प्राप्तौ
 पञ्चपटोऽध्याय ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य-
 वान् । उपायादृष्टिभि सार्द्धं पुरं वारणसाक्षयम् ॥ १ ॥ सम्यं
 वाजिनेधस्य विदित्वा पुरुषर्पम । यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन्
 स्वपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव हि ।
 वासुदेवेन शोभ्येन गद्गिन कृतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण
 निमठेनोत्सुकिन च । बलदेवं पुरस्कृत्य समद्राघद्वितस्तदा ॥ ४ ॥
 द्रौपदीमुत्तराक्षैव पृथाङ्गाप्यवलोकक । समोश्वासयितुं चापि
 क्षत्रिया निहतेश्वरा ॥ ५ ॥ तानागतान् समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो
 महीपति । प्रत्यसङ्गाद्यथान्यायं विदुरश्च महामना ॥ ६ ॥ तत्रैव
 न्यवसत् कृशः स्वर्चितः पुरुषोत्तमः । विदुरेण महातेजोस्तथैव
 च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु दृष्टिवीरेषु तस्मात् जनमेजयः ।
 क्षत्रे तव पिता राजन् परिचित् परवीरदा ॥ ८ ॥ स तु राजा
 भुवाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडित । शनो बभूव निसेष्टो हर्षभोक्

प्रयुक्तलोचना । उच्छ्रित्य वाह्यं दुःखार्त्ताः तावान्याः प्रापतन्
 भुवि ॥ २० ॥ अश्रुवंश महा राज सर्वाः सास्त्राविलेखणाः ।
 स्वस्तीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८ ॥ एवमुक्ते ततः
 कुन्तीं पर्यगृह्णाञ्जनार्दनः । भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास
 भारत ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पेरिचिज्जम्भकयने
 षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । उत्थितायां पृथायान्तुः सभसा आतरं
 तदा । दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्त्ता वचनं चेद्भगवतः ॥ १ ॥ पुण्डरी-
 काक्षं पश्यत्सं पीतं पार्थस्य धीमतः । परिचीणेषु कुरुषु परि-
 चीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ सेयं विदौर्ष-
 ष्वदधे मयि तिष्ठति केशव । यन्न पश्यामि दुर्दयं सहपुत्रन्तु ॥
 प्रभो ॥ ४ ॥ किन्तु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतो च तौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभि-
 मन्योस्तनयं जातञ्च मृतमेव च । मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण
 पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातृणां नात्र संशयः ।
 ते श्रुत्वा किन्तु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७ ॥ भवितातं
 परं दुःखं किन्तु इत्यञ्जनार्दन । अभिमन्योः सुतात् कृष्ण मृता-
 ज्ञातादरिन्दम ॥ ८ ॥ साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य गिरसा नता ।
 पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ यदा द्रोणसुतो
 गर्भान् पाण्डूनां हन्ति माधव । तदा किल त्वया द्रोणि-
 क्रहेनोत्तीरिर्मर्दन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि व्रह्मवर्मा
 नराधम । अहं गङ्गीययिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाहं बलन्तः । प्रसादये त्वां दुर्धर्षं
जीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः
शुभम् । सफलं वृष्टिप्रार्द्धं न मृता मामवधारय ॥ १३ ॥ अभि-
मन्यो सुतो वीर न सस्त्रीवति यद्ययम् । जीवति त्वयि दुर्धर्षं
किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४ ॥ सस्त्रीवयैनं दुर्धर्षं मृतं त्वमभि-
मन्युजम् । सदृशाक्षसुत वीर अस्म्यं वर्षन्निवाप्सुद ॥ १५ ॥ त्वं
हि कैशव धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रम । सती वाचमृता कर्तुं-
मर्हसि त्वमरिन्दम ॥ १६ ॥ इच्छन्तपि हि लोकास्त्रीन् जीवयिष्या
मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्त्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७ ॥
प्रभावशक्तिं ते कृष्या तस्मात्त्वा याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाण्डु-
पुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महाबाहो हत-
पुत्रेति वा पुनः । प्रपन्ता मामियञ्चेति दया कर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि परिशिष्टमन्त्रकथने

सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र कैशिका दुःख-
मूर्च्छितः । तथेति व्याजहारोच्चैर्हादयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥
वाक्येनैतेन हि तदा ॥ जनं पुरुषर्षभ । ह्यादयामास स विभु-
र्धर्मात्तं सलिलैरिव ॥ २ ॥ ततः स प्राविशत्तूर्णं जम्बवेश्म पितु-
स्तव । अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्मार्त्तैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपा-
कुम्भे संपूर्ण्य विन्यस्तैः सर्वतो दिशम् । हृतेन तिन्दुकालातैः
सर्पपैश महाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः ।
वृद्धाभिराभिरामाभिः परिचारार्थमावृतम् ॥ ५ ॥ दक्षैश्च परितो
धीरभिपन्मि कुशलैस्तथा । ददर्श च स तेजस्वी रक्षीघ्नान्यपि
सर्वशः ॥ ६ ॥ इत्याग्निं स्थापितानि च विधिवत् कुशलेर्जने ।

तथा युक्तश्च तदुद्धा जलधेश्च पितुस्तव । दृष्टोऽभवत्कृपोर्केशः
 साधु साध्विति चाग्रवीत् ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति वार्ष्णेय मृच्छद्वदने
 तदा । द्रोणही लरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमग्रवीत् ॥ ८ ॥
 अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः । पुराणैरिच्छित्यात्मा
 समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि वाष्पकलां वाचं निगच्छाशूणि
 चैव ह । दृष्ट्वा तामवदेवी देववत् कृष्णमीयुषी ॥ १० ॥ सा तथा
 द्रुयमानेन हृदयेन तपस्विनी । दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं
 पश्येदेवयत् ॥ ११ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ ।
 अभिमन्युञ्च माक्षैव हतौ तुल्यं जनादेन ॥ १२ ॥ वार्ष्णेय मधु-
 च्छन् वीर प्रिरसा त्वां प्रसादये । द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं
 ममात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि स घर्माशा वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 क्षया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ अजानती-
 मिपीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो । अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेव
 गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्यस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम् ।
 कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रोणिः किं फलमश्नुते ॥ १६ ॥ सा त्वां प्रसाद्य
 प्रिरसा याचे अश्रुनिवर्द्धणम् । प्राणांश्चक्षामि गोविन्द मायं
 संजीवते यदि ॥ १७ ॥ अस्मिन् हि बहवः साधो यी ममासन्
 मनोरथाः । ते द्रोणपुत्रेण हताः किन्तु जीवामि केशव ॥ १८ ॥
 आसीन्मम मतिः कृष्ण पूष्णोत्तमा जनादेन । अभिवादयिष्ये त्वां
 कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्य दायादेः मृते-
 ऽस्मिन् पुरुषर्षभ । क्षिपला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः
 ॥ २० ॥ चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन । सुतं पश्यः
 क्षमस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं
 यथास्य जनकस्तथा । वः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यम-
 सादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिज्ञातं रणमूर्धनि केशव ।
 अभिमन्यो हते वीर लक्ष्मेष्वाम्बुचिरादिव ॥ २३ ॥ तच्च नाकारवः

दृष्ट्वा नृशंसा जीवितेप्रिया । इदानीं मां गतां तत्र किन्नु वक्ष्यति
फाल्गुनिः ॥ २४ ॥

अत्र अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परित्तिष्णमकथने
अष्टप्रष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

। वैशम्पायन उवाच । सैवं विब्रूय कर्णं सोम्यादिव तपस्विनी ।
उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृहिणी ॥ १ ॥ तान्तुं दृष्ट्वा निप-
तितं हतपुत्रपरिच्छदाम् । नुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाय भरत-
स्त्रियः ॥ २ ॥ सुहृत्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् । अप्रेक्ष-
णीयमभवदार्त्तस्वरनिनादितम् ॥ ३ ॥ सा सुहृत्तञ्च राजेन्द्र पुत्र-
शोकाभिपीडिता । कञ्जलाभिहता वीर वीराटी त्वमवत्तदा ॥ ४ ॥
प्रतिब्रूय तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावबुध्यसे ।
यस्त्वं हृषीप्रवीरस्य कुरुषि नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा
मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरन्तिवदम् । दुर्मरं प्राणिनां वीर काशे-
ऽप्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याहं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव
ह । मर्त्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिस्रमा ॥ ८ ॥ अथवा
धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये
वा हताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्जरं तात यदिदं मे गच्छस्वधा ।
पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र
पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्त्तामुपश्रुतां दीनां निमग्नां
शोकप्रगरे ॥ ११ ॥ आर्याञ्च पश्य पाण्डालीं सार्वतीञ्च तप-
स्विनीम् । माञ्च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२ ॥
उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनायस्य धीमतः । पुण्डरीकपलाशाच्च
पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रलम्बन्तीन्तां दृष्ट्वा निपातितं

पुनः । उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनस्त्यापयंस्ततः ॥ १४ ॥
 उत्थाय च पुनर्धर्षात्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्जलिः पुण्डरी-
 काक्षं भूमविवाम्बवाद्यत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा च तस्या विपुलं विलापं
 पुरुषर्षभः । उपसृज्य ततः कृणो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥
 प्रतिजज्ञे च द्वाघाक्षस्तस्य जीवितुमर्च्यतः । अन्नवीक्ष विशुद्धात्मा
 सर्वं वियावयन् जगत् ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्यस्तरे मिथ्या सत्यमेत-
 द्भविष्यति । एष सञ्जीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥
 नीक्षपूर्वं मया मिथ्या ह्यैरेष्वपि कदाचन । न च युद्धात् परा-
 वृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्म-
 णाय विप्रपतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्ययं तथा
 ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजघेन कदाचन । विरोधन्तेन
 सत्येन मृतो जीवत्ययं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा सत्यञ्च धर्मश्च मयि
 नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा मृतः शिशुरयं जीवितामभिमन्युजः ॥ २२ ॥
 यथा कंसस्य कैश्री च धर्मेण निहतो मया । तेन सत्येन बालोऽप्य
 पुनः सञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरत-
 पम । शनैः शनैर्महाराज प्रासन्दत सचेतनः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परीक्षितः कथात्
 सञ्जीवने एकोनसप्तोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मास्त्रन्तु यदा राजन् कृणो न प्रति-
 संहरतम् । तदा तद्देशं त्वत्पित्रा तेजसामिविदीपिताम् ॥ १ ॥
 ततो रक्षांसि सर्वाणि नैशुम्यक्ता सृजन्तु तव । अन्तरीक्षे च
 वागासीत् साधु केशव साञ्चिति ॥ २ ॥ तदस्त्रं ज्वलितञ्चापि
 पित्रामेधमनात्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लभे पिता तव जनैश्चर

॥ ३ ॥ व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम् । बभूवु-
 र्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रिय ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचया-
 मासुर्गोविन्दस्यैव शासनात् । ततस्ता मुदिता सर्वा प्रथमसु-
 ज्जनाईनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहाना नावं लब्ध्वैव पारगा ।
 कृन्ती दुपदपत्नी च सुमद्रा चोत्तरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियथान्या
 नृसिंहाना बभूवुर्हृष्टमानसा । तत्र मत्ता नटाश्चैव ग्रन्थिका
 गौण्ययायिका ॥ ७ ॥ सूतमागधसद्वायाप्यसुवन्त जनार्दनम् ।
 कुरुवंशस्तवाद्यातिराशीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथा-
 कालमुत्तरा यदुनन्दनम् । अभ्यगादयत प्रीता सच्च पुत्रेण भारत
 ॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बद्ध रतं विधेयत । यथान्ये
 वृष्णिघातून्ना नाम चास्याकरोत् प्रभु ॥ १० ॥ पितुस्तव महा-
 राज सत्यसन्धो जनार्दन । परिशीणे कुले यस्मात् जातोऽय-
 मभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिशिदिति नानास्य भवत्स्त्रियप्रवीक्षदा ।
 सोऽबद्धत यथाकालं पिता तव जनाविप ॥ १२ ॥ मम प्रसादन-
 यासोत् सवलोकस्य भारत । मासगातस्तु ते वीर पिता भवति
 भारत ॥ १३ ॥ अथाजमु सुबहुल रत्नमादाय पाण्डवा । तान्
 समीपगतान् श्रुत्वा निर्यगुर्वृष्णिपुङ्गवा ॥ १४ ॥ अलचक्रुश्च माख्यै-
 पुरुषा नागसाक्षयम् । पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि
 ॥ १५ ॥ वैश्वानि समलचक्रुः पौराथापि जनेश्वर । देवतायतना-
 नाञ्च पूजा सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिदेशाय विदुर पाण्डु-
 प्रयप्रियेष्पया । राजमार्गाश्च तत्रासन् सुमनोभिरलङ्कता ॥ १७ ॥
 सुशुभे तत्पुरश्चापि समुद्रोष निभस्वनम् । नर्तकीयापि नृत्यद्वि-
 गायकानाञ्च नि खने ॥ १८ ॥ आसौदैत्यगणस्यैव निवाषस्तात्
 पुरन्तरा । वन्दिभिय नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्वश ॥ १९ ॥
 तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपगोभितम् । पताका ध्रुवमानाय
 समन्तान्मातरिश्चना ॥ २० ॥ अदर्शयन्निव तदा कुक्षन् वै दक्षिणे-

स्तरान् । अधीपयंस्तदा चापि पुरुषा राजधूर्गताः । सर्वराष्ट्र-
विहारोऽय रत्नाहरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

। वैशम्पायन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान्
अनुवर्षणः । वासुदेवः संहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १ ॥
ते समेत्य यथाधर्मं पाण्डवा वृष्णिभिः सह । विविशुः संहिता
राजान् पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महतस्तस्य सैन्यस्य खर-
नेमिस्त्रेनेन च । द्यावापृथिव्यौ खल्वैव सर्वमासीत् समोद्धतम् ॥ ३ ॥
ते कीपानघतः कृत्वा विविशुः स्वपुरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः
सामात्याः ससुहृद्वहणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं
जनाधिपम् । कीर्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥
धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं शुवलात्मजाम् । कुन्तीञ्च राज-
शादूर्लभतदा भरतसत्तमाः ॥ ६ ॥ विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं
समेत्य च । धूज्यमानाः स ते वीरा व्यरोचन्त विग्राम्यते ॥ ७ ॥
ततस्तत् परमाधर्यं विचित्रमहद्भुतम् । युयुसुस्ते तदा वीराः
पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्म वासुदेवस्य
धीमतः । पूजां पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः
कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । आजगाम महातेजा नगरं
नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्वं यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरुदन्धाः ।
सह तृष्णान्वकव्याघ्रैरुपासाञ्चक्रिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नानाविधा-
काराः कथाः सममिकीर्त्ता वै । युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं
वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् ।
एपायीक्षुं तदिच्छामि पाणिमेधे मद्याक्रतौ ॥ १३ ॥ तमनुशातु-

मिच्छामि भवता युनिसत्तम । त्वदधीना वयं सर्वे कृणुस्य च
महात्मान ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियता यदनन्तरम् ।
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्विधिना वता ॥ १५ ॥ अश्वमेधी हि
राजेन्द्र पावन सर्वपापनाम् । तेनेद्वा त्वं विपाप्मा वै भविता
नात्र संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधि-
ष्ठिरः । अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराचरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनु-
श्चाप्य तत् सर्वं कृणुह्यैषायनं नृप । वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी
वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुत्रपसत्तम-
यदुब्रूया त्वा महाबाहो तत् कथास्त्वमिच्छाप्नुत ॥ १९ ॥ तत्-
प्रभावार्जितान् भोगानस्मीम यदुनन्दन । पराक्रमेण बुद्ध्या च
लपेय निर्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः
परमो गुरुः । त्वयीष्टवति दायाहं विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥
त्वं हि यज्ञोऽक्षर सर्वस्व धर्मस्त्वं प्रजापति । त्वं गति सर्व-
भूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच । त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम । त्वं
गति सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वञ्चायं कुरु-
वीराणां धर्मेण हि विराजसे । युष्मीभूता ज्ञाते राजंस्त्वन्मी
राजा गुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञातं प्राप्य एष क्रतुस्त्वया ।
युनक्तु नो भवान् कार्यं यत्तं वाञ्छसि भारत । सत्यन्ते प्रति-
जानामि सर्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव तथा
माद्रवतीसुती । दृष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि व्यासमेने

एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यासमामन्त्र्य चेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा कालं
भवान् वेत्ति हृदयेधस्य तत्त्वतः । दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वया-
यसो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच । अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्करस्तथैव च ।
विधानं यदापाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ चैत्रां हि
पौर्णमास्यान्तु तव दीक्षा भविष्यति । सन्ध्याः संभ्रियन्ताह
यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविद्यैव सूता विप्राश्च तद्दिहः ।
मिथ्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ समुत्सृज यथा-
शास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम् । स पर्येतु यशो दीप्तं तव पार्थिवं
दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवी-
पतिः । चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सन्ध्या-
रौच्यं राजेन्द्र सर्वं सङ्कल्पिताभवन् ॥ ८ ॥ स सन्धारान् समाहृत्य
नृपो धर्मसुतस्तदा । न्यवेद्यदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । यथाकालं यथा-
योगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फुरन् कूर्चय सौवर्ण्यं
यक्षान्यदपि कौरवाः तत्र योन्धं भवेत् किञ्चिद्दोषं तत् क्रियता-
मिति ॥ ११ ॥ अश्वयोत्सृज्यतामद्य पृथ्वागमय यथाक्रमम् । सुगुप्त-
स्वरताश्चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयमश्वो यथा ब्रह्मन्मुत्सृष्टः पृथिवी-
मिमाम् । चेच्छिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥
पृथिवीं पर्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम् । कः पालयेदिति
मुने तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनी-
ऽब्रवीत् । भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुस्ततम् ॥ १५ ॥ जिष्णुः

सद्विष्णुर्धृष्टाय स एनं पालयिष्यति । यत्तः स हि महीं जेतुं
निवातकवचान्तरु ॥ १६ ॥ तस्मिन् द्युस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं
संज्ञनं तथा । दिव्यं धनुशेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥
स हि धर्मार्थकुशलं सर्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं तपयेष्ट
वारयिष्यति ते हयम् ॥ १८ ॥ राजपुत्री महाबाहुः श्यामो
राजीवलोचनः । अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति
॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी बौन्त्योऽपितविक्रमः । समर्थो
रक्षितुं राट् नकुलश्च विश्राम्यते ॥ २० ॥ सद्यद्विद्वत् कौरव्य
समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्वमेव मचा-
यथाः ॥ २१ ॥ तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलीदहः । चकार
प्रास्तान्ज्ञापि सन्दिदेश हयस्यति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एक्षर्जुन त्वया वीरं हयोऽयं परिपाल्य-
ताम् । जमहो रक्षितुं धीनं नान्य कथनं मानवः ॥ २३ ॥ धी
वापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विग्रही यथा
'न स्यात्तथा कार्यं' त्वयागम ॥ २४ ॥ आस्यातव्यश्च भवता यज्ञो-
ऽयं मम सर्वश्च । मार्थिविभ्यो महाबाहो समर्थे गम्यतामिति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा आतरं सव्य-
साधितम् । भीमश्च नकुलश्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्ब-
तन्त्रे च तदा सद्यद्विद्वं युधा पतिम् । अनुमान्य महीपालं धृत-
'राट्' युधिष्ठिर ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वरक्षार्थमर्जुन-
नियोगे दिव्यततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सम-
क्षितः । विधिरदोद्यतामासुरश्वनेपाय पार्थिवम् ॥ १ ॥ कुरु

स पशुवन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः । धर्मराजो महातेजाः
 सहस्रिगम्भिर्वीरो वत ॥ २ ॥ हयश्च हयमेवायं स्वयश्च ब्रह्म-
 वादिना । सत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ ३ ॥ स
 राजा धर्मराट् राजन् दीक्षितो विवर्भौ तदा । हेममाली
 कृष्णकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः ॥ ४ ॥ कृष्णालिनी दृष्टपाणिः
 क्षौमवासाः स धर्मजः । विवर्भौ द्युतिमान् भूयः प्रजापतिरिवा-
 ध्वरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यर्जिजः सर्वं तुल्यवेष्टा विग्राह्यते । बभूवु-
 रत्तुनन्थापि प्रदीप्त इव पावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वः कृष्णसारं तं
 ससाराश्वं धनञ्जयः । स्वस्ति तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनर्यहीति भारते
 ॥ ७ ॥ अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन् । नैनं पश्याम
 संमर्षं धनुरेतत् प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ एतहि भीमनिर्द्धादं विद्युतं
 गाण्डिवं धनुः । ब्राह्मणाय महीपाल वज्रवी वेदपारगाः ॥ ९ ॥
 विधिवत् प्रथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् । विधिपन् गाण्डिवं
 राजन् ब्रह्मगोपाद्रुतिष्ठवान् ॥ १० ॥ तमश्वं प्रथिवीपाल मुदा-
 मुक्तः ससार च । आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत् पुरं विभो
 ॥ ११ ॥ द्रष्टुकामं कुरुयेष्टं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम् । तेषामन्योऽन्य-
 संमर्षोदुसेव समजायत ॥ १२ ॥ दिदृक्षूणां हयन्तश्च तस्यैव हय-
 कारिणम् । ततः शब्दो महाराज दिवः खं प्रतिपूरयन् ॥ १३ ॥
 बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । एव गच्छति कोन्तेव
 तुरगयैव दीप्तिमान् ॥ १४ ॥ यमन्वेति महाबाहुः संसृग्यमनु-
 रत्तमम् । एवं शूराव वदतां गिरो लिप्सुर्ददारधीः ॥ १५ ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु प्रजाविघ्नं पुनर्यहीति भारत । अथापरे मनुष्येन्द्र
 पुरुषा वाक्यमब्रुवन् ॥ १६ ॥ नैनं पश्याम संमर्षं धनुरेतत् प्रद-
 र्श्यते । एतहि भीमनिर्द्धादं विद्युतं गाण्डिवं धनुः ॥ १७ ॥ स्वस्ति
 गच्छत्यरिष्टो वै यन्माममकुतोमयम् । निवृत्तमेनं दृष्ट्वाऽमः पुन-
 रीयति स धुम् ॥ १८ ॥ एवमाद्या मनुयाणां शीघ्राद् भार-

पंभ । शृणुव भधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ याज्ञ-
वल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यश्चकर्मणि । प्रायात् पार्थिवं सहितः
शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाय महीपालो बहवो वेद-
पारगाः । अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विश्राम्यते । विधिवत्
पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ २१ ॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वी
निर्जितामस्त्रतेजसा । चकार स महाराज यथादेषु सत्तम ॥ २२ ॥
तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन् पाण्डवस्य च । तानि वक्ष्यामि
ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ स हयः पृथिवीं राजन्
प्रदक्षिणमवर्त्तत । समारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २४ ॥
अवमृद्भून् स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः । शनैस्तदा परि-
ययी श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २५ ॥ तत्र संगणना नास्ति राश्या-
मयुतशस्तदा । धीयुधन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २६ ॥
किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्वीराः । स्नेच्छायान्ये बह्व-
विधाः पूर्वं ये निहता रणे ॥ २७ ॥ आर्याश्च पृथिवीपालाः
प्रहृष्टनरवाहनाः । समीशुः पाण्डुश्वरेण बहवो युद्धदुर्महाः ॥ २८ ॥
एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते । अर्जुनस्य महीपालै-
र्नानादिशसमागतैः ॥ २९ ॥ यानि तूभयतो राजन् प्रतप्तानि
महान्ति च । तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ३० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

क्षिप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । त्रिगर्त्तरभवदुःखं कृतवैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाश्रितैर्हतानां पुत्रनष्टभिः ॥ १ ॥ ते समाश्रय संप्राप्तं
वशिष्यं तुरगोत्तमम् । विप्रयान्तं ततो वीर दंशिताः पथिवार-
चम् ॥ २ ॥ रथिनो बहून्नीराः सदृश्वैः समलंकृतैः । परिवार्य

वै पार्थिनामिततेजसा । धृतवर्मा शरं दीप्तं मुमोच विजयी तदा
 ॥ २१ ॥ स तेन विजयस्त्रूर्णमासीद्विद्ध करे भृशम् । मुमोच
 नाण्डीवं मोहात्तत् पपाताथ भूतले ॥ २२ ॥ धनुष पततस्तस्य
 सव्यसाचिकरादिभ्यो । बभूव सृष्ट्यं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥ २३ ॥
 तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव । जज्ञास सख्यं हासं
 धृतवर्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषार्दितो जिष्णु प्रगुप्य सधिरं
 करात् । धनुरादत्त तद्विद्यं शरवर्षैर्वर्षं च ॥ २५ ॥ ततो चल-
 द्बलाग्रब्धो दिवस्पृगभवत्तदा । नानाविधाना भूताना तत्कर्माणि
 प्रमंसताम् ॥ २६ ॥ तत सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्ध कालान्तकयमोपमम् ।
 जिष्णुं त्रैगर्तका योधा परीता पर्यवारयन् ॥ २७ ॥ अभि-
 सृत्य परीप्साथं ततस्ते धृतवर्मण । परिवह्यमुत्ताकेश तत्रा-
 क्रुध्यन्नप्लव ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषां स दृश
 पाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वज्रभि शरै ॥ २९ ॥ तां
 संप्रभङ्गान् संप्रेक्ष्य खरमाणी धनप्लव । शरैराशीपिपाकारै-
 र्काथान् खनवद्धसन् ॥ ३० ॥ ते भग्नमनस सर्वे त्रैगर्तकमहारथा ।
 दिशोऽभिदुद्रुवूराजन् धनप्लवशराहिता ॥ ३१ ॥ तन्मूचु पुरुष-
 व्याघ्र संशप्तकनिरुदनम् । तवास्म किङ्करा सर्वे सर्वे वै यशना-
 स्तव ॥ ३२ ॥ आश्रापवस्त्रं न पार्थ प्रद्वान् प्रेष्यानवस्थितान् ।
 वरिष्याम प्रिय सर्वं तव कौरवनशून्यं ॥ ३३ ॥ एतराश्राप
 यवन सर्वास्तानब्रवीत्तदा । जीवित रक्षत रूपा शमन प्रति-
 गृह्यताम् ॥ ३४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुःसप्ततोऽध्याय ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राग्व्योतिप्रमथाभ्येत्य व्यवर्तत स

ह्योत्तम । भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कश ॥ १ ॥ स ह्ययं
 पाण्डुपुत्रस्तु विषयान्तमुपागतम् । युयुधे भरतश्रेष्ठ वषट्को
 महीपति ॥ २ ॥ सोऽभिनिर्वाय नगरात् भगदत्तसुतो नृप ।
 अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३ ॥ तेषालक्ष्य महा-
 दाहं कुस्त्रणामपमस्तदा । गाण्डीव विक्षिपस्तृणं सहसा समुपा-
 द्रवत् ॥ ४ ॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्नोदितो नृप । हय-
 सुतदृष्ट्य त वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुनः प्रविश्य नगरं
 दग्धितः स नृपोत्तम । आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ रणकर्कश
 ॥ ६ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाप्तेन मूर्धनि । दीधूयता चाम-
 रेण श्वेतेन च महारथ ॥ ७ ॥ ततः पार्थ समाधाद्य पाण्डवानां
 महारथम् । आह्वयामास वीभत्सु बाह्यान्मोक्षाच्च संयुगे ॥ ८ ॥
 स वारणं नगप्रस्थं प्रभिन्नकरटामुखम् । प्रेषयामास संक्रुद्ध
 श्वेताश्वं प्रति पार्थिव ॥ ९ ॥ विचरन्त महानिष परवारण-
 बारणम् । शास्त्रवतः कल्पितः सङ्घो विषयः युद्धदुर्मदम् ॥ १० ॥
 प्रचोदयमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः । तदाङ्गुलीन विवभा-
 न्तपतिष्यन्निषाव्वरम् ॥ ११ ॥ तमापतन्तः समेक्ष्य क्रुद्धो राजन्
 धनञ्जयः । भूमिष्ठो वारणगतः योधयामास भारत ॥ १२ ॥
 वषट्कोस्ततः क्रुद्धो मुनीषाशु धनञ्जयः । तीमरानग्निसङ्घातान्
 शलभानिव वेगितान् ॥ १३ ॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गाण्डीव-
 प्रभवैः शरैः । हिषा त्रिषा च चिक्षेद् स्त एव श्वगमैस्तदा ॥ १४ ॥
 स तान् दृष्ट्वा तथा क्षिन्नास्तीमरान् भगदत्तजः । द्रुपदसत्ता-
 स्त्वरितः प्राहिणोत पाण्डवः प्रति ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनस्तथैतर-
 रुक्मपुष्ठानजिह्मगान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति
 ॥ १६ ॥ स तैर्विद्धो महातेजा वषट्को महामुधे । भयादतः
 पपातीर्व्या न त्वेनमजहात् क्षतिः ॥ १७ ॥ ततः स पुनरारुह्य
 वारणप्रवरं रणे । अव्यग्रं प्रेषयामास जयार्थं विजयं प्रति ॥ १८ ॥

तेभ्यो वाणास्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताग्नीविषीपमान् । प्रेषयामास संक्रुद्धो
ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १८ ॥ स तैर्विद्धो महानागो विस्त्वन्
रुधिरं वभौ । गैरिकाक्तमिवाश्वोऽद्रिर्बहुप्रसवणं तदा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे.

पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तिरात्रमभवद्युद्धं भरतर्षभ ।
अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणैव यतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे
वषट्क्षी महाबल । जहास सस्त्रं ह्यशं वाक्यञ्चेदमथान्वीत्
॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वां निहत्य
करिष्यामि पितुस्तीयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृद्धो मम पिता
भगदत्तः पितुः सखा । इतो वृद्धोपचायित्वात् विशुः मामद्य
योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वषट्क्षी नराधिपः । प्रेषया-
मास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो
वषट्क्षेन धीमता । उत्पत्तिथिनिवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥ ६ ॥
अग्रहस्तसमुत्तेन शीकरेण स नागराटः । समैक्षत शुङ्गाक्षीं
शैलं नीलमिवाम्बुदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राजा मेघवद्दिग्द-
म्बुजः । मुखाम्बरसंज्ञादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृप-
न्निव नागेन्द्रो वषट्क्षप्रचोदितः । आससाद् द्रुतं राजन् कौर-
वाणा महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमथालक्ष्य वषट्क्षस्य वार-
णम् । गाण्डीवमाश्रित्य वली न व्यकम्पत यदृष्ट्वा ॥ १० ॥ युक्रोध
बलवद्वापि पाण्डवस्तस्य भूपते । कार्यविघ्नमनुसृत्य पूर्वैरिह
भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः । निवा-
रयामास तद्दो विलेव मकरालयम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः श्रीमा-
नर्जुनेन निवारितः । तस्यो शरैर्विभिन्नाङ्ग श्वाविच्छेदकितो

यथा ॥ १३ ॥ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृप । तत्तर्ज्ज
 यितां वागानर्जनं क्रीडमूर्च्छित ॥ १४ ॥ अर्जुनस्तु महाबाहुः
 शरैररिगणानिभि । वारयामास तान् वाणास्तदद्भुतमिवा-
 भवत् ॥ १५ ॥ ततः पारमिर्क्रुद्धो राजा प्रागघ्योतिषाधिप ।
 प्रेषयामास नागेन्द्र वलवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमापतन्त
 संप्रेष्य वलवत् पाकशाम्नि । माराधमग्निसंश्लेशं माद्विषोद्वारण
 प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारणो राजन् भर्मस्वभिहतो भूयम् ।
 पपात सप्तसा भूमौ वध्नस्त्र्य इवापल ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे
 नागो धनञ्जयशराधत । विमन्त्रिव महायैलो मर्ही वध्नप्रपी-
 दित ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वध्नदत्तस्य पाण्डव । तन्न
 भेतव्यमित्याहु ततो भूमिगत नृप ॥ २० ॥ अग्रवीक्षि महातेजा
 प्रस्थित मा युधिष्ठिर । राजागस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथ-
 छन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्मरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् । योधाद्यापि
 न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याद्यापि राजान-
 सर्वं सद्यः सुदृष्टाने । युधिष्ठिरस्याश्रमेधो भवद्भिरनुभूयताम्
 ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवच श्रुत्वा न हस्मिन्ना नराधिप । उत्तिष्ठ
 न भय तैःस्ति स्वर्द्धिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथा
 महाराज परा चैलीमुपस्थितान् । यदाश्रमेधो भविता धर्म-
 राजस्य धीमत ॥ २५ ॥ एवमुक्त स राजा तु भगदत्तात्मज-
 स्तदा । तथेत्येवाग्रवीहावथ पाण्डवैनाभिनिर्जित ॥ २६ ॥

इति अश्रमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे वध्न
 दत्तपराजवे षट्सप्ततोऽध्याय ॥ ७६ ॥

वेशम्यायन उवाच । सैन्यवैरभवद्युक्तं ततस्तस्य किरीटिन ।
 हतशेर्धर्महाराज क्षतानाञ्च शतैरपि ॥ १ ॥ तैःवतीर्णमुपश्रुत्य

विप्रये श्वेतवाहनम् । प्रत्यययुरगृह्यन्ती राजानः पाण्डवर्षभम्
 ॥ २ ॥ अष्टवृत्तं परागृह्य विप्रयान्ते विपीपमाः । न भयं
 वक्रिरे पाथाङ्गीमसेनादगन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विदुरादनुष्माणि
 यज्ञियस्य हयस्य च । वीभत्सं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्
 ॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्यवारयन् । निगीपन्तो
 नरव्याघ्रं पूर्वं विनिङ्गता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि
 कर्माणि विविधानि च । कीर्त्तयन्तस्तदा पार्थं भरतर्षैरवाकिरन्
 ॥ ६ ॥ ते क्रिरन्त, भरत्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जय-
 मभीप्सन्त कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीक्ष्य च तं कृष्ण-
 सुप्रकर्माणमाहवे । सर्वं युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्
 ॥ ८ ॥ ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संशप्तकनिह-
 न्तारं हन्तारं सैन्यवस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हयानामयु-
 तिन च । कीष्टकीकृत्य वीभत्सं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं
 क्षरन्तो यपं वीराः सिन्धुराजस्य वाहवे । जयद्रथस्य कौरव्य
 समरे सव्यसाविना ॥ ११ ॥ ततः पर्जन्यवत् सर्वं भरतृष्टीरवा-
 सृजन् । तैः कीर्त्स्यं शुशुभे पार्थो रविर्मघान्तरे यथा ॥ १२ ॥
 स शरे, समवच्छन्नसकाशे पाण्डवर्षभ । पञ्चरान्तरसङ्घारौ शकुन्त
 इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये भरपीडिते ।
 त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रभः ॥ १४ ॥ ततो ववौ
 महाराज मारुतो होमहर्षणः । राहुरग्रसहादित्यं युगपत्
 होममेव च ॥ १५ ॥ उल्काश्च जघ्निरे सूर्यं व्यकीर्त्तयन्त समन्ततः ।
 वेपथुषामवद्राजन् किलासस्य महागिरेः ॥ १६ ॥ सुमुचुः श्वास-
 मयुष्मा दुःखशोकसमन्विता । सप्तर्षयो जातभृवास्तथा दैव-
 र्पयोऽपि च ॥ १७ ॥ ततः श्वात्तुं विनिर्निद्य मण्डलं शशिनोऽप-
 तत् । विपरीता दिश्यापि सर्वा धमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासमा-
 रणसहाया धनुषान्तः सन्निधुतः । शतैव गणनं मेघा सुमुचु-

मासशोणितम् ॥ १८ ॥ एवमासीत्तदा धीरे शरवर्षेण संवृते ।
 फाल्गुने भरतयेष्ट तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य
 शरजालेन सर्वतः । मोहात् पपात गाण्डीवमावापञ्च करोदपि
 ॥ २१ ॥ तन्निम्नोद्गमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा । सैन्यवा सुमुहु-
 स्तूष्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोक्षसमापन्नं ज्ञात्वा
 पार्थं दिवौकसः । सर्वं विप्रस्तभगसस्तस्य शान्तिकृतोऽभवन् ॥ २३ ॥
 ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च । ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः
 पार्थस्य धीमतः ॥ २४ ॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव ।
 तस्यावधलवक्षीमान् संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विशकर्षं धनु-
 र्दिव्यं ततः कौरवगन्दन । यन्मस्येवेह शब्दोऽभुज्जहास्तस्य पुनः
 पुनः ॥ २६ ॥ ततः स शरवर्षाणि प्रत्यभित्तान् प्रति प्रभुः । वयर्षं
 धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्तो सैन्यवा योधा
 सर्व एव सराजकाः । नादृश्यन्त यरैः कौर्षाः शलभैरिव पादपाः
 ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन विप्रेस्तर्भयार्त्ताश्च विदुद्वुषुः । गुरुषुयाशु
 योक्तार्त्ताः शुशुचुषापि सैन्यवाः ॥ २९ ॥ तास्तु सर्वानरव्याघ्र
 सैन्यवान् व्यचरदक्षी । अलातचक्रवद्वाजन् शरजालैः समर्पयत्
 ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा । व्यसृजद्विष्ट
 सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१ ॥ जेषजालनिभं कैन्धवं विदार्य
 शरहृष्टिभिः । विवभौ कौरवश्रेष्ठ शरदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टानुसारे

सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गाण्डीवमच्छरो युद्धाय ससुप-
 स्थितः । विवभौ युधि दुर्दर्पो हिमवानपलो यथा ॥ १ ॥ ततस्तो
 सैन्यवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः । व्यमुह्यन्त सुसंरक्ष्ताः शर-

वर्षाणि भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यव-
स्थितान् । ततः प्रोवाच कीर्त्तयेी मुमुक्षून् शृण्वया गिरां ॥ ३ ॥
युद्धं परया यत्तवा यतध्वज जय मम । कुरुध्वं सर्वकार्याणि
महदो भयमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वांस्तु निवार्य
शरबागुराम् । तिष्ठध्वं युद्धमनघो द्रुपं शमयितास्मि वः ॥ ५ ॥
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गण्डीवधृत्तदा । ततोऽथ वचनं श्रुत्वा
भ्रातुर्व्येष्टस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रणे तात शत्रिया
विजिगीषवः । जेतव्यायेति यत् प्रोक्तं धर्मराज्ञा महात्मना ॥ ७ ॥
चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण
न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृपेदं स्वाद्धर्मराजवचः
शुभम् । न हन्येरंश्च राजानो राजशास्त्रा कृता भवेत् ॥ ९ ॥
इति श्रुत्वा स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्मराजः
सैन्यवान् युद्धदुर्मदान् ॥ १० ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसेय-
मवस्थितान् । यद्य वध्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ ११ ॥
एतत् श्रुत्वा वचो मयां कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कृच्छ-
गता भविष्यथ मयार्दिताः ॥ १२ ॥ एषगुक्त्वा तु तान् वीरान्
मुमुधे कुरुपुङ्गवः । अर्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ १३ ॥
यत्तं यतश्चक्ष्णाणि शराणां नतपर्वणाम् । मुमुचः सैन्यवा राज-
स्तदा गण्डीवधन्वनि ॥ १४ ॥ शरानापततः क्रूरानाग्नीविप्र-
विपोषमान् । चिक्षेद निमित्तैर्वाणैरन्तरा स धनञ्जयः ॥ १५ ॥
क्षिप्त्वा च तानाशु चैव कुरुपुत्रान् शिलाश्रितान् । एकीकमेपां
समरे विभेद निमित्तैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासाद्य शक्तीय पुन-
रेव धनञ्जये । जयद्रथं हतं श्रुत्वा चिचिपुः सैन्यवा नृपाः ॥ १७ ॥
तेषां किरौटी सङ्कल्पं मोषश्चक्रे महाबलः । सर्वांस्तानन्तरा
क्षिप्त्वा तदा पुक्रोथ पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषां योधानां
जयगन्धिनाम् । गिरांसि पातयामास भलैः सन्नतपर्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रवृत्ताश्चापि पुनरेवाभिधावताम् । निर्बन्धिताश्च मर्त्योऽभूत्
 पूर्णस्यैव महीदधे ॥ २० ॥ ते वध्यमानास्तु तदा पार्थनामितः
 तेजसा । यथाप्राणं यथोक्ताहं योधयामासुरजुनम् ॥ २१ ॥
 ततस्ते फाल्गुनेनाजी शरैः सन्नतपर्वभिः । कृता विषंशा भूयिष्ठाः
 ह्यान्तवाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वांन् परिगणान् विदिक्वा
 धृतराष्ट्रजा । दुःशला वासुमादाय नमस्करं प्रययौ तदा ॥ २३ ॥
 सुरयस्य सुतं वीरं रयेनाद्यागमत्तदा । मान्द्ययं सर्वयोधमां-
 मभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा घनश्रयमासाद्य हरोदार्तिस्वरं
 तदा । धनश्रयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विसृजे प्रभुः ॥ २५ ॥
 ससुतश्च धनुः पार्थो विधियद्गणिनीं तदा । प्राञ्च किं करवा-
 णीति सा च तं प्रत्युवाच ॥ २६ ॥ एष ते भरतथेष्ट स्वस्तीय-
 स्यात्मजः शिशुः । अभिवादयते पार्थ तं पञ्च पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वास्तस्य पितरं स प्रप्रच्छार्जुनस्तदा । क्वासाविति ततो राजन्
 दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पित्र्योकाभिसन्तप्तो विप्रादार्त्तो-
 ऽस्य वै पिता । पञ्चस्रमगमदीरो यथा तस्मै निशामय ॥ २९ ॥
 स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे क्षयागघ । स्वामागतश्च संश्रुत्य शुद्धाय
 चयसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च मृशुदुःखार्त्तोऽजहत् प्राणान्
 धनश्रय । प्राप्नो वीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेजघ ॥ ३१ ॥
 विप्रादार्त्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः । तं दृष्ट्वा पतितं
 तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ गृहीत्वा समनुप्राप्ता स्वामद्य
 शरणैपिणी । इत्युक्त्वादार्त्तस्वरं सा तु सुमोचे धृतराष्ट्रजा ॥ ३३ ॥
 दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्छाण्डोमुखम् । स्वभारं समवेक्षस्व
 स्वस्तीयात्मजमेव च ॥ ३४ ॥ कर्तुमर्हसि धर्मं च दयां कुरुकुलो-
 दह । विमृत्य कुरुराजानं तच्च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३५ ॥ अभि-
 मन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा । तथायं सुरयाज्ञातो
 मम पौत्रो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्ताञ्जि-

तवान्तिष्ठन् । शमार्थं सर्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥
 आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्रक । प्रसादमस्य बालस्य
 तस्मात्त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमरि-
 न्दम । याचते त्वा महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥
 वारास्य हतवन्धोऽयं पार्थ किञ्चिदज्ञानतः । प्रसादं कुरु धर्मश-
 मा मन्युर्धर्ममेवशा ॥ ४० ॥ समनार्थं नृशंसश्च दिश्यास्य पिता-
 महम् । आगच्छारिणमत्यर्थं प्रसारं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एव
 ह्युत्था कुरुष्व दुःशलाया धनञ्जय । सञ्जय दिव्यो गान्धारी
 धृतराष्ट्रश्च पार्थिवम् । त्वया दुःखश्रीवार्त्तं चतुर्धर्मा विगर्हयन्
 ॥ ४२ ॥ धिक् तं दुःखोर्धनं क्षुद्रं राक्षसलब्धं मानिनम् । यतकृते
 बान्धवा सर्वे मया नीता यमचयम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बह्मसन्त्वादि
 प्रसादमवरोक्ष्य । परिखण्ड्य च तां प्रीतो विसर्ज्य गृहान्
 प्रति ॥ ४४ ॥ दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य महतीं रणान् ।
 सम्पूज्य पार्थं प्रवयो महानेव शुभानना ॥ ४५ ॥ एव निर्जित्य
 तान् वीरान् सैधवान् च धनञ्जय । अन्वधावत धावन्त तं हयं
 कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो नृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाक-
 धृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवदश्रियं हयम् ॥ ४७ ॥
 स च बालो यद्येष्टेन तास्तारं दिशान् यथारुमम् । विचचार
 यथाकामं कर्म पार्थस्य बर्हयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण स हयस्त्वैव
 विधरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्दशमुपायात् सप्त पाण्डव ॥ ४९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

अष्टमप्रतीकाध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु नृपतिं प्राप्तं पितरं बभू-
 ज्ञाश्चन । निर्ययौ विनयेनाथं ब्राह्मणार्थपुरं सर ॥ १ ॥ मणि-

पूरेऽङ्गरत्नवेवमुपायात् घनञ्जय । नाभ्यनन्दत् स मेधावी चक्र-
 धर्मननुभारन् ॥ २ ॥ उवाच च स धर्मात्मा समन्तुं फाल्गुन-
 स्तथा । प्रक्रियेयं न ते युक्ता वहिस्त्वं चक्रधर्मत ॥ ३ ॥ सं-
 रक्षमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम् । जज्ञियं विप्रयान्ते मां
 नायोत्सी किन्तु पुत्रक ॥ ४ ॥ धिक् क्षामस्तु सुदुर्वृद्धे चक्रधर्म-
 वहिष्कृतम् । यो मा युद्धाय संप्राप्तं साग्नैव प्रत्यगङ्गया ॥ ५ ॥
 यद्वत् स्त्रीवद्यथा प्राप्तं मा साग्ना प्रत्यगङ्गया । यद्यहं न्यस्त-
 यस्त्वस्त्रामागच्छेय सुदुर्मते ॥ ६ ॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव
 नराधम । तमेवमुक्तं भर्ता तु विदिता पद्मगात्रजा ॥ ७ ॥
 असृष्यमाणा भिक्षीर्वीरुलूपी समुपागमत् । सा ददर्श तत पुत्रं
 विमृशन्तमधोमुखम् ॥ ८ ॥ सन्तर्प्यमाणमरुहत् पित्रा युद्धार्थिना
 प्रभो । तत सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्रजा ॥ ९ ॥ उलूपी
 प्राह वचनं धर्म्यं धर्माविशारदम् । उलूपी मा निबोध त्व मातरं
 पद्मगात्रजाम् ॥ १० ॥ कुरुष्व वचन पुत्र धर्मस्ते भविता पर ।
 युध्यस्तेन कुरुयेष्टं पितरं युद्धदुर्मदम् ॥ ११ ॥ एवमेष्टं हि ते
 प्रीतो भविष्यति न संशय । एवं दुर्मर्षितो राजा स मात्मा
 बभ्रुवाहन ॥ १२ ॥ मनसक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ । संगच्छ
 काञ्चन वर्म शिरस्त्राणञ्च भानुमत ॥ १३ ॥ तूष्णीरशतसंवाध-
 मारुरोह रथोत्तमम् । सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजवै ॥ १४ ॥
 सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभाण्डपरिष्कृतम् । परमार्थितमुच्छ्रित्य
 ध्वजं सिद्धं क्षिरयम् । प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रु-
 वाहन ॥ १५ ॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरचितम् ।
 आह्वयामास पुरुषैर्हयविद्याविशारदै ॥ १६ ॥ गृहीतं वाजिनं
 दृष्ट्वा प्रीतात्मा स घनञ्जय । पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठं संन्यतारय-
 टाहवे ॥ १७ ॥ स तत्र राजा त वीर शरसर्पैरनेकैः । अर्दया-
 मास निशितैराग्नीविषविषोपमै ॥ १८ ॥ तयोः समभवद्यदं पितु-

पुत्रस्य चातुलम् । देवासुररणप्रस्थसुभयो प्रीयमाणयो ॥ १८ ॥
 किरोटिन प्रविष्याथ शरेणानतपर्वणा । जत्रुदेशे नरव्याघ्र मह-
 सन् बभ्रुवाहन ॥ २० ॥ सोऽभ्यगात् सह पुष्टेन वाम्नीकमिव
 पन्नग । विनिर्भेद्य च कौन्तेय प्रविवेश भक्षीतलम् ॥ २१ ॥ स
 गाववेदनो धीमानालम्बा धनुस्तमम् । दिव्य तेज समाविश
 प्रसीत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संशसुपलभ्याय प्रशस्य पुरुष-
 र्षभ । पुत्रं यक्रात्मजो वाक्यमिदमाह मद्यायुति ॥ २३ ॥ साध
 साधु मद्याबाहो वत्स चित्ताङ्गदात्मज । सदृश कर्म ते दृष्ट्वा प्रीति-
 मानसि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते बाणान् पुत्र युद्धे स्थिरो
 भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्था ॥ २५ ॥ तान् च
 गाण्डीवनिर्मुक्तान् वध्वाश्रनिसमप्रभान् । नाराचानच्छिन्नद्राजा
 भक्षैः सर्वास्त्रिधा दिधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्थशरैर्द्विर्धैर्ध्वज क्षेम
 परिष्कृतम् । सुवर्णतालप्रतिम क्षुरेणापहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हया-
 शस्य मद्याकायान् मद्यावेगानरिन्दम । चकार राजन्निर्जीवान्
 महसन्निय पाण्डव ॥ २८ ॥ स रथादवतीर्याथ राजा परम
 कोपन । पदाति पितर क्रुद्धो चीधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥
 सप्रीयमाण पार्थानामृषभ पुत्रविक्रमात् । अत्यथ पीडयामास
 पुत्र वधधरात्मज ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विमुख पितर बभ्रु
 वाहन । शरैराशीविषाकारै पुनरेवाह्वयदली ॥ ३१ ॥ तत
 स बाह्यात् पितर विव्याध हृदि पत्रिणा । निमित्तेन सुपुष्टेन
 बलजडभुवाहन ॥ ३२ ॥ विवेश पाण्डवं राजन् मर्म भित्त्वाति
 दुःखकृत् । स तेनातिशय बिड पुत्रेण कुरुनन्दन ॥ ३३ ॥ मर्द्दी
 जगाम मोक्षात्तस्ततो राजा धनञ्जय । तस्मिन्निपतिते वीरे
 मौरवाणा धुरन्धरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोह जगामाद्य ततश्चिन्ता-
 ङ्गदापत । व्यायस्य सयुगे राजा दृष्ट्वा च पितर हतम् ॥ ३५ ॥
 पूर्वमेव स बाणौघैर्गादविशोऽर्जुनेन ह । पपात सोऽपि धरणी-

मालिङ्ग रणमूर्धनि ॥ ३६ ॥ भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं
भुवि । चित्वाङ्गदा परिवस्ता प्रविवेश रणोजिरे ॥ ३७ ॥ शोक-
सन्तप्तदया रुदन्ती वेपथी श्मश्रुम् । मणिपूरपतेर्माता दृष्ट्वा
निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अमुगीतोपर्वणि अश्वानुगारे अर्जुन-
पराजये एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बृहतरं भूरि विलस्य कमलीक्षणा ।
मुमोक्ष दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिलभ्य च सा
संज्ञां देवी दिव्यवर्धरा । उलूपीं पद्मगस्तां दृष्ट्वा वाक्यमब्र-
वीत् ॥ २ ॥ उलूपि पश्य भर्त्तारं शयानं निहतं रणे । स्वतृकृते
मम पुत्रेण बालेन समितिष्ठयम् ॥ ३ ॥ ननु त्वमार्थधर्मज्ञा
ननु चासि पतिव्रता । यस्वतृकृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो
रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वापराधोऽयं दृष्टिस्तस्य धनक्षयः । क्षमस्व
याचमाना वै लौक्यस्य धनक्षयम् ॥ ५ ॥ ननु त्वमार्थः धर्मज्ञो
त्रैलोक्यविदिता शुभे । यस्मात्तविला पुत्रेण भर्त्तारं नानुशीर्षसि
॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पद्मगनन्दिनि । पतिमेव तु
शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी-
मुलूपीं पद्मगात्मजाम् । भर्त्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी
॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुरुमुखस्य प्रियमुखोऽसि मे प्रिय । अयमश्वो
महाबाहो मया ते परिमोक्षितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया माम् विभो
धर्मराजस्य दक्षिणः । अयमश्वोऽनुसर्तव्यः संशेति किं महीतले
॥ १० ॥ त्वयि प्राणा ममार्थताः कुरुणां कुरुनन्दन । स कणात्
प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥

चिताङ्गदोवान । उलूपि साधु पश्येत् पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रक्षेमं समुत्पाद्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२ ॥ ‘कामं स्वपितु
वालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः । लोहिताक्षो बुद्धाकीर्णो विजयः
सधु जीवतु ॥ १३ ॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बद्धभार्यता ।
प्रमदानां भवत्येष मा ते भूदुहिरीदृशी ॥ १४ ॥ सख्यं चैतत् कृतं
धात्रा शश्वदव्ययमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सख्यं सद्गतमस्तु
ते ॥ १५ ॥ पुत्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै । जीवन्तं
दृश्यस्यद्य परित्यज्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साधं दुःखान्विता
दिवि पतिपुत्रविनाकृता । इहैव प्रायमाश्रित्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः
॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीश्चैत्रवाचनी । ततः प्राय-
सुपासीना तुष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलप्य विरता भर्तुः पादौ प्रशृङ्गं
षा । उपविष्टाभवद्दीना शोच्छासं पुत्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः
संज्ञां पुनर्संख्या स राजा बभ्रुवाहनः । मातरं तामथालोक्य
रणभूमावधायवीत् ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किन्तु यन्मे माता
सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुमेति मृतं पतिम् ॥ २१ ॥
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं
संख्ये प्रेक्षते दुर्भरं वत ॥ २२ ॥ अहोऽस्या हृदयं दिव्या द्रवं
यन्न विदीर्यते । व्यूरीरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
॥ २३ ॥ दुर्भरं पुरुषिणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते । यत्र नाहं न
मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य
सन्नाहं काञ्चनं भुवि । अपविष्टं हतस्येह मया पुत्रेण पश्यता
॥ २५ ॥ ओ ओ पश्यत मे वीरं पितरं ग्राह्यणा भुवि । शयानं
वीरशयने मया पुत्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ग्राह्यणाः कुरुमुखस्य
ये गुह्या हयसारिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया
हतः ॥ २७ ॥ व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
आतृगंसस्य पापस्य पितृहन्तरणाजिरे ॥ २८ ॥ दुःखरा हादय-

समा हत्वा पितरमद्य वै । ममेह सुनृशंसस्य सम्भीतस्यास्य
 चर्मणा ॥ २८ ॥ शिरकपाले चास्यैव युञ्जत पितुरद्य मे ।
 प्रायश्चित्तं हि नाखन्यहत्वाद्य पितरं मम ॥ ३० ॥ पश्य नागो-
 क्षमसुते भर्तारं निहतं मया । कृत प्रियं मया तेऽद्य निहत्य
 समरेऽर्जुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिपीविताम् ।
 न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ ३२ ॥ सा त्व मयि
 नृते मातस्तथा गाण्डीयधन्वनि । भव प्रीतिमती देवि सत्येना
 ह्मानमालभे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः ।
 उपसृष्ट्य महाराज दुःखादधनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ शृण्वन्तु सर्व-
 भूतानि स्यावराणि चराणि च । त्वाह्य मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि
 भुजगान्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तम ।
 अस्मिन्नेव रणोद्देशे शीघ्रयिष्ये वल्लेवरम् ॥ ३६ ॥ न हि मे पितरं
 हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् । नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरु
 वधार्हित ॥ ३७ ॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोघतेन प्रमुच्यते ।
 पितरन्तु निहत्यैव दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महा-
 तैजा पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे
 निष्कृतिः कृतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृप ।
 उपसृष्ट्याभयतूष्णीं प्रायीषेती महेष्टमिति ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राचीपविष्टे नृपतौ मणिपूरैश्चरे तदा ।
 पितृशोकसमाविष्टे सह मात्वा परन्तपे ॥ ४१ ॥ उलूपी चिन्तया-
 मास तदा सञ्जीवनं मणिम् । स क्षीपातिष्ठत तदा पन्नगानां
 परायणम् ॥ ४२ ॥ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपते सुता ।
 मनःप्रच्छादिनी वाच सैनिकानामयान्ब्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ मा-
 शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः । अज्ञेयं गुरुपैरेप तथा देवै
 सवासवै ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता ।
 प्रियायं पुरुषेन्द्रस्य पितृस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ४५ ॥ जिघ्रासुर्ध्रुपः

एतस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः पर-
 वीरहा ॥ ४६ ॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा
 पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा क्षण्यपि प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेव मद्वा-
 नात्मा पुराणः आश्वतोऽक्षरः । नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं
 शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ अयन्तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विधा-
 म्यते । नृतान् नृतान् पद्मगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥
 एवमस्योरसि लब्धं स्थापयस्व पितुः प्रभो । सज्जीवितं तदा पार्थ
 स त्वं द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि
 मणिं तदा । पार्थस्यामिततेजः स पितृस्त्रेहादपापकृत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नास्ते मणौ वीरो जिष्णुस्सज्जीवितः प्रभुः । विरसुप्त इवो-
 त्तस्यौ नृदलोक्षितलोचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं लब्ध-
 संशं मनस्विनम् । समीप्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाचनः ॥ ५३ ॥
 उत्थिते पुत्रपव्याघ्रे पुनर्लक्ष्मीवति प्रभो । दिव्या समनसः पुण्या
 ववृषे पाकशासनः ॥ ५४ ॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मेषनिखना ।
 साधु साध्विति चाकाशे बभ्रुवः समद्वान् खनः ॥ ५५ ॥ उत्थाय
 च महाबाहुः पर्याश्रयतो धनञ्जयः । बभ्रुवाचनमालिङ्ग्य समा-
 जिघ्रत मूर्धनि ॥ ५६ ॥ ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।
 उत्तप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्वनञ्जयः ॥ ५७ ॥ किमिदं
 लक्ष्यते सर्वं शोकविन्नायहर्षवत् । रणाजिरममित्रस्त यदि जानासि
 शंस मे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थन्ते रणभूमिसुपागता । नागेन्द्र-
 दुहिता च यमुलूपी किमिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदं युद्धं
 लया मदर्चनात् कृतम् । स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदि-
 तुम् ॥ ६० ॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्त्वदा । प्रसाद्य
 यिरसा विद्वानुलूपी पृच्छतामियम् ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे-

अर्जुनपुत्रीवनेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अर्जुन उवाच । किमागमनकृत्यन्ते कौरव्यकुलनन्दिनि ।
 मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १ ॥ कश्चित् कुशलकामासि
 राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे । मम वा चपलापाङ्गि कश्चित्त्वं शुभ-
 मिच्छसि ॥ २ ॥ कश्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं प्रियदर्शने ।
 अकार्षेमहेमज्ञानादयं वा वभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कश्चिन्मुराणपुत्री
 ते संपत्नी चैववाहनी । चित्पाङ्गदा वरारोहा मापराध्यति किञ्चन-
 ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्हृदिता महसन्निव । न मे ह्यमपराहो-
 ऽसि न हि मे वभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तथास्येयं मम या
 प्रेथवत् स्थिता । श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ ६ ॥
 न मे कोपस्त्वया कार्यः शिरसा त्वां प्रसादये । अतुप्रियार्यं हि
 कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ॥ ७ ॥ यस्तत् शृणु महाबाहो
 निखिलेन धनञ्जय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवी नृपः
 ॥ ८ ॥ अधर्मेण हतः पार्य तस्यैषा निष्कृतिः कृता । न हि
 भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो हि पातितः ॥ ९ ॥ शिखेण्डिना
 तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा
 यदि जीवितम् ॥ १० ॥ कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ।
 एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ॥ ११ ॥ वसुभि-
 र्वसुधापाल गङ्गाया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः
 कथितं मया ॥ १२ ॥ गङ्गायास्तीरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप ।
 आप्नुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १३ ॥ इदम्पूर्वचो
 धोरं भागीरथा मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः
 सव्यसाचिना ॥ १४ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि ।
 तदनेनानुपङ्गेन वयमद्य धनञ्जयम् ॥ १५ ॥ आपेन योजयामेति
 तथास्त्विति च साग्रवीत् । तदहं पितूरविद्य प्रविश्य व्यधिते-
 न्द्रिया ॥ १६ ॥ अभयं स च तत् श्रुत्वा विषादमगमत् परम् ।
 पिता तु मे यस्त्वं गङ्गा त्वदर्थं समयाचत ॥ १७ ॥ पुनः पुनः

हरत् ॥ १७ ॥ धनुशस्य महच्चित्रं दुरेण प्रचक्रे च । हस्ता-
वापं पताकाञ्च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यचिती
व्यश्वो विधनुर्हस्तसारथिः । गदामादाय कौन्तेयमभिदुदाव वेग-
वान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । शरै-
रकर्त्त बद्धधा बद्धभिरध्वनाजितैः ॥ २० ॥ सा गदा प्रकलीभूता
विभीर्यमणिबन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले
॥ २१ ॥ विरयं विधनुश्च गदया परिवर्जितम् । नैच्छत्ताड-
यितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एमं विमनसं क्षत्र-
धर्मं समास्थितम् । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥ २३ ॥
पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । वक्षेत्तत् समरे कर्म
तव ब्राह्मण्यस्य सार्धिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्यः
नृपा इति । तेन जीवसि राजस्त्वमपराक्षोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥
इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागध । तथ्यमित्यभिगम्येनं
प्राञ्जलिः प्रत्यर्पयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं योद्धु-
मिच्छोत्साहे । यच्च कृत्यं मया तेषां तद्द्यूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥
तमर्जुनः समाख्याय पुनरेवेदमब्रवीत् । आगन्तव्यं परां चैली-
मश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं
हयम् । फाल्गुनश्च युधि येष्टं विधिवत् सहदेवजः ॥ २९ ॥
ततो ययेष्टमगमत् पुनरेव स कैशरी । ततः समुद्रतीरेण वज्रान्
पुण्ड्रान् सकोशलान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि श्लेच्छैर्न्या-
म्यनेकशः । विजिग्ये धमुषा राजन् गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
भागधपराजये दशमीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

पैमपयन उवाच । मागधेनार्थितो राजन् पाण्डवः श्वेत-

वैशम्पायन उवाच । स तु बाजी समुद्रान्तां पर्य्यत्, वसुधा
 मिमाम् । निवृत्तोऽभिमुखो राजन् धेनू वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥
 अमुगच्छन् तुरगं निवृत्तोऽयं किरीटभृत् । यदृच्छया समापेदे
 पुरं राजगृहं तदा ॥ २ ॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
 क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजहाव ह ॥ ३ ॥ ततः पुरात् स
 निष्कृष्य रथो धन्वी शरी तली । मेघसन्धिः पदातिस्तं धन-
 क्षयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आंसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनक्षयम् ।
 बालभावात्महारान्न प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५ ॥ किमयश्चार्थ-
 ते बाजी स्त्रीमध्यं इव भारत । हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व
 विमोक्षणे ॥ ६ ॥ अदत्तानुनयो युवे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
 करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहरं प्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्युक्तः प्रत्यु-
 वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विप्रकृत्ता मया कार्य इति मे
 व्रतं मार्जितम् ॥ ८ ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
 प्रहरस्व यंयाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९ ॥ इत्युक्तः प्राहरत्
 पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्र-
 दृक् ॥ १० ॥ ततो गाण्डीवभृत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 चकार भीष्मांस्तान् बाणान् मयत्नान् भरतर्षभ ॥ ११ ॥ स भीष्मं
 तस्य बाणैर्घ्नं कृत्वा वानरकेतनः । शरान् सुमोच ज्वलितान्
 दीप्तास्थानिव पन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्र-
 पथेषु च । अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथी ॥ १३ ॥
 संरक्ष्यमाणः पार्थिव शरीरे सव्यसाचिना । मान्यमानः सवीर्य-
 न्तर्भागधः प्राक्षिणोत् शरान् ॥ १४ ॥ ततो गाण्डीवधन्वा तु
 गागधेन गृध्राक्षतः । बभौ वसन्तसमवे पलाशः पुष्पितो यथा
 ॥ १५ ॥ अवन्धमानः सोऽभ्यघ्नन्नागधः पाण्डवर्षभम् । तेन तस्यो
 ग कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसाची तु संक्रुद्धो
 विरथ्य बलवदनुः । हयार्थकार निर्णीवान् मारयेय शिरो-

कौरव्यगाम्भारविषयं हृद्यः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानु-
गतस्तदा ॥ १९ ॥ ततो गाम्भारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः ।
घोरं भकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वातुसारे
दशमीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वाहनः । दक्षिणां दिशमास्थाय चारुथामास तं हयम् ॥ १ ॥
 ततः स पुनरावत्त हयः कामचरो वली । आससाद पुरीं रम्यां
 चेदीनां श्रुतिसाहयाम् ॥ २ ॥ शरभेणाञ्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन
 च । युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३ ॥ ततोऽञ्चितो
 ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् क्रोशलांश्च किरा-
 तानथ तङ्गणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः ।
 पुनरावृत्त्य कौन्तेयो दद्याच्छान्निगमस्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्राङ्गदो-
 नाम बलवानरिमर्द्दनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवंम्
 ॥ ६ ॥ तच्चापि वयमानीय किरौटौ पुरुषर्षभः । निपादराशौ
 विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन अगृहे
 तदा । तत्र चक्रे निपादैः स संग्रामं होमक्षर्पणम् ॥ ८ ॥ तत-
 स्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः । जिगाय युधि दुर्धर्षो यश्च-
 विघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जित्वा महाराज नैपादिं पाक-
 शासनिः । अञ्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्थवम् ॥ १० ॥
 तत्रापि द्विद्वैरश्वै रौद्वैर्माहिषकीरपि । तथा क्लोसुगिरेयैश्च युद्धं-
 मासीत् किरौटिगः ॥ ११ ॥ तांथापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण
 कर्मणा । तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२ ॥ गो-
 कर्षेमथ चासाय प्रमासमपि जग्मिवान् । ततो दारवतीं रम्यां
 वृष्टिवीराभिपालिताम् ॥ १३ ॥ आससाद हयः शौमान् कुरु-
 राजस्य यश्चियः । तमुत्सृज्य हयथेष्ठं यादवानां कुमारकाः ॥ १४ ॥
 प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् । ततः पुंरादिनिष्क्रम्य
 हृष्यान्धकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ अञ्चितो वसुदेवेन मातुजेन किरौ-
 टिनः । तौ समेत्य कुरुथेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ पर्या-
 भरतथेष्ठं पूजया समवस्थितौ । ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन
 हयो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
 क्रमेण व्यभरत् स्त्रीतस्ततः पञ्चनङ्गं ययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपि स

कौरव्य गान्धारविप्रयं हयः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानु-
गतस्तदा ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः ।
घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगौतापर्वणि अश्वानुसारे
समाप्तीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महा-
रथः । प्रत्यययौ युद्धाक्षेपं सैन्येन सहता वृतः । हस्तश्चरथ-
युक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अभ्युपमाणास्ते योधा नृपस्य
शकुनेर्वधम् । अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रशङ्घीतयरासनाः ॥ २ ॥
स तानुवाच धर्मात्मा वीरतत्सुरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं
न च ते जगद्गर्हितम् ॥ ३ ॥ वार्यमाणापि पार्थेन सान्त्वपूर्व-
ममर्षिताः । परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४ ॥
ततः शिरासि दौष्टास्यैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः । हुरैर्गाण्डीव-
निर्मुक्तैर्नातियत्रादिवार्जुनः ॥ ५ ॥ ते बध्यमानाः पार्थेन हय-
मुत्सृज्य सश्रमात् । न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षाहिता भयम् ॥ ६ ॥
निरुध्यमानस्तेऽपि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः । आदिश्यादिभ्य
तिजस्वी शिरांस्तेषां व्यपातयत् ॥ ७ ॥ बध्यमानेषु तेष्व्राजौ गान्धा-
रौऽपि समन्ततः । स राजा शकुने पुनः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८ ॥
तं युध्यमानं राजानं क्षयधर्मं व्यवस्थितम् । पार्थोऽग्नवीक्ष्य ते
यथा राजानो राजशासमात् ॥ ९ ॥ अक्षं युद्धेन ते वीर न
तेऽस्त्वय पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदमाहृत्य वाक्यमशान-
भोहितः । स शक्रसमकर्माणं समवाकिरदाशुतेः ॥ ११ ॥ तस्य
पार्थः शिरस्ताणमर्धेऽन्धेण पतिष्ठा । अपाहरदमेयात्मा जय-
द्रथशिरो यथा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व एव

ते । इच्छता तेन न हृती राजेत्यसि च तं विदुः ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतचणः । ययौ तैरेव संहितस्त्रैः
 क्षुद्रगैरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तरसा पार्थस्त्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भक्षे सन्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छितास्तु
 भुजान् कैचित् नाशुध्वन्त शरैर्हन्तान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तै
 प्रयुभिः पार्थसोदितैः ॥ १६ ॥ सध्मान्तनरनागाश्चमपतद्दिदुत
 बलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ गान्ध
 दृश्यन्त वीरस्य कैचिदग्रेऽग्निकर्मणः । रिपवः पात्यमाना वै दी
 सहेयुर्धनक्षयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिद्वयपुरःसरा
 जननौ निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 दव्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् । प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्षिप्त-
 कारिणम् ॥ २० ॥ ता पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत् प्रभुः ।
 शकुनैद्यापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रिय
 महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता । प्रतियोद्धुममिच्छन् भ्रातैव ह्य
 ममानव ॥ २२ ॥ गान्धारो मातरं श्रुत्वा हृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजस्त्रं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू
 शान्तता वैरं मा ते भूदुद्धिरीदृशी । गच्छेयास्व पराञ्चैत्रीमश्व-
 मेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुशारे

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युच्छानुययौ पार्थो हयं कामविहा-
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाश्च यः पुरम् ॥ १ ॥ त
 निवृत्तस्तु युथाव शारेणैव युधिष्ठिरः । शुलार्जुनं कुशलिनं स च
 हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च ततः कर्म गान्धारविषये तम् ।

शुक्ला चान्येषु दिग्गेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले
 तु दानवीं माघपाक्षिकीम् । इष्टं यक्षीता नद्यं धर्मा राजो
 युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय मन्त्रातेजा सर्वान् भ्रातृन्महोपति ।
 भीमश्च नकुलश्चैव सहदेवश्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
 तदा धर्मभृता वर । आमन्त्रा वदता येष्टो भीमं प्रहरता
 स्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुज । यथा
 मे पुरुषा प्रादुर्यं धनञ्जयसारिण ॥ ७ ॥ उपस्थितय कालो-
 ऽयमभितो वर्तते हय । माघी च पौर्णमासीयं मास येषो
 वृजोदर ॥ ८ ॥ तत प्रस्थाप्यन्तु विदासो ब्राह्मणा वेदपारगा ।
 वाजिनेधायसिद्धायं दिग् पश्यन्तु यच्चियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं स तु
 तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । दृष्ट शुक्ला शुङ्गाकेषमायान्तं
 पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेन प्राचै स्थपतिभि सह ।
 ब्राह्मणानग्रत कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं स बाल-
 चय यीमत संप्रतोलीसुघटितम् । मापयामास कौरवी यज्ञवाटं
 यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादग्रतसम्भारं मणिप्रवरकुट्टिमम् । वार-
 यामास विधिवहे मरुतविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तभान् फनकचित्राश्च
 तोरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदिग्गेषु दत्त्वा शुद्धं काञ्चनम्
 ॥ १४ ॥ अन्त पुराणा राज्ञाञ्च नानादिग्गसमोयुषाम् । कारया-
 म्मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणामाञ्च विश्वानि
 नानादिग्गसमीयुषाम् । वारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकम्
 ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
 मन्त्रावाहो राज्ञामह्निष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
 रायगुर्तृपसत्तमा । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानाशुधानि च
 ॥ १८ ॥ तेषा निविशतान्तेषु शिविरेषु मन्त्रात्मनाम् । नर्दत
 सागरस्यैव दिवस्पृग्भवत् स्वन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स
 राजा कुरुनन्दन । व्यादिष्टवान्पानानि यथाशक्यतिमागुपा

ते । इच्छता तेन न हती राजेत्यसि च त विदु ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पत्न्यायनकृतक्षण । ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तै
 क्षुद्रमृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तरसा पार्यस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भक्षै सन्नतपर्वभि ॥ १५ ॥ छच्छितास्तु
 भुजान् केचित् नाबुध्यन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तौ
 पृथुभि पार्यषोदितै ॥ १६ ॥ सन्थान्तनरनागाश्चमपतद्दिद्रुत
 वलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहु ॥ १७ ॥ नाभ्य
 दृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्राक्रमेण । रिपव पात्यमाना वै ये
 सहेयुर्धनक्षयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिद्वयपुर सरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरष्कृत्यार्थमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यदारय-
 दव्यग्र त पुत्र शुद्धदुर्मेदम् । प्रसादयामास च त जिष्णुमक्षिष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ ता पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत प्रभु ।
 शकुनेद्यापि तनय सास्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रिय
 महाबाहो यत्ते बुद्धिरिय कृता । प्रतियोद्धमन्नघ्न भ्रातैव त्व
 समानघ ॥ २२ ॥ गान्धारो मातर सृष्टा धृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजंस्त्व निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू
 प्राम्यता वैर मा ते भूदुद्धिरीदृशी । गच्छेयास्व पराक्षैर्वीमश्व-
 मेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अतुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यक्कानुययौ पार्थो हय कामविह
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो बाजी येन नागास्तव पुरम् ॥ १ ॥ ।
 निवृत्तन्तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिर । श्रुत्वाजुं कुशलिन म
 ह्मनामयत ॥ २ ॥ विजयम् च ततन्मै गान्धारविषये तदा

श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतन्निन्नेव काले
तु द्वादशौ माघपक्षिकीम् । इष्टं गच्छीता नक्षत्रं धर्मा राजो
मुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय महातेजा सर्वान् भ्रातृन्महीपति ।
भीमं च नकुलञ्चैव सहदेवञ्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
तदा धर्मभृता वर । आमन्त्र्य वदता येहो भीमं प्रहरता
स्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनामौ सहाश्वेन तवानुज । यथा
मे पुरा प्राङ्मुखं धनञ्जयसारिण ॥ ७ ॥ उपस्थितश्च काली-
ज्यमभितो वर्त्तते हय । माघी च पौर्णमासीयं मास रोषो
वृकोदर ॥ ८ ॥ ततः प्रस्थाप्यन्तु विद्वान् ब्राह्मणा वेदपारगा ।
वाजिनेधायसिंहायं देम पश्यन्तु यश्चियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं स तु
तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्ट श्रुत्वा शुद्धाक्षेणमायान्तं
पुरुपर्णम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेन प्राज्ञैः स्वपतिभिः सह ।
ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं च शाल-
चयं भीमतं संप्रतीक्षी सुघटितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं
यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादग्रतः स्रग्वाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् । कार-
यामास विधिवद्देमरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तभान् कनकचित्राश्च
तीरणानि वृक्षान्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम्
॥ १४ ॥ अन्तःपुराणा राज्ञाञ्च नानादेशसमीयुषाम् । कारया-
मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वेद्मानि
नानादेशग्रामीयुषाम् । कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकम्
॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो
महाबाहो राजागच्छिष्टकर्माणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
राययुर्नृपनत्तमा । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानाशुधानि च
॥ १८ ॥ तेषां निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्दन्
सागरस्येव दिवस्पृगभवत् स्वन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स
राजा कुरुनन्दन । व्यादिदिशान्नृपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषा

ते । इच्छता तेन न हतो राजेत्यसि च तं विदु ॥ १३ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणे । ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तौ
 क्षुद्रशरीरिव ॥ १४ ॥ तेषाम्बु तरसा पार्यस्तत्रैव परिधावताम् ।
 प्रजहारोत्तमाङ्गानि भक्षे सन्नतपर्वणि ॥ १५ ॥ उच्छ्रितास्तु
 भुजान् केचित नाबुध्यन्त शरैर्हतान् । शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तै
 पृथुभिः पार्यचोदितैः ॥ १६ ॥ सङ्ग्रान्तनरनागाश्चमपतद्बिद्रुत
 बलम् । हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ नाभ्य
 दृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्रकर्मणः । रिपवः पात्यमाना वै ये
 सहेयुर्धनप्लवम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृत्तपुरःसरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्यसुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
 दव्यग्रं तं पुत्रं शुद्धदुर्मदम् । प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्ट-
 कारिणम् ॥ २० ॥ ता पूजयित्वा वीभत्सु प्रसादमकरोत् प्रभुः ।
 शकुनेद्यापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न ते प्रिय
 मद्वावाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता । प्रतियोद्धुममित्रघ्नं भ्रातैव ह्य-
 ममानघ ॥ २२ ॥ गान्धारीं मातरं स्मृत्वा हृतराष्ट्रकृतेन च ।
 तेन जीवति राजंस्त्व निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ नैव भू-
 याम्यता वैरं मा ते भूदुहिरीदृशी । गच्छेयास्त्व पराक्षेत्रीमस्य
 मेधे नृपस्य न ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे

चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्यङ्गानुययौ पार्थो हयं कामविद्धा-
 रिणम् । न्यवर्त्तत ततो वाजी धीनागास्तयः पुरम् ॥ १ ॥ तं
 निवृत्तन्तु श्रुत्वा चारेणैव बुधिरिह । श्रुत्वार्जुनं कुयस्मिन् स च
 हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ तिलयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तरा ।

श्रुत्वा चान्येषु देशेषु च सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतन्निर्देशकाले
तु हादधी माघपाक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नद्यं धर्मराजो
मुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ समानीय मन्त्रातेजा सर्वान् आत्मन्महीपति ।
भीमश्च नकुलश्चैव सप्तदिवश्च कौरव ५ ॥ प्रोवाचेदं वच काले
तदा धर्मभृता वर । आमन्त्र्य वदता श्रेष्ठो भीम प्रहरता
स्वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ रुद्राष्ट्रेण तवानुज । यथा
मे पुरुषा प्रादुर्ध्वं धनञ्जयसारिण ॥ ७ ॥ उपस्थितय काली-
ऽयमभितो वर्तते हय । माघी च पौर्णमासीय मास शेषी
वृषोदर ॥ ८ ॥ ततः प्रस्थाप्यन्तु विद्यासो ब्राह्मणा वेदपारगा ।
वाजिनेधायसिद्धार्थं देव पश्यन्तु यच्चियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं च तु
तच्चक्रे भीमो नृपतिपासनम् । हृष्ट श्रुत्वा गुडाकेयमायान्तं
पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो यथी भीमसेन प्राचै स्तपतिभि सप्त ।
ब्राह्मणानग्रत कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तं च शाल
चय भीमत संप्रतीक्षीसुषहितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाट
यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादगतसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् । कार-
यामास विधिवद्धेमरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तथान् जनकचित्ताश्च
तोरणानि वृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धश्च ब्राह्मणम्
॥ १४ ॥ अन्तःपुराणा राजाश्च नानादेशसमोऽयुषाम् । कारया-
मास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणमाञ्च वैश्वानि
नानादेशसमीयुषाम् । वारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकम्
॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिपासनात् । भीमसेनो
मन्त्रावाचो राजागच्छिष्टकर्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपते-
राययुर्नृपसत्तमा । इद्वान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वाणां युधानि च
॥ १८ ॥ तेषां निविशतान्तेषु शिविरेषु मन्त्रात्मनाम् । नईत
सागरस्येव द्विस्सुगमवत् स्वन ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स
राजा कुरुनन्दन । व्याट्टिष्टिष्टान्नपानानि यथाशक्यतिमागुपा

॥ २० ॥ वाचनानाह विनिधाः आत्माः शालीसुगौरवैः । तमेतं
 भरतयेष्टो वादिदेष म धर्मराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्महायज्ञे
 धर्मराजस्य धीमतः । समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः
 ॥ २२ ॥ ये च दिजातिप्रवरास्तत्तामन् पृथिवीधये । समाजग्मुः
 समिप्यास्तान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ सर्वान् य ताननुययौ
 यावदावसंयान् प्रति । स्वयमेव महातेजा दध्मं त्यक्त्वा गुधिष्ठिरः
 ॥ २४ ॥ ततः कृत्वा स्वपतयः प्रिलिनीऽन्ये च धी तदा । कृतस्त्वं
 यज्ञविधिं राज्ञे धर्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्म-
 राजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः । दृष्ट्यपोभवद्वाजा सह भ्रातृभि-
 राहतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु धार्मिनो हेतु-
 वादिनः । हेतुजादान् बहूनाजः परस्परजिगौषवः ॥ २७ ॥
 दृष्टुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् । दैवन्द्रष्टेव विहितं
 भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ दृष्टुस्त्वोरणान्यत्र आतकुम्भमयानि
 ते । यथासनविचारांश्च सुबद्धन् जनसञ्चयान् ॥ २९ ॥ घटान्
 पाथीः कटाक्षानि कलंसान् वर्तमानकान् । न हि किञ्चिदसौवर्ण्यं
 मयश्चन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपान् य शास्त्रपठितान् दारवान्
 हेमभूषितान् । उपकृष्टान् यथाकामं विधिवद्भूरिवर्धसः ॥ ३१ ॥
 स्थलजा जलजा धी च र्षयः केचन प्रभो । सर्वानिव समानीता-
 नपशंस्तस्य ते नृपाः ॥ ३२ ॥ गायैव मद्भिषीयैव तथा हव-
 स्त्रियोऽपि च । शौदक्रानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च
 ॥ ३३ ॥ जरायुजाष्टजातानि खेदजान्युद्धिदानि च । पर्यता-
 नूपजातानि भूतानि दृष्टुश्च ते ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशु-
 गोधनधान्यतः । यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विप्रयमागताः ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणानां विशाक्षैव बह्वृशन्नमन्दिमत् । पूर्णं यतसहस्रे तु
 विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६ ॥ दुन्दुभिर्मेषनिर्घोषो मुहुर्मुहु-

रताड्रत । विननादामकृत्वापि दिवसे दिवसे गते ॥ ३७ ॥ एवं
 स ववते यज्ञो धर्मराजस्य धीमत । अन्नस्य सुबहन् राज-
 न्नत्सर्गान् पर्वतोपमान् । दधिकुल्याश्च ददृशु सर्पिषश्च कृद्दान्
 जना ॥ ३८ ॥ जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुत । राज-
 न्नदृश्यतैकस्थो राजस्तस्य मन्त्रामखे ॥ ३९ ॥ तत्र जातीमहस्ताणि
 पुरुषाणां ततस्तत । सहीत्वा भाजमान् जम्बुर्बहति भरतर्षभ
 ॥ ४० ॥ क्षत्रिणाद्यापि ते सर्वे समृष्टमणिकुण्डला । पर्यवेधन्
 हिजातींस्तान् शतशोऽय सद्यश ॥ ४१ ॥ विविधान्यक्तपानानि
 गुरुषा धेनुयायिन । ते वै नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणाना ददुश्च
 न्न ॥ ४२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे
 पञ्चाशीतोऽध्याय ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् तेद्विदो राजश्च पृथिवी-
 श्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपा-
 साता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वरा । एतेषा क्रियता पूजा
 पूजाहर्षं हि नराधिपा ॥ २ ॥ इत्युक्तं च तथा चक्रे गरेन्द्रेण
 यमस्विना । भीमसेनो महातेजा यमाभ्या सह पाण्डव ॥ ३ ॥
 अथाभ्यगच्छतोविन्दो वृष्णिभि सह धर्मजम् । बलदिव पुरस्कृत्य
 सर्वप्राणभृता वर ॥ ४ ॥ गुग्गुधानेन संहित प्रदुग्धेन गद्देन च ।
 निशठेनाथ आग्नेन तथैव कृतवर्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परा
 पूजा चक्रे भीमो महारथ । विविशुक्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति
 च सर्वश ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरमभीषे तु कथान्ते मधुसूदन । अर्जुनं
 कथयामास वज्रसंश्रामकर्षितम् ॥ ७ ॥ स त यप्रच्छ कौन्तेय पुन
 स्तनरिन्दमम् । धर्मज्ञ यक्रजं जिष्णुं समानष्ट जगतपति ॥ ८ ॥

आगमहारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृपः । योऽद्राक्षीत् पाण्डव-
 श्रेष्ठं वहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ९ ॥ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च
 मम प्रभो । कुरु-कार्याणि कौन्तेय हवमेघार्थसिद्धये ॥ १० ॥
 इत्युक्तः प्रत्यवाचैनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । दिष्ट्या स कुमली
 जिष्णुरपायाति च नाश्व ॥ ११ ॥ यदिदं सन्दिदेशाग्निं पाण्ड-
 वानां बलाग्रणीः । तदाश्नातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥ १२ ॥
 इत्युक्तो धर्मराजेन हृष्याग्रन्धकपतिस्तदा । प्रीवाचेदं वचो वाम्सी
 धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ इदमाह महा राज पार्थवाक्यं
 मरन्तरः । वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्येभिर्दं मम ॥ १४ ॥
 आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवपंथ । प्राप्तानां महतां पूजा
 कार्या ह्येतत् त्वमं हि नः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजा विश्वाप्यो
 मम मानह । यथा चात्ययिकं न स्याददर्षहरणोऽभवत् ॥ १६ ॥
 कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् । राजहेपान्त नश्येयु-
 रिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स
 पुरुषोऽब्रवीत् । धनक्षयस्य नृपते तस्मै निगदतः शृणु ॥ १८ ॥
 उपयास्यति यश्च नो मणिपूरपतिर्नृपः । पुत्री मम महातेजा
 दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तं भवान् मदपेक्षार्थं विधिवत्
 प्रतिपूजयेत् । स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २० ॥
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनन्द्यास्य तदाव्य-
 भिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे

पण्डुपौतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्प्रमहंसि भाषि-
 तुम् । तस्मैऽनृतरसं पुण्यं मनो हृदादयति प्रभो ॥ १ ॥ वदन्ति

विस्मयशुद्धानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरासन् हृषीकेश तत्र
 तत्र च मे श्रुतम् ॥ २ ॥ किं निमित्तं च नित्यं हि पार्यं सुख
 विवर्जितम् । अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः । ३ ॥
 सन्तिन्त्यामि वीन्तेय रक्षो जिष्णुं जनार्दनम् । अतीव दुःखभागी
 च सततं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४ ॥ किन्तु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षण-
 पूजितम् । अनिष्टलक्षणं कृष्णं येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ५ ॥ अती-
 वासुखभागी च सततं कुन्तिनन्दनम् । न हि पश्यामि वीभत्सी-
 निन्द्य गात्रेषु किञ्चन । शोतव्यस्तेष्वेतैस्तमे व्याख्यातुमर्हसि
 ॥ ६ ॥ इत्युक्तं च हृषीकेशो ध्यात्वा समदुत्तरम् । राजानं
 भोजराजन्यवर्दनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ न ह्यस्य नृपते विस्मित
 संश्लिष्टमुपलक्ष्ये । ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्थाधिके यत
 ॥ ८ ॥ च ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्यसु वर्तते । न चान्यदनु
 पश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तं पुरुषश्रेष्ठस्तदा
 कृष्णो न धीमता । प्रोवाच वृष्णिशार्दूलगेवमेतदिति प्रभो ॥ १० ॥
 कृष्णा तु द्वौपदी कृष्णा तिर्यक् शरस्यमैक्षतः । प्रतिजग्राह
 तस्यास्तं प्रणयञ्चापि कैशिका । सद्युः सखा हृषीकेश साक्षा
 दिव धनञ्जय ॥ ११ ॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च

दिष्टासि पार्थ कुशली घन्यो राजा युधिष्ठिर ॥ १८ ॥ कोऽन्यो
 हि पृथिवीं कृत्स्ना जित्वा हि युधि पार्थिवान् । चारयित्वा
 हययेष्ठमुपागच्छेद्वैजुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो
 राजान सगरादयः । तेषामपौष्ट्यं कर्म न कदाचन शुभम्
 ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपा । यस्त्र कुरु-
 कुलयेष्ठ दुष्करं कृतज्ञानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदता तेषां पुत्रा
 कार्यमुखा गिरः । शृण्वन् विवेश घर्मात्मा फाल्गुनो यशसंस्तरम्
 ॥ २२ ॥ ततो राजा सहामात्यैः कथां यदुनन्दन । धृतराष्ट्र
 सुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुसादा ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य पितुं पादौ
 धर्मराजस्य धीमतः । भीमादींश्चापि संपूज्य पृथिव्यजत केशवम्
 ॥ २४ ॥ तैः समेत्यार्चितस्तांश्च प्रत्यक्ष्वाथ यथाविधि । विप्रयाम
 महाबाहुस्तौरं लब्ध्वा व पारग ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स
 राजा वभ्रुवाहनः । मातृभ्या सहितो धीमान् कुक्षनेव जगाम
 ह ॥ २६ ॥ तत्र वृद्धान् यथावत् स कुक्षनन्याय पार्थिवान् ।
 अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः । प्रविवेश पितामह्या
 कुक्ष्याभवनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वभ्रुवाहना

शमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवे-
 शनम् । पितामहीमभ्यनन्दत् साञ्जा परमवल्गुना ॥ १ ॥ तत-
 श्चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च । पृथा कृष्णाश्च सहिते
 विनयेनोपजग्मतुः । सुभद्राश्च यथान्याय याथान्या कुरयोपित
 ॥ २ ॥ ददौ कुन्ती ततस्ताभ्या रत्नानि विविधानि च । द्रौपदी
 च सुभद्रा च याथाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३ ॥ ऊपतुस्ततः ते दिव्या

महार्हभयनासने । सुपूजिते स्वयं कुन्या पार्थस्य हितकाम्यया
॥ ४ ॥ स च राजा मन्त्रातेजा पूजितो बभ्रुवाहन । धृतराष्ट्रं
महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरश्च राजानं भीमा-
दींश्चापि पाण्डवान् । उपगम्य मन्त्रातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ६ ॥
स ते प्रेम्णा परिष्वक्त पूजितश्च यथाविधि । धनस्त्रासै ददुर्भूरि
प्रीयमाणा महारथा ॥ ७ ॥ तथैव च महीपाल कृष्णं चक्र-
गदाधरम् । प्रद्युम्नं देव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८ ॥
तस्मै कृष्णो ददौ राशे महार्हमतिपूजितम् । स्वयं हेमपरिष्कार
दिव्याश्चयुजसुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ
तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं भानार्याभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥
ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनि । युधिष्ठिरं समभ्येत्य
वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यज्ञस्तु समयो
हि ते । सुहृत्सो यज्ञिय प्राप्तयोदयन्तीश्च याजका ॥ १२ ॥
अक्षीनी नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेष्वयश्च कल्पयताम् । बद्धत्वात् काञ्च-
नाप्यस्य स्यातो बद्धसुवर्णक ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणा
त्रिगुणा कुरु । तिलव्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा क्षत्र कारणम्
॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्र त्व सम्प्राप्य बद्धदक्षिणान् । शान्ति-
पथ्याकृतं पापं प्रक्षाल्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमश्चैतत्
पावनञ्चेतदुत्तमम् । यदश्वमेधावभ्यय प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥
इत्युक्तं य तु नेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना । दीक्षा विवेक धर्मात्मा
धाजिमेधापये तत् ॥ १७ ॥ ततो यश्च महत्कृत्स्नोऽर्होऽस्ति
महाक्रतुम् । वत्सन्नदक्षिण राजा सर्वकामशुणान्वितम् ॥ १८ ॥
तत्र वेदविदो राजंयक्रु कर्माणि याजका । परिक्रमन्त सर्वज्ञा
विधिवत् साधु शिञ्चितम् ॥ १९ ॥ न तेषां खलितं किञ्चिदासी-
न्नाप्यकृतं तथा । क्रमशुक्तश्च युक्तश्च चक्रुस्तत्र दिजर्षमा ॥ २० ॥
कृत्वा प्रवर्गं धर्माण्य यथावत् दिजसृत्तमा । चक्रुस्ते विधिव

द्राजंस्तथैवाभिषवं दिजा ॥ २१ ॥ अभिसूय ततो राजन् सोमं
 सोमपसन्तमा । सवनान्यानुपूर्वेण चक्रुः शास्त्रानुगारिण ॥ २२ ॥
 न तत्र कपण वयिन् दुरिदो बभूव च । क्षुधितो दुःखितो
 वापि प्राकृतो वापि मानव ॥ २३ ॥ भोजन भोजनार्थंभ्यो दाप-
 यामास भद्रुजा । भीमसेनो महातेजा सततं राजभाषणात्
 ॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाश्वापि सर्वकार्याणि याजका । दिवसे
 दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नापङ्कजविद्रासीत्
 सदस्यस्तस्य धीमत । नाद्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविच-
 क्षण ॥ २६ ॥ ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते पङ्क्तैश्चान् भरतर्षभ ।
 खादिरान् विलुप्तमितास्तावत् सर्ववर्णिन ॥ २७ ॥ देवदारुमयौ
 दौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे । श्लेष्मातकमयश्चैक याजका समकल्प-
 चन् ॥ २८ ॥ शोभायं चापरान् यूपान् काञ्चनान् भरतर्षभ । स
 भीम कारयामास धर्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त
 राजर्षे वासोभिरुपशोभिता । महैन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षि-
 भिरिदिवि ॥ ३० ॥ इष्टिका काञ्चनीयात् चयनायं कृताभवन् ।
 शुशुभे चयन तत्र दक्षस्येव प्रजापते ॥ ३१ ॥ चतुर्थित्यस्य तस्या-
 सीदष्टादशकरात्मकः । स रुक्मपद्मो निश्चितस्त्रिवोणो गरुडा-
 कृतिः ॥ ३२ ॥ ततो निगुक्ता पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः ।
 तं तं देव समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभा-
 शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये । सर्वास्तानभ्ययुञ्जस्ते तत्रानि-
 षयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता चासीत् पशूना त्रिशती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मन ॥ ३५ ॥ स यज्ञः शुशुभे
 तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः । गन्धर्वगणसंगीतः प्रत्यूषोऽप्यरसागणैः
 ॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसकीर्णं किञ्चरैद्योपशोभितः । सिद्धविप्र-
 निवासैश्च समन्तादभिस्रुतः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु-
 त्वासायिष्या दिजर्षभा । सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञसंस्तरे ॥ ३८ ॥

नारदस्य बभूवात् तुम्बुरुस्य महाद्युति । विश्वावसुसित्रसेन-
सुथान्ये गीतशोविदा ॥ ३९ ॥ रमयन्ति स्म तान विप्रान् यज्ञ-
कर्मान्तरेषु वै । गन्धर्वा गीतकुशला नृत्येषु च विमारदा ॥ ४० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधे
अष्टाशीतोऽध्याय ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपयित्वा पशून् रम्यान् विधिवद्विज-
सत्तमा । तन्तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातय ॥ १ ॥ तत
संज्ञाय तुरगं विधिवद्वाजक्रास्तदा । उपसंवेद्ययत्राजंस्ततश्चा
दुपदात्मजाम् । कलाभिस्त्रिदशभूराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २ ॥ उद्धृत्य तु वपान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातय । अपया-
मासुरव्यघ्रा विधिवद्धरतर्पणम् ॥ ३ ॥ त वपाधूमगन्धन्तु धर्मराज
सहानुजैः । उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्वपापापहन्तम् ॥ ४ ॥ शिष्टा-
न्यद्रानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप । त न्यमो जुहुवुर्द्वीरा
रमस्ता षोडशर्त्विज ॥ ५ ॥ संस्थाप्यैव तस्य राजस्त यज्ञं
प्रकृतेजस । व्यास सन्निधौ भगवान् जह्वयामास त नृपम् ॥ ६ ॥
ततो युधिष्ठिर प्रादाद्वाज्यणेभ्यो यथाविधि । षोडश सहस्रं
निष्काणा व्यासाय तु वसुधराम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य धरा राजन्
व्यास सत्यवतीसुत । अन्नवीजुरतश्चेष्ट धर्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८ ॥ वसुधा भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम । निष्कृत्यो
दीयता मञ्च द्वाज्यणा हि घनार्थिन ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रत्युवाच महामना । भ्रातृभिः सहितो धीमान्मथ्ये राज्ञा
महात्मनाम् ॥ १० ॥ अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा कृता ।
अर्जुनेन जिता चैव ऋत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११ ॥ वनं
प्रवेक्ष्य विमात्रा जिमज्जप्य महीमिमाम् । चतुर्धा पृथिवीं हत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणत ॥ १२ ॥ नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं दिज-
 सत्तमा । इदं निधं मनो विप्रा भ्रातृणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥
 इत्युक्तवति तन्मिस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा । एवमेतदिति प्राङ्ग-
 स्तद्भूल्लोमहर्षणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरौक्षे वागाभीत् साधु
 साध्विति भारत । तथैव दिजमङ्गानां श्रमता विवभौ स्वन ॥ १५ ॥
 द्वैपायनस्तथा कृशा पुनरेव युधिष्ठिरम् । प्रोवाच मध्ये विप्राणा-
 मिदं संपूजयन् मुनि ॥ १६ ॥ दक्षैषा भवता मञ्च तान्ते प्रति-
 ददान्यहम् । हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते
 ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीडासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । यथाह
 भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्ता स कुरुक्षेत्रे
 प्रीतात्मा भ्रातृभि सह । कोटिकोटीकृता पादात् दक्षिणा
 त्रिगुणा क्रतो ॥ १९ ॥ न करिष्यति तल्लोको कश्चिदन्यो नरा-
 धिप । यत कृत कुरुराजेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २० ॥ प्रति-
 मञ्च तु तद्रथ नृणां द्वैपायनो मुनि । ऋत्विगभ्य प्रददौ विदा-
 सतुर्धा व्यभजंय ते ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रियं दत्त्वा तद्विरण्य
 युधिष्ठिर । धूतपापो जितस्त्रगो मुमुद्रे भ्रातृभि सह ॥ २२ ॥
 ऋत्विजस्तमपथ्यन्त सुवर्णनिचवन्तदा । व्यभजन्त दिजातिभ्यो
 यथोक्ताह यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञघाटी च यतकिञ्चित् हिरण्य
 सविभूषणम् । तोरणानि च यूपस्थ घटान् पात्रीस्तथेष्टया ।
 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाता सर्वं तद्व्यभजन् दिजा ॥ २४ ॥ अनन्तरं
 दिजातिभ्य श्रित्वा जङ्घिरे वसु । तथा विटशूद्रसङ्घाथ तथान्ये
 स्तेच्छ्वातय ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे मुदिता जम्बुरास-
 यान् । तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमयं
 भगवान् व्यास कुन्त्यै प्रादाधि मानत । प्रददौ तस्य महतो
 हिरण्यस्य महाद्युति ॥ २७ ॥ प्रउशुरात् प्रीतिदायन्त प्राप्य मा
 प्रीतमानसा । चक्रन्त पुण्यवन्तेन मुमहत्त सङ्घय पृथा ॥ २८ ॥

अष्टमेधपर्व ।

गत्वा हवभूते राजा विषाणा भ्रातृभिः सह । सभाज्यमानः
 शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २८ ॥ - पाण्डवाय महीपालैः समेतै-
 रभिसंवृताः । अयोध्यां महापराजं अष्टास्तारागणैः रत्नैः ॥ २९ ॥
 राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्दत्तानि विविधानि च । राजानि कृतं
 हारान् स्त्रियो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ तदगोपमपर्थन्तं पार्थः
 पार्थिवमण्डजे । विशृजन् शुशुभे राजन् यथा वैश्वणस्तथा
 ॥ ३२ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाञ्जनम् । प्रदाय
 विलुप्तं वित्तं शृङ्गान् प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ दुःमलायाय तं
 पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वरान्येऽथ पितुर्धीमान् खसुः प्रीत्या
 न्यवेमयत् ॥ ३४ ॥ वृषतीथैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सुपूजि-
 तान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो शुधिष्ठिर ॥ ३५ ॥
 गोविन्दश्च मूढात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथान्यान् वृष्णि-
 वीराय प्रद्युम्नादीन् सहस्रजम् ॥ ३६ ॥ पूजयित्वा महापराजं
 यथाविधि महाद्युति । भ्रातृभिः संवृता राजा प्रास्थापयदरि-
 न्दमः ॥ ३७ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मैराजस्य धीमतः । वज्र-
 धनरत्नैश्च सुरागैरेयमागरः ॥ ३८ ॥ सर्पिः पद्मा कृदा यत्र बभूवु-
 र्याग्रपर्वता । रसाक्षा कर्दमा नदी बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
 भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यता तथा । पशूना बध्यता-
 स्त्रैव नान्तं दृष्टिशिरे जना ॥ ४० ॥ गतः प्रमत्तमुदितः समीत-
 शुवतीक्ष्णतम् । शृङ्गमङ्गनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४१ ॥ दीयतां
 भुज्यतां चैष्टं दिवारात्रमवारितम् । तं महीसयसङ्गमं दृष्ट-
 पुष्टजनालुलम् । कथयन्ति मा पुरुषा नानादिशनिवामिनः ॥ ४२ ॥
 वदित्वा धनधारामि कामैरत्नैरसैस्तथा । विषाणा भरतयेष्टः
 इत्यर्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४३ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अष्टमेधसमाप्ती

एकमनवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

जनमेजय उवाच । पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य
धीमतः । यदायर्थमभूत् किञ्चित्तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा राजभार्द्वजं महदायर्थमुत्त-
मम् । अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत् प्रभो ॥ २ ॥ तर्पितेषु
हिजाग्रेषु अतिसम्बन्धिवन्धुषु । दीनान्धकूपणे वापि तदा भरत-
सन्तमः ॥ ३ ॥ युधमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत । पतत्सु
पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४ ॥ नीलाक्षस्तत्र नकुली रुक्म-
पार्श्वस्तदानघः । वज्राशमिसमं नादमुद्धदसुधाधिपः ॥ ५ ॥ सकृ-
दुत्सृज्य तं नादं वासयानो ऋगहिजान् । मानुषं वचनं प्राह
धृष्टो विलम्बयो महान् ॥ ६ ॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो
नराधिपा । उच्छृण्वतेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विधाम्पते । विस्मयं परमं जग्मुः
सर्वे ते ब्राह्मणपंभाः ॥ ८ ॥ ततश्चमेत्य नकुलं पथ्येपृच्छन्त ते
हिजाः । कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम् ॥ ९ ॥ किं
बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् । कथं भवन्तं विद्याम
यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमं कृतस्त्वं विविधै-
र्यज्ञियैः कृतम् । यथागमं यथान्यायं कर्त्तव्यञ्च तथा कृतम् ॥ ११ ॥
पूजाह्वां पूजिताश्चात्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात् । मन्त्राङ्गतिङ्गित-
श्चाग्निर्दत्त्वं देयममत्सरम् ॥ १२ ॥ तुष्टा हिजास्तययात्र दानै-
र्बहुविधैरपि । अत्रियाश्च सुयुक्तेन आक्षेयापि पितामहा ॥ १३ ॥
पालनेन विश्वस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः । अनुक्रोधैस्तथा शूद्रा
दानमेतैः प्रयग्ननाः ॥ १४ ॥ शान्तिसम्बन्धिनस्तुष्टा शौचेन च
नृपस्य न । देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणे शरणागताः ॥ १५ ॥
यद्यत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं हिजातिषु । यथाश्रुतं यथादृष्टं
पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥ अन्वेयवाक्यं प्राश्नस्व दिव्यरूपं
विभर्षि च । समागतस्य विप्रैस्त्व तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्ठो दिजेस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् । नैया मृषा मया
वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा हिजाः ॥ १८ ॥ यन्मयीत्तमिदं वाक्यं
शुभाभिधाप्युपश्रुतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यैश्चस्तुखी हिज-
र्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवष्टं मयैतद्वो वक्तव्यं हिजसत्तमा । शृणुता-
व्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च
यन्मयाद्भुतमुन्नमम् । उच्छ्वस्तैर्वेदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः
॥ २१ ॥ स्वर्गं येन हिजाः प्राप्तः समार्थः ससुतस्तुपः । यथा
- 'चाक्ष' शरीरस्य समेदं काक्षणीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्त्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्तस्य विप्रदत्तस्य तद्दिजाः ॥ २३ ॥ धर्माक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रे धर्मश्चैवैवम्भिर्वृते । उच्छ्वस्तिर्हिजः कश्चित् कापोति-
रभवत्तदा ॥ २४ ॥ समार्थः सह पुत्रेण सस्तुपस्तपसि स्थितः ।
वभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा निवर्तेन्द्रियः ॥ २५ ॥ पष्ठे काले
सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुप्रतः । पष्ठे काले कदाचित् तस्या-
हारी न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स पष्ठे
काले हिजोत्तमः । कदाचिद्वर्मिणस्तस्य दुर्मिचि सति हारणे ॥ २७ ॥
नाविद्यत तदा विप्रः सस्तुपस्तपनिबोधत । क्षीणोपधिसमावेष्टे
द्रव्यक्षीणोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत
भोजनम् । शुधापरिगता सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
उच्छ्वस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे । चणार्त्तय शुधार्त्तय
स विप्रस्तपसि स्थितः ॥ ३० ॥ उच्छ्वस्तप्राप्तवानेव ब्राह्मणः शुक्लमा-
न्यितः । स तथैव शुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन च ॥ ३१ ॥ क्षप-
यामास तं कालं कृष्णप्राणो दिजोत्तमः । अथ पष्ठे गते काले
यवप्रस्थमुपाजियत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थन्तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः ।
कृतजप्याङ्गिकास्ते तु ह्रस्वा चानि यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुडुवं
कुडुवं सर्वे व्यगमन्त तपस्विनः । अथागच्छत् दिवः कश्चित्तिपि-

भुञ्जता तदा ॥ ३४ ॥ ते त दृष्टातिथि प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तेऽभिवाद्य सुखप्रश्न दृष्टा तमतिथि तदा ॥ ३५ ॥ विशुद्धमनसो
 दान्ता यदादमसमन्विता । अनसूया जितक्रोधा साधवो
 वीतमत्सरा ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमदक्रोधा धर्माश्चा हिजसत्तमा ।
 सप्रज्ञचर्यो गोवन्ते तस्याख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥ कुटी प्रवे
 शयामास क्षुधार्तमतिथिन्तदा । इदमर्थं च पाद्यञ्च वृषी चैर्य
 तवानघ ॥ ३८ ॥ शुचय सक्तवयेने नियमोपाज्जिता प्रभो ।
 प्रतिगच्छीष्व भद्रन्ते मया दत्ता हिजर्षभ ॥ ३९ ॥ इत्युक्त प्रति
 गच्छाय सक्ताना कुडवं हिज । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टि
 जगाम स ॥ ४० ॥ स चच्छृणुत्तिष्ठ प्रेक्ष्य क्षुधापरिगत हिज ।
 आहार चिन्तयामास वयं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्य भार्या-
 अवीडाक्य मङ्गागो दीयतामिति । गच्छत्वेष यथाकाम परितुष्टो
 हिजोत्तम ॥ ४२ ॥ इति श्रुवन्ती ता साध्वी भार्या स हिज-
 सत्तम । क्षुधापरिगतो ज्ञात्वा तान् सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
 आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा । जानन् वृद्धा क्षुधा-
 र्त्ताञ्च आन्ता ग्लाना तपस्विनीन् ॥ ४४ ॥ त्वमेस्थिभूता वेपन्ती
 ततो भार्यानुवाच च । अपि कीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव शोभने
 ॥ ४५ ॥ स्त्रियो रक्षाय पोषाय न त्वेव वक्तुमर्हसि । अशुक्रम्परो
 नर पद्मरा पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥ धर्मरामार्थकार्याणि
 शूद्रा दुलभन्तति । दारिद्र्यधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा
 ॥ ४७ ॥ न वेत्ति वर्गातो भार्यारक्षणे योऽक्षम पुमान् । अयमो
 महदाप्नोति नरकाश्चैव गच्छति । प्रपतेद्यशसो दीप्ताय स च
 लोकान्त्र चाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ इत्युक्ता सा तत प्राञ्च धर्मार्थौ नो
 समौ हिज । सक्तुप्रस्यचतुर्भाग रक्षणेन प्रसीद मे ॥ ४९ ॥
 सत्य रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जित । स्त्रीणां पतिमनाधान
 वासितश्च हिजर्षभ ॥ ५० ॥ ऋतुर्मातुः पित्रुर्वीजं दैवत परम

पति । भर्तुं प्रसादान्जारीणा रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पाल-
नादि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणाच्च मे । पुत्रप्रदानादरदस्त्वामात्
सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ कुरापरिगतो ब्रह्म' शुधात्तो दुर्वलो
भयम् । उपवासपरिधान्तो यदा त्वमपि कर्षित ॥ ५३ ॥ इत्युक्त'
स तथा सक्तून् प्रयच्छैन वचोऽब्रवीत् । दिङ् सक्तूनिमान् भूय'
प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रयच्छ भुक्त्वा च न तुष्टि-
मगमत् दिङ् । तमुच्छ्वसितिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रयच्छ त्वं दिङ् विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृत मन्ये तस्मादैतत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि
परिपाल्यो मे सर्वदैव प्रयत्नत । साधूना काङ्क्षित यत्नात् पितु-
र्हृदस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ पुत्रार्थो विहितो ज्ञेय वार्धके परि-
पालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु आश्रयती ॥ ५८ ॥
प्राणधारणमात्रेण अथ कर्तुं तपस्त्वया । प्राणो हि परमो
धर्मो स्थितो दिङ्गेषु दिङ्निनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वर्षसहस्री त्व बाल एव मतो मम ।
उत्प्राप्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात ॥ ६० ॥ बालानां
शुद्धशक्ती जानाम्येतद्ब्र प्रभो । त्वहोऽह धारयिष्यामि त्व बली
भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णैर्न वयसा पुत्रं न मां शुदाधतेऽपि च ।
दीर्घकाल तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्ति ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुति ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्प्राणात्मानमिच्छात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । रूपेण सदृशस्त्व मे शीलेन च दमेन च । परी-
क्षितय ब्रह्मणा सक्तूनादस्ति ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वादाय तान्
सक्तून् प्रीताणा दिङ्बन्धनम् । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ
तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उच्छ्वसितस्तु धर्माणां प्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥ त वै ब्रह्म

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं
वाक्यमग्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्रं भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादा-
न्निर्वृत्ता मेम लोका किलाक्षया । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र
भत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥ धर्मादो हि यथा वेता वज्रिस्त्रेता
तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षय ॥ ७० ॥
पितॄन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं
साधुलोकानुपाशुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्षाङ्गी त्वा विधर्षा निरीक्ष्य
वै । कर्पिता सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं
सक्तून् गृहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातक । कल्याणवृत्ते कल्याणि
नव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपो-
ऽन्विताम् । वृष्टवृत्ति निराहारा द्रक्ष्यामि त्वा कथं शुभे ॥ ७४ ॥
बाला क्षुधाक्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया । उपवासपरि-
श्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

क्षुप्रोवाच । गुरोर्मम गुरुस्त्व वै यतो दैवतदैवतम् । दिवाति-
दिवस्ताप्तास्त्व सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ देहं प्राणाय धर्मं च
शुश्रूषार्थमिदं गुरो । तव विप्र प्रसादेन लोकान् प्रापस्यामहे
शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्या इति वृत्ताश्च दृढमस्तेति वा दिज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
था त्वं धर्मव्रतीपिता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात् सक्तून्
गृहीष्यामि वधु नार्हसि वक्ष्यामि । गणयित्वा महाभागे त्वं हि
धर्मभक्ता वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादात् दिज-
तये । ततस्सुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मन ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा
स तु तं वाक्यमिदमाह दिजपंभम् । वाम्नी तदा दिजयेष्टी

धर्मः पुण्यविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तत्र दानेन न्यायोपात्तेन
 धर्मतः । यथाशक्ति निवृत्तेन प्रीतोऽस्मि दिजसत्तम ॥ ८३ ॥
 यद्वा दानं पुण्यते ते स्वर्गं स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुण्यवर्षं
 पश्येदं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥ सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरः-
 सराः । स्युवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विजिताः ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकधराश्च ये । काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं
 दिवं ब्रज दिजर्षभ ॥ ८६ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितर-
 स्वया । अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्मृत ॥ ८७ ॥ ब्रह्म-
 चर्येण दानेन वज्रेण तपसा तथा । असहस्रेण धर्मेण तस्माद्ब्रह्म
 दिवं दिज ॥ ८८ ॥ यद्वया परया वस्त्रं तपयरवि सुव्रत ।
 तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ८९ ॥ सर्वमेतद्दि
 यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा । इच्छकास्तै ततः स्वर्गो विजितः
 कर्मणा जया ॥ ९० ॥ तुषा भिर्नुदति प्रश्ना धर्मं बुद्धिं व्यमोहति ।
 शुभापरिगतघ्नानो धृति त्यजति चैव ह ॥ ९१ ॥ बुधुर्चा जयते
 यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् । यदा दानरुचिः स्यादै तदा धर्मो न
 लीदति ॥ ९२ ॥ अनवेध्य सुतस्त्रेहं कलत्रस्त्रेहमेव च । धर्म-
 सेव गुरुं ब्राह्मणं न गणिता जया ॥ ९३ ॥ द्रव्याग्नौ
 दद्यात् सूक्ष्मं पात्रे दानं ततः परम् । कालं परवरो दानान्
 यद्वा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥ स्वर्गद्वारं सुस्वप्नं हि नरैर्मोहान्न
 दृश्यते । स्वर्गमूलं लोमवीलं रागगुणं दुरागदम् ॥ ९५ ॥ तन्तु
 पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रिया । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता
 यथाशक्तिमहायिनः ॥ ९६ ॥ सदस्यशक्तिय शतं शतशक्तिर्दयापि
 च । दद्यादपय यः शक्त्या त्रै तुल्यफला पातः ॥ ९७ ॥ इन्ति-
 देवो हि नृपतिरप्य पादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्र नाक-
 पृष्ठं ततो गतः ॥ ९८ ॥ न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महा-
 फले । न्यायलक्ष्यैर्यथा सूक्ष्मैः यदापूतैः स तुष्यति ॥ ९९ ॥

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा स्वशुरं
वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादा-
न्निर्वृत्ता मेम लोका किलाक्षया । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र
गत्वा न शोषति ॥ ६९ ॥ धर्मादौ हि यया वेता यज्जिस्वेता
तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्वेता क्रिलाक्षय ॥ ७० ॥
पितॄन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं
साधुलोकानुपाशुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्षाङ्गी त्वा विवर्णा निरीक्ष्य
वै । कर्षिता सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं
सक्तून् गृहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातक । कल्याणवृत्ते कल्याणि
नवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ पृष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपो-
ऽन्विताम् । कच्छवृत्तिं निराहारा द्रक्ष्यामि त्वा कथं शुभे ॥ ७४ ॥
दाता क्षुधात्ता नारी च दृष्ट्वा त्वं सततं भया । उपवासपरि-
श्रान्ता त्वं हि दान्यवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

मर्गान् यज्ञे दिक्षवरास्तदा । जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च
ययुर्गन्धान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरस्त्रय ।
अदायर्थमभूत्तत्र बाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विनायस्ते
नृपते यज्ञे कार्यं कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये
दिवं गता ॥ ११९ ॥ अद्भौह सर्वभूतेषु सन्तीय श्रीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च कथञ्च प्रदानञ्चेति सन्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलास्थाने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

जनमेजय उवाच । यज्ञे गता नृपतयस्तप उक्ता मद्दर्पय ।
यान्ति व्यवस्थिता विप्रा यमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञ
धर्मैस्तुल्य न किञ्चिद्दिह दृश्यते । इति मे वर्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंशयम् ॥ २ ॥ यथैरिद्धा तु बन्धवो राजानो द्विजसत्तम । इह
धीर्ति परा प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराज रुद्रस्नात
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । देवराज्य महातेजा प्राप्तवानखिल विभुः
॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जनपर सरः । सदृशो देव-
राजेन सगृह्य विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ दत्तात स नवस्रो गर्हया-
माम तं क्रतुम् । अश्वमेध महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्नं वै पल्लवापि नरा-
धिपः । गदत शृणु मे राजान् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यज्ञस्य यजत सर्वं कुरुर्मद्दर्पय । ऋत्विक्षु कर्माव्ययेषु वितते
यज्ञकर्माणि ॥ ८ ॥ ह्ययमाने तथा यज्ञौ क्षौत्रे गुणसमन्विते ।
देवेष्वाम्यमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथा विप्रै-
स्वागमे सुस्वरैर्नृप । अग्रान्तैश्चापि लघुभिर्दध्यर्घ्यं वृषभैस्तथा ॥ १० ॥

सर्गान् यश्चे दिज्जवरास्तदा । जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च
यद्युर्महान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरस्त्रय ।
अहायर्घ्यमभूत्तत्र वाजिगेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विम्वयस्ते
नृपते यश्चे कार्यं कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये
द्विवं गता ॥ ११९ ॥ अश्वमेधं सर्वभूतेषु सन्तोषं प्रीतिमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सन्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अमुगीतापर्वणि गकुत्साख्याने
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

जनमेजय उवाच । यश्चे गता नृपतयस्तपः सक्ता महापयः ।
शान्तिं व्यवस्थिता विप्राः शमो दम इति प्रभवे ॥ १ ॥ तस्माद्यश-
स्रस्यैस्तुल्यं न किञ्चिद्विद्वद्दृश्यते । इमि मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैत-
दसंशयम् ॥ २ ॥ यश्चैरिद्धा तु बहवो राजानो दिज्जसत्तम । इष्ट
कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ दिवराजं सप्तस्यश्च
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । दिवराज्यं महातेजां प्राप्तवानखिलं विशु
॥ ४ ॥ यदा धुर्धिष्ठिरो राजा भीमार्जनपरः सरः । सदृशो दिव-
राजिनं सन्दृष्ट्वा विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ दग्धात् स नृहो गर्हया-
मास तं क्रतुम् । अश्वमेधं महायशः राजसूयां महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यशस्य विधिमग्रां वै फलज्ञापि नरा-
धिपः । गदतं शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा
यक्रस्य यजत सर्वं लघुमहर्षयः । ऋत्विष्युः कर्माव्यग्रेषु वितते
यज्ञकर्मणि ॥ ८ ॥ ह्ययमाने तथा वदन्ते क्षीणे शुण्डमन्विते ।
दिवेषाह्वयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतेस्तथा विप्रैः
स्वागमे सुखरैर्नृप । अयान्तेथापि लघुभिर्दध्युंषुषमैस्तथा ॥ १० ॥

आत्मन्मसमये तन्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाराज
 वभूवुः कृपयान्विता ॥ ११ ॥ ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा कृपयस्ते
 तपोधना । ऊचुः शत्रु समागम्य नाय यज्ञविधि शुभ ॥ १२ ॥
 अपरिजानमेतत्ते महान्त धर्ममिच्छत । न हि यज्ञे पशुगणा
 विधिदृष्टा पुरन्दर ॥ १३ ॥ धर्मोपघातकस्त्वेव समारम्भस्तव
 प्रभो । नाय धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४ ॥
 आगतेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि । विधिदृष्टेन यज्ञेन
 धर्मस्तेषु महान् भवेत् ॥ १५ ॥ यज वीज सहस्राक्षं त्रिवर्ष-
 परमोपितै । एष धर्मो महान् शत्रु मह्यगुणफलोदय ॥ १६ ॥
 शत्रुस्तु तदाद्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिनः । उक्तं न प्रतिजग्राह
 मागमो हवश्चरत ॥ १७ ॥ तेषां विवाहं सुमहान् शक्रयज्ञे-
 तपस्विनाम् । ऊङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भरत ॥ १८ ॥
 ते तु खिन्ना विवाहेन कृपयस्तत्त्वदर्शिनः । तदा सन्धाय शक्रेण
 प्रपच्छुर्नृपति वसुम् ॥ १९ ॥ महाभाग कथं यज्ञेष्वागमो नृप-
 सत्तम । यष्टव्यं पशुभिर्मुष्यरथो वीजे रश्मिरिति ॥ २० ॥ तत्
 श्रुत्वा तु वसुस्तेषामविकार्यं वक्ष्यावलम्बम् । यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति
 प्रोवाच पार्थिव ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स नृपति प्रविवेच्य रसातलम् ।
 उक्ताथ वितथ प्रश्नं चेदीनामीश्वर प्रभु ॥ २२ ॥ तस्मान्न वाच्यं
 श्लोकेन वद्व्येनापि संशये । प्रजापतिमपाहाय स्वयम्भुवसृते
 प्रभम् ॥ २३ ॥ तेन दत्तानि दानानि पाप्मेनाशुद्वयदिना । तानि
 सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २४ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य
 हिंसकस्य दुरात्मनः । दानेन कीर्त्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मते
 ॥ २५ ॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्षां यो ह्यपण्डितः । धर्माभि-
 गृही यतते न स धर्मफलं लभेत ॥ २६ ॥ धर्मवैतसिको यस्तु
 मापात्मा पुरुषाधमः । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्र्वाभकार-
 णम् ॥ २७ ॥ पाप्मेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्गम् । राग-

मोक्षान्वित सोऽन्ते कलुषा गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सञ्जयबुद्धिर्हि
लोभमोक्षवशंगत । उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ २९ ॥
एवं लब्ध्वा धनं मोक्षात् यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य न
फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उच्छ्रं मूल फलं याक-
मुदपात्रं तपोधना । दानं विमबती दत्त्वा नरा स्वयान्ति
धार्मिका ॥ ३१ ॥ एष धर्मो महायोगी दानं भूतदया तथा ।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो वृत्ति क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य
धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् । यूयन्ते हि पुरावृत्ता विश्वामित्रा-
दयो नृपा ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितथैव जनकश्च महौपति ।
कक्षसेनोष्टिसेनौ च सिन्धुदीपश्च पार्थिव ॥ ३४ ॥ एते चान्ये च
वहव सिद्धिं परमिका गता । नृपा सपैथ दानैश्च न्यायलब्धौ-
क्षपोधना ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूरा च चाश्रिता-
स्तप । दानधर्मादिना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति अष्टमेधपर्वणि अंगुगीतापर्वणि

एकनवतोऽध्याय ॥ ८१ ॥

जगमेजय उवाच । धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्मिं
चेत् । एतस्मै सर्वमाचक्षुः कृष्णलो अग्नि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योच्छ्र-
वत्तेर्यदृष्टं ब्रह्मराने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मं स्थाप्यमेत-
दसंशयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चय परमो भवेत् ।
एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन दिव्यम ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममिति द्वासे पुरातनम् ।
अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम ॥ ४ ॥ पुरागख्यो महा-
तीजा दीक्षा दानदयार्पिकीम् । प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते-
रत ॥ ५ ॥ तत्रानिकल्या होतार आसन् सखे महात्मनः ।

भूलाहारा फलाहारा साश्वकुटा मरीचिपा ॥ ६ ॥ परिने
 घृष्टिका वैषमिकास्त्वप्रचालास्तथैव च । यतयो मित्रवयात्र वभूवुः
 पर्यवस्थिता ॥ ७ ॥ सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रीडा जितेन्द्रिया ।
 दशे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादग्धविवर्जिता ॥ ८ ॥ वृत्ते शुद्धे स्थिता
 नित्यमिन्द्रियैः साध्यगधिता । उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते
 महर्षयः ॥ ९ ॥ यथा अज्ञा मगवता तद्वत् समुपाजितम् ।
 तस्मिन् सखे तु यदुक्तं यद्योग्यञ्च तदाभवत् ॥ १० ॥ तथा अग्नेकै-
 र्मुनिभिर्महान्त क्रतव कृता । एवं विधे लगस्तस्य वर्तमानो
 तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न ववर्ष सहसाद्यस्तदा भरतसत्तम । तत
 कर्मान्तरे दानान्नगस्त्वस्य महात्मन ॥ १२ ॥ कथेयमभिनिर्वृत्ता
 मुनीना भावितात्मनाम् । अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्त
 विमलधर ॥ १३ ॥ न च वर्षन्ति पर्जन्यः कथमन्नं भविष्यति ।
 सन्नद्धेद् महर्षिणा मुनेर्हादशवर्षिकम् ॥ १४ ॥ न वर्षिष्यति दिवश्च
 वर्षास्थेतानि द्वादश । एतद्भवन्त सन्नित्य महर्षेरस्य धीमत ॥ १५ ॥
 अगस्त्यस्यातितपसः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् । इत्येवमुतो वचने ततो-
 ऽगस्त्य प्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा
 मुनीन् । यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासव ॥ १७ ॥ चिन्ता-
 यज्ञं करिष्यामि विधिरेप सनातन । यदि द्वादशवर्षाणि न
 वर्षिष्यति वासव ॥ १८ ॥ स्मर्ययज्ञं करिष्यामि विधिरेप सना-
 तन । यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासव ॥ १९ ॥ व्यायामे-
 नाहं करिष्यामि यज्ञानन्यानतिप्रदान् । वीजयज्ञो मया वै बहु-
 वर्षसमाचित ॥ २० ॥ वीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भवि-
 ष्यति । नैदं शक्यं हृथाकर्तुं मम सख कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्षि-
 ष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति । अथ वास्मर्यनामिन्द्रो न
 करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि
 च प्रजा । यो यज्ञाचारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

पुनश्चेपञ्चैव कर्तास्मि पुन पुनरतीव हि । अद्यैव स्वर्गमभ्येतु
यच्चान्यदसु किञ्चन ॥ २४ ॥ त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागम्यता
स्वयम् । दिव्याद्याप्सरसा सङ्गा गन्धर्वाश्च सकिन्नरा ॥ २५ ॥
विश्वावसुश्च ये चान्ये तेषुपासन्तु मे सखम् । उत्तरेभ्य कुरुभ्यश्च
यत्किञ्चिदसु विद्यते ॥ २६ ॥ सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोप-
तिष्ठतु । स्वर्गं स्वर्गसदयैव धर्मेभ्य स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते
सर्वमेवैतद्भवत्तपसा सुते । तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगख्यस्यात्ति-
तेजस ॥ २८ ॥ ततस्ते सुगयो हृष्टा दृढशुक्लपक्षी बलम् । विनिता
वचनं प्राङ्गिरिद सर्वं महार्थवत् ॥ २९ ॥

ऋषय जघु । प्रीता मास्तव वाक्येन न लिङ्गामस्तप्यव्ययम् ।
तैरेव यज्ञैस्तुष्टा स्म न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ ३० ॥ यज्ञदीक्षा-
स्तथा होमान् यच्चान्यमृगयामहे । न्यायेनोपास्जिताधारा
सकर्माभिरता वयम् ॥ ३१ ॥ दिवाश्च ब्रह्मचर्य्येषु न्यायत प्रार्थया
महे । न्यायेनोत्तरकालञ्च गृह्येभ्यो नि श्रुता वयम् ॥ ३२ ॥ धर्मा
दृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तपस्यामहे वयम् । भवत सम्यग्निष्टा तु बुद्धि
हिंसाविवर्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसा यज्ञेषु ब्रूयास्व सतत
प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामी वयन्तु हिलसत्तम । पिसर्जिता
समाप्तौ च सखादन्माद्भुजामहे ॥ ३४ ॥ तथा कथयता तेषा देव-
राज पुरन्दर । ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोवणम् ॥ ३५ ॥
आसमाप्तेषु यज्ञस्य तस्यामितपराक्रम । निकामवर्षी पञ्जिन्यो
वभूव जनमेजय ॥ ३६ ॥ प्रजाद्वयापासु च तमनस्य द्विदशेष्टर ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३७ ॥ ततो यज्ञ-
समाप्तौ तान् विमर्शजं मष्टामुनीन् । अगस्त्य परमप्रीत पूज
यित्वा यथाविधि ॥ ३८ ॥

जनमेजय उवाच । कोऽगौ नकुलरूपेण शिरसा काहनेन
तै । प्राह मानुषपराचमेतत् पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९ ॥

श्रीमहाभारतम् ।

आश्रमवासिकपर्व ॥

नारायण नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमम् ।
देवी सरस्वतीश्चैव ततो जयमुगीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा मे
पितामहा । कथमाश्रमद्वाराञ्च धृतराष्ट्रे महात्मानि ॥ १ ॥
स तु राजा कृतमात्मो हतपुत्रो निराश्रय । कथमासीदतैश्चर्य्यो
गान्धारी च यशस्विनी ॥ २ ॥ कियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्व-
पितामहा । स्थिता राज्ये महात्मानस्तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राप्य राज्य महात्मान पाण्डवा हत-
पुत्रव । धृतराष्ट्र परस्कृत्य पृथिवी पर्युपासकम् ॥ ४ ॥ धृत-
राष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुर सञ्जयस्तथा । वैश्यापुत्रश्च मेधावी गमुत्स-
कमुत्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवा सर्वनाथ्याणि अभ्युज्झन्ति सा तं
नृपम् । चक्रुस्तेनाभ्यन्घ्राता वर्षाणि दृष्ट्वा पशु च ॥ ६ ॥ गदा
चि गदा ते वीरा पर्युपासक त नृपम् । पादाभिराघ्न कृत्वा
धर्मराजमते स्थिता ॥ ७ ॥ ते मूर्खे गमुपाघ्राता सर्वकार्याणि
चक्रिन् । कुन्तिमोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ॥ ८ ॥ द्रौपदी
न सुभद्रा च वायथापा पाण्डुरस्त्रिय । गमा रुचिमाचरेन्त तयो

शुभोर्व्याधि ॥ ८ ॥ शयनानि महाहर्षाणि वामास्याभरणानि
 च । राजाहर्षाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्त्यनेकम् ॥ ९ ॥ शुधि-
 छिरो महाराज हृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् । तथैव दुत्तौ गाम्भार्या
 गुरुवृत्तिमवर्त्तत ॥ ११ ॥ विदुर सञ्जयश्चैव युयुतसश्चैव कौरव ।
 उपासते एत त वृद्धं चतुष्टयं जमाधिपम् ॥ १२ ॥ श्यालो द्रोणस्य
 यथासीदयितो ब्राह्मणो महान् । स च तस्मिन्निद्रेष्वास कृप-
 समभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यासश्च भगवानित्यमासाश्चक्रे नृपेण । च ।
 कथां कुर्वन् पुराणपिदैर्नर्पिपितृरक्षसाम् ॥ १४ ॥ धर्मयुक्तानि
 धार्याणि व्यवहारान्वितानि च । हृतराष्ट्राम्यनुज्ञातो विदुर-
 स्तान्यकारयत् ॥ १५ ॥ कामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुबह्व-
 न्यपि । प्राप्यन्तेऽर्थे सुतपुभिः सुनयादिदुरस्य वै ॥ १६ ॥ अक-
 रोहभमोक्षश्च बभूवा मोक्षणं तदा । न च धर्मसुतो राजा
 भदाचितं विशिद्व्रवीत् ॥ १७ ॥ विचारयात्रासु पुनः कुरुराजो
 शुधिछिरः । सर्वान् कामान् महातेजा प्रददावभक्तिसुते ॥ १८ ॥
 आरालिका सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा । उपातिष्ठन्त
 राजान हृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९ ॥ वामासि च महाहर्षाणि
 मास्यानि विविधानि च । उपालङ्घ्यैथान्याव हृतराष्ट्रस्य पाण्डव-
 ॥ २० ॥ मैत्रेयमत्स्यमासानि पानकानि मधूनि च । चित्तान्
 मध्यविकाराश्च चक्रुर्मस्य यथा पुरा ॥ २१ ॥ ये चापि पृथिवी-
 पाला समाजमुस्ततस्ततः । उपातिष्ठन्त ते सर्वे कारवेन्द्र यथा
 पुरा ॥ २२ ॥ कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यमस्त्रिनी ।
 उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २३ ॥ धृष्टकेतोश्च
 भगिनी जराण्यसुता तथा । एताद्याद्याश्च बह्व्यो वै योपित
 गुरुपर्यभ ॥ २४ ॥ किकरा पर्युपातिष्ठन् मर्षां सुदलजास्तदा ।
 यथा पुत्रविश्रुतोऽयं न विद्वित दुःखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ इति
 दानन्वमाङ्गातृन् निश्चमेव शुधिछिरः । एवन्ते धर्मराजस्य शुभा

वचनमर्थान् ॥ २६ ॥ सविशेषमवर्त्तन्त भीममेकं तदा विना । न
हि तत्तस्य यीरस्य हृदयादपमर्पति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यदुक्तं
यत्तकारितम् ॥ २७ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासिकपर्वणिः

अथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्पूजितो राजा पाण्डुवैरस्मिन्ना-
सृत । विजहार यथापूर्वमपिभि र्घ्युपासित ॥ १ ॥ ब्रह्मर्षिणा-
ग्रहाराय प्रददौ स लुब्धकः । तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवा-
भ्यपद्यत ॥ २ ॥ आमृशंस्थपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिर ।
सदाव स रदा भ्रातृनमात्याय मचीयति ॥ ३ ॥ मया चैव भव
ह्यस्य मान्य एष नराधिप । निर्दिष्टे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे
सुहृत ॥ ४ ॥ विपरीतस्य मे शत्रुर्नियम्यय भवेन्नर । पितृहन्तेषु
चाह स पुत्राणां आदिकर्मणि । सुहृदाश्चैव सर्वेषां यावदस्य
विकीर्णितम् ॥ ५ ॥ तत स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामना ।
ब्राह्मणेभ्यो ययार्क्षेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकम् ॥ ६ ॥ धर्मराजस्य
भीमस्य सव्यसाची यमावपि । तत सर्वमन्त्रवर्त्तन्त तस्य प्रियविकी-
र्यया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा ब्रह्म स पुत्रपौत्रवधार्हित । शोक
ममृतकृत मास्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावच्च कुरुवीरस्य
जीवतपुत्रस्य ये सुखम् । बभूव तदवाप्नोतु भोगाद्येति व्यवस्थिता
॥ ९ ॥ सतस्ते रुचिता पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दना । तथायौला
समातस्थधृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रस्य तान् भर्तृन् विनी-
सान् नियते स्थितान् । शिथलवृत्ति समपन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत
॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां निविधे आदिकर्मणि । आनृत्य-
मगमत् कामात् विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्मश्रान्तेष्टो

धर्मराजो युधिष्ठिर । भ्रातृभि रक्षितो धीमान् पूजयामास तं
नृपम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजा सुमहातेजा हृद कुरुकुलो
दह । न ददृशं तदा किञ्चिदपि च पाण्डुनन्दने ॥ १४ ॥ वर्त्तमानेषु
सदृष्टि पाण्डवेषु महात्मसु । प्रीतिमानभवद्वाजा धृतराष्ट्रोऽयि
कासुत ॥ १५ ॥ सौवलेयो च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
सदैव प्रीतिमत्प्रासीत्तनयेषु निजैष्विव ॥ १६ ॥ प्रियाण्येव तु
कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुदह । वैचितवीर्य्यं नृपतौ समाचरत
वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥ यद्यद्व्यूते च किञ्चित् स धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
शुश्रूषे वा लघु वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी ॥ १८ ॥ त स
राजा महाराज पाण्डवानां धुरन्धर । पूजयित्वा वचस्तत्तद
कार्पात परवीरहा ॥ १९ ॥ तेन तस्याभवत् प्रीतो वृत्तेन स
नराधिप । अन्यतप्यच्च ससृज्य पुत्र त मन्दचेतसम् ॥ २० ॥ सदा
च प्रातरत्याय कृतजप्य शुचिर्नृप । आशास्ते पाण्डुपुत्राणां
समरेष्वपराजयम् ॥ २१ ॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याय ह्रत्वा चैव
हृतायनम् । अयूषि पाण्डुपुत्राणामाश्रयसत् नराधिप ॥ २२ ॥
न ता प्रीति परामप्य पुत्रेभ्य स कुरुदह । या प्रीति पाण्डु-
पुत्रेभ्य सदावाप तदा नृप ॥ २३ ॥ ब्राह्मणानां यथावत्त
क्षत्रियाणां यथाविधि । तथा विटशूद्रसहानानभवत् स प्रिय-
स्तादा ॥ २४ ॥ यच्च किञ्चित्तदा पाप धृतराष्ट्रसुतै कृतम् । अकृत्वा
हृदि तत् पाप त नृप सोऽन्ववर्त्तत ॥ २५ ॥ यद्य कश्चिन्नर
किञ्चिदप्रियञ्चाम्बिकासो । कुरुते हेयतामेति स कोन्तेयस्य
धीमत ॥ २६ ॥ न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्य्योधनस्य वै ।
उवाच दुष्मृत वसिष्ठयुधिष्ठिरभयान्नर ॥ २७ ॥ धृत्या तुष्टो
नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा । श्रीक्षेन प्राजातशत्रोर्न तु भीमस्य
भयुदम् ॥ २८ ॥ अन्ववर्त्तत तच्चापि निधितो धर्मजो नृपम् ।

धृतराष्ट्रश्च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मना ॥ २८ ॥ राजानमनुवर्तन्तं
धर्मपुत्रमभिवक्षा । अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराजित ॥ ३० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शुचिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुस्तथा ।
नान्तरं दृष्टशूराख्ये पुरुषा प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कौरवी
राजा पुत्रं सखारं दुर्मतिम् । तदा भीमं हृदा राजन्प्रधाति
स पार्थिव ॥ २ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
नामयंयत राजेन्द्र यदैव दुष्टबहुदा ॥ ३ ॥ अप्रयासान्प्रियाणि
वक्त्रास्य वृकोदर । आशां प्रत्यहरन्नापि कृतज्ञे पुरुषे सदा
॥ ४ ॥ स्मरन् दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्तस्य कानिचित् । अथ
भीमं सुहृन्मध्ये बाहुभृद् तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संश्रवे धृतराष्ट्रस्य
गान्धार्वाद्याधर्मपण । सुता दुर्योधनं यत् कर्णदुःशासनायपि
॥ ६ ॥ प्रोवाचिद् सुसंरब्धो भीम स पुरुष वच । अन्धस्य नृपते
पुत्रा मया परियबाहुना । नीता लोकमनुं सर्वे नानाप्रस्त्रास्त्र-
योधिन ॥ ७ ॥ इमौ तौ परिप्रख्यौ भुजो मम दुरासदौ ।
ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गता ॥ ८ ॥ इमौ पीनौ
सुवृत्तौ मे भुजौ नागकरोपमौ । यावासाद्य रणे मूढा धार्तरा-
ष्ट्रा क्षयं गता ॥ ९ ॥ ताविमौ चन्दनेनोक्तौ चन्दनार्द्धौ च मे
भुजौ । याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं संसृतवान्धव ॥ १० ॥ एता-
वान्याश्च विविधा शल्यभूता नराधिप । वृकोदरस्य ता वाच
श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ ११ ॥ सा च बुद्धिमती द्वितीया कालपर्याय-
तेदिनी । गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ १२ ॥
ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिप । राजा निर्वेदमापेद्

भीमगङ्गाणमौडित ॥ १३ ॥ नारदुध्यत तद्वाजा कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरः । श्वेताश्वो वाय कुन्ती वा द्रौपदी वा यमस्त्रिणी ।
माद्रीपुत्री च धर्मश्री चित्तं तस्यान्ववर्त्तताम् ॥ १४ ॥ राशस्तु
चित्तं रक्षन्ती नोचतु किञ्चिदप्रियम् । ततः सन्मानयामास हृतराष्ट्रं
सुहृत्पुत्रम् । वासमन्दिग्यमत्ययमिदमाह च तान् भयम् ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । विदितं भवतामेतत् यथावत् कुरुक्षेत्रे ।
 ममापराधात् तत् सर्वमनुज्ञाताञ्च कौरवैः ॥ १६ ॥ योऽहं दृष्ट-
 मिति मन्दो ज्ञातीनां भयवर्जनम् । दुष्योधनं कौरवसामाधिपत्ये-
 ष्वभ्यवेक्ष्यम् ॥ १७ ॥ यश्चाहं वासुदेवस्य नाश्रीषं वाक्यमर्थवत् ।
 बध्यतां साध्यं पापं कामात्य इति दुर्मतिः ॥ १८ ॥ पुत्रजेषां भि-
 भूतस्तु हितवृत्ती मनीषिभिः । विदुरेणाथ भीमैश्च द्रोणेन च
 कृपेण च ॥ १९ ॥ पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
 सञ्जयेनाथ गान्धार्थी तद्दिदृक्ष्यते च माम् ॥ २० ॥ यश्चाहं
 पाण्डुपुत्रेषु गुणात्सु महात्मसु । न दृष्टवान् श्रियं दीप्तां पितृ-
 ज्ञेयामद्वीपिमां ॥ २१ ॥ विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञा गन्ता-
 ग्रजः । एतत् श्रेयस्तु परममन्यत जगद्भिरः ॥ २२ ॥ योऽहं
 जेतान्यनीकानि निहृत्ताभ्याजमहादा । हृदये यत्प्रभूतानि धार-
 यामि रुद्धस्रग् ॥ २३ ॥ विविधतस्तु पश्यामि पर्ये पश्यमिदं वै ।
 अस्य पापस्य शुद्धये निवर्तोऽस्मि सुदुर्भूतिः ॥ २४ ॥ यत्तु मे
 नियते काले कदाचिदपि चाटुमे । क्षण्यविनयनं भुष्ये गान्धारी
 येदं तमम ॥ २५ ॥ करोत्याचारमिति मां सर्वं परिजनं गदा ।
 शुविष्टिरमवादेति भयं तप्यति पाण्डवः ॥ २६ ॥ भूमीं यथै
 जम्पयतो र्ध्वेऽपि निरसं हन । नियमस्य यदेतन् गान्धारीं च तद-
 निगमो ॥ २७ ॥ जगत्तु पुत्राणां ययोर्मुहेतव्यानिनाम ।
 मातुगन्ध्यानि तत्राह यत्प्रभमेमिमं विदुः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा भगव-
 त् राजानमगन्तव्यं कौरवः । भूमीं पादद्विजानां निरसं निरोध-

मे ॥ २८ ॥ सुखमस्तु प्रपितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः । महा-
 दानानि दत्तानि आहानि च पुनः पुनः ॥ २९ ॥ प्रहृष्टश्च मया
 पुत्र पुण्यं चीकं यथावत्तम् । गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्यं णोदीक्षते
 च माम् ॥ ३० ॥ द्रौपद्या क्षपकचारस्तव धैर्यं चैव धारिणः । सम-
 तीता नृपसंस्थे स्वधर्मेषु हता युधि ॥ ३१ ॥ न तेषु प्रतिकर्तव्यं
 पश्यामि कुरुनन्दन । सर्वशस्त्रकृतांशोकान् गतास्ते विमुखं हताः
 ॥ ३२ ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्य वै । गान्धार्या-
 शैव राजेन्द्र तदनुशातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ खन्तु धर्मभृता श्रेष्ठः
 सुततं धर्मवत्सलः । राजा कुरुः प्राणभृता तस्मादितद्रूपवी-
 न्यहम् ॥ ३४ ॥ अनुशातस्त्वया वीर संशयं वनान्यहम् ।
 वीरवत्कलभद्राजन् गान्धार्या सहितोऽनया ॥ ३५ ॥ तवाधिपः
 प्रयुक्तानो भविष्यामि वनेचरः । सचितं न कुर्वे तात सर्वपा-
 मरतर्पणम् ॥ ३६ ॥ पुत्रे चैश्वर्यमाधाय वयसोऽस्ति वनं रूपः । तत्राहं
 यायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ॥ ३७ ॥ पत्न्या सहानया
 वीर चरिष्यामि तपः परम् । खञ्जापि फलभाक् तात तपसः
 पार्थिवो ह्यसि । फलभाजो हि राजानः कल्याणस्थैरस्य वा ॥ ३८ ॥
 शुधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखितो
 रूपः । धिक्कामस्तु सुदुर्बुद्धिः राज्यसर्तं प्रमादितम् ॥ ३९ ॥ योऽहं
 भवन्तं दुःखान्मुपवासकृणुं श्रमम् । जिताहारं क्षितिमप्य न विन्दे
 भ्रातृभिः सह ॥ ४० ॥ अहोऽस्मि वक्षितो गूढो भवता गूढबुद्धिना ।
 विश्वाशयित्वा पूर्वं मां यदिदं कु खमशुभम् ॥ ४१ ॥ किं मे
 राज्येन गोमैत्री किं यज्ञैः किं सुखेन वा । यस्य मे त्वं मदीपाय
 दुःखान्मेताम्यवाप्तवान् ॥ ४२ ॥ पीडितश्चापि जानामि राज्य-
 भाजानतोऽपि । अनेन वचनां शुभं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ४३ ॥
 भवान् पिता भवान्पिता भवान् परमो गुरुः । भवता विप्रहीना
 हि त्वं नु निजामर्हं वयम् ॥ ४४ ॥ ओरवी मत्तं पुत्रो युयुत्स-

नृपसत्तमम् । अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् ॥ ४६ ॥
 अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रयासतु । न मामयशसा दग्धं
 भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ४७ ॥ नाहं राजा भवाग्राजा भवतः
 परवानहम् । कथं गुरुं त्वां धर्मशमनुज्ञातुमिहोत्ससे ॥ ४८ ॥
 न मन्युर्हं दि नः कश्चित् सुयोधनकृतेऽनघ । भवितव्यं तथा तद्धि
 वयं चान्ये च मोहिताः ॥ ४९ ॥ वयं पुत्रा हि भवतो यथा
 दुष्योधनादयः । गान्धारी चैव कुन्ती, च निर्विशेषा मतिर्मम
 ॥ ५० ॥ स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि । पृष्ठत-
 स्त्वानुयास्यामि सत्यमात्मानमात्मने ॥ ५१ ॥ इयं हि वसुधामूर्धा
 मही सागरमेखला । भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत्
 ॥ ५२ ॥ भव दीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये । तदधीनाः
 स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५३ ॥ भवितव्यमनुप्राप्नो-
 मन्ये त्वं वसुधाधिप । दिष्टा शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षिष्ये मनसो
 ज्वरम् ॥ ५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तपस्वी ते मगस्तात वर्त्तते कुरुनन्दन ।
 उचितञ्च कुलोन्माकमरण्यगमनं प्रसी ॥ ५५ ॥ चिरगन्तुपितः
 एव चिरं शुभ्रपितस्तया । इहं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नरा-
 धिप ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजानं वैपमानः कृपा-
 श्रुतिः । उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽश्विक्कासुतः ॥ ५७ ॥
 मन्त्रयज्ञ मन्त्रात्मानं कृपन्नापि महारथम् । अतुर्ननुमिदेष्वशामि
 भवद्विर्वसुधाधिप ॥ ५८ ॥ स्थायते मे मनो ह्रीर्हं गुह्यं परि-
 शुणति । वयसा लप्रकृष्टेन वाग्व्यायामीन चैव ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा
 स तु धर्मात्मा सही राजा कुरुदहः । गान्धारीं प्रियं प्रीमान्
 गणपेय गतासुवत् ॥ ६० ॥ तन्तु दृष्ट्वा समोषीमं प्रियं प्रमि-
 त्रीकम् । आर्तिं राजागमनीश्रं योनेयः परपीरजा ॥ ६१ ॥

शुषिष्ठिर उवाच । यस्य नागं मण्डयेण शतसंख्येन वै बलम् ।
सोऽयं नारैः व्यपाश्रित्य श्रुते राजा गतासुवत् ॥ ६२ ॥ आयसी
प्रतिमा घेन भीमसेनस्य सा पुरा । चूर्णीकृता वनवता सोऽवला-
पाश्रितः स्त्रियम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मामधर्म्यं धिग्वुद्धिं धिक्
ः मे श्रुतम् । यत्कृते पृथिवीपालः श्रुतेऽयमतद्योषिष्ठः ॥ ६४ ॥
प्रहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं शुक्रमम । यदि राज्ञा न भुङ्क्ते-
ऽय गान्धारी च यशस्विनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशैतेन
पाण्डव । उरी मुखस्य शनकैः पर्यमानैत धर्मवित् ॥ ६६ ॥
तेन रत्नोपधिमता पुण्येन च सुगन्धिना । पाणिस्पर्शेन राघः स
राजा संश्रामवाप च ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सृष्टं मा पाणिना भूयः परित्वज च
पाण्डव । जीवामीवातिसंस्पर्शात् तव राजीवलोचने ॥ ६८ ॥
भूर्जानञ्च तवाघ्रातु मेच्छामि ममुजाधिप । पाणिभ्याञ्च परिसृष्टं
प्रीणनं हि महत्कम ॥ ६९ ॥ अष्टमो ह्यथ कालोऽयमाचारस्य
कृतोऽस्य मे । घेनाहं कुरुषादूलं शक्नोमि न विचिष्टितुम् ॥ ७० ॥
व्याधामद्यायमत्ययं कृतस्त्वामभिवाचता । ततो ग्लाननस्तात नष्ट-
संश्र इवाभवम् ॥ ७१ ॥ तन्नामतरसपञ्च-हस्तस्पर्शनिमं प्रभो ।
लब्ध्वा सङ्गीविनोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोदर ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेय पितृर्ज्येष्ठेन भारत ।
पक्षयं सर्वगात्रेषु सोऽहार्दानं यनस्तदा ॥ ७३ ॥ उपलभ्य ततः
प्राणान् धृतराष्ट्रो मघीपति । बाह्व्या संपरित्वज्य भूङ्ग्रा-
जिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुरादयश्च ते सर्वे सखदुर्दुःखिता
भयम् । अतिदुःखात्तु राजान नोचुः किञ्चन पाण्डवम् ॥ ७५ ॥
गान्धारी स्वेन धर्मघ्ना मनमोदहती भयम् । दुःखान्यधारय-
द्राजमेवमित्येव पाश्रवीन् ॥ ७६ ॥ इतरास्तु स्त्रिय पर्जा कृत्या

न च सुदुःखिताः । नैवेरागतविक्रदेः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ ७० ॥
 अथाब्रवीत् पुनर्वाक्यं हृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् । अनुजानीहि मां
 राजंस्तपस्ये भरतर्षभ ॥ ७१ ॥ स्तायते मे मनस्तात भूयोभूयः
 प्रजल्पतः । न मामतः परं युय परिक्लिष्टमिहाहं ॥ ७२ ॥
 तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् । सर्वापायेषु योधा-
 नामात्तनादोऽभवन्महान् ॥ ७३ ॥ दृष्ट्वा कथं विजयीन् राजान-
 मनयोचितम् । उपवासपरिश्रान्तं लग्नस्थिपरिवारयम् ॥ ७४ ॥
 धर्मपुत्रः स्वपितरं परिचर्य मयाप्रभम् । योजनं वासगुत्तुष्ट्य
 पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ न कामये नरयेष्ठ जीवितं पृथिवीं
 तथा । यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परन्तप ॥ ७६ ॥ यदि
 पादमनुयाद्यो भवतो हवितोऽपि वा । क्रियतां तावदाचारस्ततो
 वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७७ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा हृतराष्ट्रो युधि-
 स्ठिरम् । अनुयातस्त्वया एव शुश्रूषामिति कामये ॥ ७८ ॥ इति
 ब्रुवति राजेन्द्रे हृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् । श्रुतिः सत्यवतीपुत्री व्याघो-
 ऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ७९ ॥

इत्याद्यमहाभारतपरिच्छेदोऽपि चाद्यमहाभारतपरिच्छेदोऽपि

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आम उवाच । युधिष्ठिर महाबाहो यथाह पुरनन्दन ।
 हृतराष्ट्रो महातेजसात् ददस्याविचारयन् ॥ १ ॥ अयं हि
 स हो गृध्रपतिपुत्रो विदितः । भद्रं कथं विचारितं कथेदिति
 मतिर्गम ॥ २ ॥ मातामही च महाभागा प्राप्ता अरुणवेदिनी ।
 पुत्रपौत्रं महाबाहव धर्मोऽपि हृष्टः श्रद्धम् ॥ ३ ॥ अहमस्मिन्नेव मां
 मयीमं ब्रूहि मे वचः । अनुयातं वचसां ब्रूहि मां त्वमेव मति-

त्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणां पराणानाननुयातुं गतिं नृप । राज-
र्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रय ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तदा राजा व्यासेनाद्भुत-
कर्मणा । प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो महामुनिम् ॥ ६ ॥
भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो शुभः । भगवानस्य राज्यस्य
कुलस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ अश्वं ते पुत्रो भगवन् पिता राजा
शुश्रूष मे । निदेशवर्ती च पितु पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु तं प्राह व्यासो वेदविदा-
म्बर । युधिष्ठिरं महातेजा पुनरेव महाकवि ॥ ९ ॥ एवमेत-
न्महाबाहो यथा वदसि भारत । राज्ञायं हृदता प्राप्त प्रमाणै-
र्मरुते स्थित ॥ १० ॥ सोऽयं मयाभ्यनुशातस्त्वया च पृथिवीपति ।
करोतु स्वमभिप्राय मास्य विप्रकरो भव ॥ ११ ॥ एष एव परो
धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर । समरे वा भवेत्कृत्युर्वने वा विधि-
पूर्वकम् ॥ १२ ॥ पिता तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
पिथ्यवृत्तेन राज्ञायं शुरुवत मय्युपासित ॥ १३ ॥ ऋतुभिर्दक्षिणा-
वह्नीरत्नपर्वतग्रीभितैः । महद्भिरिष्ट गौर्भूत्वा प्रजाश्च परि-
पासिताः ॥ १४ ॥ पुत्रसंख्यञ्च विपुलं रत्नं विप्रोपिते क्षयि ।
क्षयोद्गमभाक्तं दत्तञ्च विविधं वसु ॥ १५ ॥ क्षया चाय तरव्याग्नौ
शुरुश्रूययानयः । आराधित सभत्येन गान्धारी च ययस्त्रिनी
॥ १६ ॥ अनुजानौहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्यु-
र्विद्यते चास्य सस्रक्षोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्ता यवनमनुमान्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेमोक्तं कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८ ॥ गते सग-
वति व्यासे राजा पाण्डुसतस्तदा । प्रोवाच पितरं हृदं मन्दं
मन्दमिवानतः ॥ १९ ॥ यदाह भगवान् व्यासो यथापि भवतो
भतम् । यदाह च महेश्वरः कृपो विदुर एव च ॥ २० ॥ शुपुत्सु

सञ्जयथैव तत् कर्त्ताऽस्मद्विदुः । सर्वे एव हि मान्ता मे
 कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ २१ ॥ इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा
 गतम् । क्रियता तावदाक्षारस्ततो गच्छाश्रमं प्रणि ॥ २२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

परिपालयेः । द्वितायेव भविष्यन्ति रक्षितुं द्रविणं यथा ॥ १३ ॥
यमात्यानुपपातीतान् पितृप्रेतामहान् शुचीन् । दान्तान् कर्मासु
पुण्यांश्च पुण्यान् सर्वेषु योजये ॥ १४ ॥ चारयेद्याद्य सततं चारै-
रविदिग्भैः परैः । परौक्षितैर्वद्विभैः ध्वराद्वप्रतिवाग्भिः ॥ १५ ॥
पुरश्च ते सुमुक्तं स्याद्दृष्टमाकर्ण्योरणम् । षूद्राहोतकसम्प्राप्तं
पदपदं सर्वतो दिग्भम् ॥ १६ ॥ तस्य चारोणि सर्वाणि पर्याप्तानि
वृक्षन्ति च । सर्वतः सुविभक्तानि यन्नै रारक्षितानि च ॥ १७ ॥
पुष्पैरलमयस्यो विदितैः कुलश्रीलतः । भाजा च रज्यः सततं
भोजनादिषु भारत ॥ १८ ॥ विद्याराष्ट्रकारणेषु मास्यध्यासनेषु
च । स्त्रिवय ते सुमुक्ता स्युर्हरेराप्तैरधिष्ठिताः । श्रीलवङ्गः
कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्त्रिण्यैव कुर्वीया विज्ञानं
विद्याविपोरदान् । विनीताश्च कुलीनाश्च यस्मिंस्तु प्रलानुजुग्
॥ २० ॥ तैः सार्धं मन्त्रयेद्यास्तं नात्यर्थं बहुभिः सह । सम-
स्तैरपि च व्यस्यैव्यपदेभ्यः केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंवृत्तं मन्त्रगणं
स्थलं चावृष्टं मन्त्रयैः । अरय्ये निःप्रस्तावी वा न च रात्रौ कथ-
यन् ॥ २२ ॥ दानराः पक्षिण्यैव ये मनुष्यानुचारिणः । सर्वे
मन्त्रगणैः वल्ग्यां च चापि जडपद्मयः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि ये
दोषा भवन्ति प्रयिवीक्षिताम् । न ते शक्याः समाधातुं कथञ्चि-
दिति मे मतिः ॥ २४ ॥ दोषाश्च मन्त्रभेदस्य द्रव्यास्तं मन्त्रि-
मण्डले । अभेदे च गुणा राजन् पुनः पुनररिन्दम ॥ २५ ॥
पौरजानपशानाञ्च शीघ्राशौचं युधिष्ठिर । यथा स्याद्विदितं राज-
स्येया कार्यं कुरुदह ॥ २६ ॥ व्यनङ्काराद्य ते तात नित्यमाप्तै-
रधिष्ठितः । शीघ्रान्तुष्टैर्हिमैः राजन् नित्यं चारैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥
परिमाणं विदिता च दण्डं दण्डेषु भारत । प्रणयैर्युय्यान्प्रायं
पुरुषास्तैः युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ आदानरुचयैव परदारवमर्षिणः ।
सप्रदण्डप्रधानाश्च विद्याव्याहारिणस्तथा । आलोचार्थं श्रुत्याथ

हर्तारं साहसप्रिया ॥ २८ ॥ सभाविहारभक्तारो वर्णानाञ्च
 प्रदूषका । हिरण्यदण्डवध्याश्च कर्त्तव्या दैवकालतः ॥ २९ ॥
 प्रातरेव हि पश्येया ये कुर्युर्व्ययकर्म ते । अलङ्कारमयो भोज्य-
 मतजङ्घं समाचरे ॥ ३० ॥ पश्येयाश्च ततो योधान् गदा त्व
 मतिहर्षयन् । हूतानाञ्च चराणाञ्च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ३१ ॥
 सदा चापररात्रन्ते भवेत् कार्यापेनिर्णये । मध्यरात्रे विहारस्ते
 मध्याह्ने च सदा भवेत् । सर्वे स्त्रीपयिका काला कार्याणां
 भरतर्षभ ॥ ३२ ॥ तथैजालङ्घ्यत काले बिभेद्या भूरिदक्षिण ।
 चक्रवर्त्तात् कार्याणां पर्यायो दृश्यते सदा ॥ ३३ ॥ कोपस्य निषये
 यत्नं कुर्वीथा न्यायत सदा । विविधस्य महारान विपरीतं
 विवर्जये ॥ ३४ ॥ चारैर्विदित्वा शत्रून् ये राज्ञामन्तरैरपि ।
 तानाप्तैः पुरुषैर्दृष्टातवेद्या नराधिप ॥ ३५ ॥ कर्म दृष्ट्वाय
 भव्यास्त्वं परयेथा सुखदह । कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तै-
 रधिष्ठितैः ॥ ३६ ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढप्रतः । शूर-
 क्रेशसद्वैव दितो भक्तश्च पूरुष ॥ ३७ ॥ सर्वे जनपदायैव तव
 कर्माणि पाण्डव । गोवद्वासभवस्यैव कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ ३८ ॥
 क्षरन्तं पररन्तं च स्त्रीषु चैव परेषु च । उपलक्षयितव्यन्ते नित्य-
 मेव युधिष्ठिर ॥ ३९ ॥ दैवजायैव पुरुषा विक्रान्ता स्त्रीषु कर्मसु ।
 धात्राभिरनुसूपाभिरनुग्राह्या धिमास्त्वया ॥ ४० ॥ गुणार्थिना
 गुणं कार्यो विदुषा वै जनाधिप । अविचाख्याय ते ते स्युरक्षता
 श्व नित्यम् ॥ ४१ ॥

इत्याद्यमवासिकपर्वणि षाट्ममवासपर्वणि

षष्ठमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । मण्डलानि च सुध्येया परेपामातान-

स्तथा । उदासीनगणानाञ्च मध्यस्थानाञ्च भारत ॥ १ ॥ चतुर्थां
 यदुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् । मित्रञ्चामित्रमित्रञ्च बोद्धव्य-
 न्तेऽरिकर्षण ॥ २ ॥ तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
 यत्नानि च कुरुष्वेष्ट भद्रन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३ ॥ ते च दादम
 कौन्तेय राज्ञा वै विपयात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाय गणाः प्रष्टि-
 दादम च प्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मण्डलमित्याहुः राज्ञार्या नीतिकीविदा ।
 तत्र प्राङ्मुखमायत्तं मुघिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५ ॥ वृद्धिचयी च
 विज्ञेयी स्थानञ्च कुरुष्वत्तम । द्विषप्रत्या महाबाहो ततः प्राङ्-
 मुखजो गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथाबलं ।
 विगच्छ यदून् कौन्तेय ज्ञेयं क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा परे
 तु बलिन स्वपक्षेव दुर्बलः । शर्द्धं विदास्तदा क्षीणः परैः
 सन्धिं ममाश्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणां सङ्ख्ययैव कर्तव्यं स्यान्महा-
 स्तया । यदा समयो यानाय न क्षिरेणैव भारत ॥ ९ ॥ तदा
 सर्वं विधेयं स्यात् स्थानेन च विचारयेत् । भूमिरल्पफला देवा
 विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ क्षिरय्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीण-
 मथो बलम् । विपरीतानि यद्भीयात् स्वयं सन्धिविमारद ॥ ११ ॥
 सन्धयं राजपुत्र वा लिप्सेया भरतर्षभ । विपरीतं न तत् ज्ञेयः
 पक्ष कस्याश्चिदापदि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोक्षे यत्नञ्च कुर्यात् क्षीपाय-
 मन्त्रवित् । प्रकृतीनाञ्च राजेन्द्र राजादीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥
 क्रमेण शुभपत् सर्वं व्यवसायं महाबल । पीडनं स्तम्भनञ्चैव
 क्षीयभङ्गस्तथैव च । कार्यं यत्नेन यदूना स्वराज्यं रक्षता
 स्वयम् ॥ १४ ॥ न च हिंस्रोऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।
 कौन्तेय तं न हिंसेया यो मही विजिगीषते ॥ १५ ॥ गणानां
 भेदेन योगमीप्सेया सद्य मन्त्रिभिः । साधुसंग्रहणाच्चैव पाप-
 निप्रहणात्तथा ॥ १६ ॥ दुर्बलस्यापि सततं नान्वेष्टया बलीयसा ।
 निष्ठेया राजपादून् वैतर्ही वृत्तिमास्थितः ॥ १७ ॥ यद्येनममि-

यायाश्च वल्लवान् दुर्बल नृप । शमादिभिरुपायैस्त्वं क्रमेण विनि-
वर्तये ॥ १८ ॥ अथक्रुवंश्च युद्धाय निपतेत् सद्य मन्त्रिभि ।
कोपेण परैर्दृष्टेन ये चास्य प्रियकारिण ॥ १९ ॥ असम्भवे तु
सर्वस्य यथामुखेन निष्पतेत् । क्रमेणानेन मुक्ति स्यात् शरीर-
मिति केवलम् ॥ २० ॥

द्वितीयमवाचिकपर्वण आश्रमवासपर्वण

प्रष्टोऽध्याय ॥ ६ ॥

भूतराष्ट्र उवाच । सन्निविद्यश्चमप्यत्र पश्येया राजसत्तम ।
दिव्योनि दिविधोपायं बह्वक्लप युधिष्ठिर ॥ १ ॥ कौरव्य पर्यु-
पासीयान्छिन्ना हैविधमात्मन । तुष्टपुष्टबल शत्रुरात्मवानिति
च क्षरेत् ॥ २ ॥ पर्युपासनकाले तु विपरीत विधीयते । आनर्ह-
काले राजेन्द्र व्यपसर्पेत्तत परम ॥ ३ ॥ व्यसनं भेदनञ्चैव शत्रूणां
कारयेत्तत । कर्पणं भीषणञ्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥ ४ ॥
प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधा परिचिन्तयेत् । आत्मनश्चैव शत्रोश्च
शक्तिं शास्त्रविशारदा ॥ ५ ॥ वत्साहप्रभुशक्तिभ्या मन्त्रशक्त्या च
भारत । उपपन्नो नृपो यायादिपरीतश्च वर्ज्येत ॥ ६ ॥ आद-
र्हीत बल राजा मौलं मितब नन्तथा । अटवीवल भूतश्चैव तथा
थेणीवल प्रभो ॥ ७ ॥ तत्र मितब न राजन् मौलश्चैव विमिथते ।
थेणीयल भूतश्चैव तुल्ये एवेति मे मति ॥ ८ ॥ तथा चारवल-
श्चैव परलरमम नृप । विज्ञेय बह्वकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते
॥ ९ ॥ आपदद्यापि बौद्ध्या बह्वरूपा नराधिप । भवन्ति राज्ञा
कौरव्य वाक्ता पृथगत शृणु ॥ १० ॥ विकल्पा बह्वधा राज-
गापर्हा पाण्डुनन्दन । शमादिभिरुपन्यस्य गणयिष्यान्नृप सदा
॥ ११ ॥ यात्राहच्छेदोऽयं राजा मूर्ख परन्तप । शुकश्च

कौलदेशाभ्या रणेरात्मगुणैस्तथा ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टवली गच्छे-
द्राजा वृद्धादधेरत । अकृमश्चाप्यथो यायादनृतावपि पाण्डव ॥ १३ ॥
तूणाश्लानं वाजिरथप्रवाहा ध्वजकुमै संवृतफूलरोधसम् । पदा-
तिनागैर्बद्धकदमा नैही सपत्ननाथे नृपति प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
अथोपपत्त्या अकृष्ट पद्मवज्रश्च भारत । दृष्ट्वा वेद यच्छास्त्रं
तत्रैतत् विहितं विभो ॥ १५ ॥ चारयित्वा परबलं कृत्वा स्वबल-
दर्शनम् । स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६ ॥ बलं
प्रसादपिद्राजा निजैर्महलिनी नरान् । ज्ञात्वा स्वविषयं तत्र
सामाद्विभिरुपक्रमेत् ॥ १७ ॥ सर्वथैव मघाराज शरीरं धारये-
द्विह । प्रेत्य तैश्च न वर्तव्यमात्मनि श्रेयसं परम् ॥ १८ ॥ एव-
मेतन्नृपराज राजा सम्यक् समाचरेत् । प्रेत्य स्वर्गमवाप्नोति
प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९ ॥ एव त्वया कुरुष्वेष्टं वर्तितव्यं
प्रजाहितम् । उभयोर्लोकयोस्तात प्रापथि नित्यमेव हि ॥ २० ॥
भीषणेण सर्वमुक्तोऽसि कथ्यो न विदुर्वेण च । मयाप्यवश्यं यत्तत्त्वं
प्रीत्या ते नृपमनस ॥ २१ ॥ एतत् शृणु यथान्यायं कुर्वीथा भूरि-
दक्षिण । प्रियस्याया प्रजानां त्वं हर्षं सुखमवापस्यसि ॥ २२ ॥
अङ्गमेधमहमेण योजयेत् पृथिवीपति । पालयेदापि धर्मेण
प्रजास्तुल्यप्रलभयेत् ॥ २३ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि आथमवासपर्वणि

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

गुधिष्ठिर उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथात्वं पृथिवीपते ।
भूयथैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवार्थम् ॥ १ ॥ भीष्मे स्वर्गमनु-
प्राप्ते गते च मधुसूदने । विदुरे सञ्जये चैव कोऽन्यो मा वक्तु-

गङ्गेनि ॥ २ ॥ यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य दिते स्थित ।
वर्त्तान्नि तन्महोपाल निर्वृत्तो भव पार्थिव ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।
कोन्तेयं समनुशातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्र संशाम्यता ताव-
न्ममापि बलवान् यम । इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्था भवनं
तदा ॥ ५ ॥ तमासनगत देवौ गान्धारौ धर्मचारिणौ । उवाच
काले कालज्ञा प्रजापतिसम पतिम् ॥ ६ ॥ अनुशात स्वय तेन
व्यासेन त्व महर्षिणा । युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्य गमिष्यसि ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । गान्धार्यहमनुशात स्वय पित्रा महा-
ताना । युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि न चिरादनम् ॥ ८ ॥ अह
हि तावत् सर्वेषा तेषा दुर्द्युतदेविनाम् । पुत्राणां दातुमिच्छामि
प्रेतभावानुग वसु । सर्वं प्रकृतिसान्निध्य कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास वै
तदा । स च तद्वचनात् सर्वं समानिन्ये महोपति ॥ १० ॥ तत
मतीतमनसो ब्राह्मणा कुरुजाङ्गला । चत्रियाश्चैव वैश्याश्च
शूद्राश्चैव समाययुः ॥ ११ ॥ ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्त पुरा-
त्तदा । दृष्ट्वे त जन सर्वं सर्वाद्य प्रकृतीस्तथा ॥ १२ ॥ समवेताय
तान् सर्वान् पोरान् जानपदास्तथा । तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तञ्च
सुहृज्जनम ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाय महोपाल नानादेशसमागतान् ।
उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रो विशाम्पते ॥ १४ ॥ भवन्त
कुराश्चैव चिरकाल सङ्घोषिता । परस्परस्य सुहृद् परस्परहिते
रता ॥ १५ ॥ यदिदानीनह ब्रूवामस्मिन् बाल उपस्थिते । तथा
भवद्भि कर्तव्यमविचार्य वचे मम ॥ १६ ॥ अरण्यगमने बुद्धि-
गान्धारौचक्षितस्य मे । व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य
रे ॥ १७ ॥ भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वो भूद्विचारणा । अस्माक
भवतात्त्रैव धेय प्रीतिर्हि शाश्वती ॥ १८ ॥ न च ग्रान्येषु देवेषु

राश्रामिति मतिर्मम । आन्तोऽग्निं ववसानेन तथा पुतविनाग्नं
॥ १८ ॥ उपवाणकृषयाग्निं गान्धारीसहितोऽनघा । सुदिट्ठि-
गते रान्धे प्राप्तश्चाग्निं सुखं महत ॥ २० ॥ मन्त्रे दुर्योधनैश्चार्था-
दिषिट्ठमिति सत्तमा । मम धाम्नस्य वृद्धस्य हृतपुत्रस्य का गति ।
कृते वनं महामागास्तन्वानुप्रातुमर्हथ ॥ २१ ॥ तस्य तदचनं
श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाड्गवा । वाण्यसन्दिग्धया वाचा सुसदुर्भरत-
पीम ॥ २२ ॥ तानावब्रुवतः किञ्चित् सर्वान् शोकपरावणान् ।
पुनरेव महतीजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । शान्तनु पाशयामास ग्रथावदसुधामिमाम् ।
तथा विचित्रवीर्यस्य भीमस्य परिपाशित । पाशयामास वस्तात
विहितं वी न संशय ॥ १ ॥ यथा च मादुर्भाता मे ह्यितो
भवतामभूत् । स चापि पाशयामास यथावत्तच्च वेत्यह ॥ २ ॥
मया च भवता सम्यक् श्रुतूपा या कृतागधा । असम्यग्वा मह्य-
भागास्ततः सन्तव्यमतन्द्रितः ॥ ३ ॥ यथा दुर्योधनेनेह भुक्तं
राज्यमरुणकम् । अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराधवान् ॥ ४ ॥
तस्यापराधाद्बुद्धे रमिमानात्मक्षौक्षिताम् । विमर्शं समहानासौ-
दनयात् स्वब्रतादय ॥ ५ ॥ तथ्यया साधु वापीदं यदि वासाधु
वै कृतम् । तदो हृदि न कर्तव्यं मया वदोऽयमञ्जलि ॥ ६ ॥
सदोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिप । पूर्वमाश्रित्य पुत्रो-
ऽयमिति कृत्वा तु जानथ ॥ ७ ॥ इत्यस्य कृपणा सदा हतपुत्रा
तपस्विनी । गान्धारी पुत्रयोक्तार्ता युषान् यावति वै मया ॥ ८ ॥
हतपुत्राविमो वदो निदिष्टा दुःखितौ तथा । अनुजानीत भर्तुं

वो ब्रजाम शरणञ्च व ॥ ९ ॥ अयञ्च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिर । सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्य समेषु विषमेषु च ॥ १० ॥ न जातु
 विषमञ्चैव गमिष्यति कदाचन । चत्वार सचिवा यस्य भ्रातरो
 विपुलौजसः । लोकपालसमा ह्येते सर्वधर्मार्थदर्शिन् ॥ ११ ॥
 ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगतपति । युधिष्ठिरो महातेजा
 भवतः पालयिष्यति ॥ १२ ॥ अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि
 व । एष न्यासो मया दत्तः सर्वथा वो युधिष्ठिर । भवन्तोऽस्य
 च वीरस्य न्यासभूता कृता मया ॥ १३ ॥ यदैव तै कृतं किञ्चि
 द्दालीकं न सतैर्मम । यदन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हय ॥ १४ ॥
 भवद्भिर्न हि मे मन्य कृतपूर्वं कथञ्चन । अत्यन्तगुरुभक्तानां
 सेपोऽञ्जलिर्दिदं नमः ॥ १५ ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां काम
 चारिणाम् । कृते याचेऽस्य व सर्वान् गान्धारीसहितोऽनघ
 ॥ १६ ॥ द्रव्युक्तास्ते ततः सर्वे पौरजानपदा जनाः । नोचुर्वाप्या
 कुला किञ्चिद्दीक्षाशुक्र परस्परम् ॥ १७ ॥

पात्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप । राजर्षीणां पुरा-
णानां भवता पुण्यकर्मणाम् ॥ २३ ॥ कुरुसम्बरणादीनां भर-
तस्य च धीमत । वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिण ॥ २४ ॥
नात्र वाच्य महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते । उषितां प स सुखं
निखं भवता परिपालिता ॥ २५ ॥ सुसूक्ष्मञ्च व्यलीकन्ते सपुत्रस्य
न विद्यते । यत्तु ज्ञातिविमर्दोऽस्मिन्नात्य दुर्योधनं प्रति ॥ २६ ॥
भवन्तमनुनेयामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । न तद्दुर्योधनकृतं न च तद्व्रता कृतम् ।
न कर्मसौवलाभ्याञ्च कुरवो यत क्षयं गता ॥ २८ ॥ दैवतन्तु
विजानामो यन्न शक्यं प्रवाधितुम् । दैव पुरुषकारेण न शक्य-
मपि वाधितुम् ॥ २९ ॥ अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समा-
गता । अष्टादशाङ्गेन हता कुरुभिर्योधपुङ्गवै ॥ ३० ॥ भीम-
द्रोणकृपाद्यैश्च वर्ष्मण च महात्मना । युगुधानेन वीरेण धृष्ट-
द्युम्नेन चैव च ॥ ३१ ॥ चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैस्तथा ।
न च क्षयोऽय नृपते क्रते दैवबलाद्भूत ॥ ३२ ॥ अवश्यमेव संग्रामे
क्षत्रियेण विधेयतः । कर्त्तव्य निधन काले मर्त्तव्य क्षत्रबन्धुना
॥ ३३ ॥ तैरिय पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः । पृथिवी
निहता सर्वा सहया सरथहिपा ॥ ३४ ॥ न स राज्ञा बधे स्तु-
कारण ते महात्मनाम् । न भवान्न च ते भृत्या न कर्णौ न च
सौवल ॥ ३५ ॥ यदिभस्तां कुरुयेष्टा राजानश्च सप्तस्रयः । सर्वं
दैवकृतं विद्धि कोऽस्य किं वक्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ गुरुर्मतो भवानस्य
कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः । धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम्
॥ ३७ ॥ लभता वीरलोकान् स सप्तहायो नराधिप । द्विजाग्रैः
समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोहता सुखम् ॥ ३८ ॥ प्रापस्यते च भवान्
पुण्य धर्मं च परमा स्थितिम् । वेदधर्माञ्च कृत्स्नेन सम्यक् च
भव सुव्रत ॥ ३९ ॥ दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान् प्रति नो वृथा ।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षिते ॥ ४० ॥ अनुवत्स्यन्ति
 वा धीमान् समेषु विषमेषु च । प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान्
 शीलभूषणान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिवर्त्तांश्च पार्थिवः ।
 पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ ४२ ॥ दीर्घदर्शी मृदु-
 हान्तः सदा वैश्यवशी यथा । अक्षुद्रमचिवशायं कुन्तीपुत्री महा-
 मनाः ॥ ४३ ॥ अग्नमित्रे दद्यावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ । ऋजुः
 पश्यति मेधावी पुत्रवत् पाति नः सदा ॥ ४४ ॥ विप्रिचक्ष जन-
 स्यास्य संसर्गाद्भ्राजस्य वै । न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमा-
 र्जुनादयः ॥ ४५ ॥ मन्दा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वामोविप्रोपमाः ।
 दीर्य्यवन्तो महात्मानः पौराणाञ्च क्षिते रताः ॥ ४६ ॥ न कुन्ती
 तव पाञ्चाली न चालूपी न साक्षती । अस्मिन् क्षणे करिष्यन्ति
 प्रतिज्ञातानि कश्चिचित् ॥ ४७ ॥ भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिर-
 विवक्षितम् । न वृष्टतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ ४८ ॥
 अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः । मानवान् पालयि-
 ष्यन्ति भूला धर्मपरायणाः ॥ ४९ ॥ सराजमानसं दुःखमपनीय
 युधिष्ठिरात् । कुरु कार्य्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ ॥ ५० ॥
 वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ।
 राधु साध्विति सर्वः स ज्ञान प्रतिगृह्णीतवान् ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रश्च
 तदावयमभिपूज्य पुनः पुनः । विसर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु धनैः
 धनैः ॥ ५२ ॥ स तैः सम्पूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तथा ।
 प्राञ्जलिं पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ ततो विविध
 भवनं गान्धार्या संहितो निजम् । व्युष्टायाञ्चैव शर्प्यां यज्ञकार
 निषोध तत् ॥ ५४ ॥

आश्वमेधसंस्कारपर्वणि आश्वमेधसंस्कारपर्वणि

दशमेऽध्याये ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां वृतराष्ट्रोऽम्बिका-
 सुत । विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १ ॥ स गत्वा
 राजवचनादुवाचाप्युतमीश्वरम् । युधिष्ठिरं महातेजाः सर्व-
 बुद्धिमता वरः ॥ २ ॥ वृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः ।
 गमिष्यति वनं राजन्वागता कार्तिकीमिमाम् ॥ ३ ॥ स त्वा कु-
 कूलच्छेष्टं विद्धिदर्थमभीषतः । आहमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य
 महात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्य सोमदत्तस्य वाह्मीकस्य च भीमतः ।
 पुत्राणाञ्चैव सर्वेषां धीवान्ये सुहृदो हताः । यदि वाष्पगुजानीपि
 सैन्यवापसदस्य च ॥ ५ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधि-
 स्थिरः । हृष्टः सम्पूजयामास शुङ्गाकेशस्य पाण्डवः ॥ ६ ॥ न तु
 भीमो दृढक्रोधस्तद्वर्जो जगहे तदा ॥ ७ ॥ विदुरस्य महातेजा
 दुष्योधनकृतं स्मरन् । अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः
 ॥ ८ ॥ किरीटी किञ्चिद्भानस्य तमुवाच नरर्यभम् । भीम राजा
 पिता हृष्टो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९ ॥ दातुमिच्छति सर्वेषां
 सुहृदामौहृद्दिष्टिकम् । भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरव
 ॥ १० ॥ भीम जीर्णा गङ्गाङ्गाश्चो नद्वृष्टातुमर्हसि । दिष्टा
 त्वद्य महाबाहो वृतराष्ट्रं प्रयागते ॥ ११ ॥ याचितो यः पुरा-
 ण्नामि पश्य कालस्य पर्ययम् । योऽसौ पथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता
 भूत्वा नराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहनामात्रो वनं गन्तुमभीष-
 सति । मा नैऽन्यत्र परुषस्य घ्नं दानाङ्गवतु दर्शनम् ॥ १३ ॥
 अयमस्ममतोऽन्यत्र स्यादधर्मस्य महाभुजः । राजानमुपपिच्छुस्व
 ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं
 भरतर्षभ । एव त्ववाणं वीभत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 भीमसेनस्तु सक्तोऽपि प्रोवाचेदं वचस्तदा । वयं भीमस्य दास्याम
 प्रेतकार्यञ्च फाल्गुनः ॥ १६ ॥ सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिधिवर एव च ।
 वाह्मीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येऽप्येव

सर्वेषां कुन्ती कर्णाय दास्यति । आर्क्षानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात्
 काश्वो नृप ॥ १८ ॥ इति मे वर्त्तते बुद्धिर्मा नो नन्दन्तु शत्रव ।
 कष्टात कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादय ॥ १९ ॥ यैरिय पृथिवी
 कृत्वा घातिता कुलपाश्र्णे । कृतस्त्वमसि विष्णुस्य वैरं दादश-
 याग्रिकम् ॥ २० ॥ अश्नातवासं गच्छेन् द्रोपदीशोऽवर्द्धनम् । क
 तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽन्मास्वभवत्तदा ॥ २१ ॥ कृष्णजिनोप-
 स्यूतो हतामरणभूषण । सार्धं पाञ्चालपुत्रा लं राजान-
 मुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ क तदा द्रोणभीमो तौ मोमदत्तोऽपि
 वामवत । यत्र त्रयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ॥ २३ ॥ न तदा
 ज्ञा पिता ज्येष्ठ पित्रत्वेनाभिवीक्ष्यते । किन्ते तदिहृतं पार्थ यदेष
 कुलपासन ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुर प्राह द्यूते किं जितमित्युत ।
 इदिव वादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । उवाच वचन धीमान्
 ज्योपमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २५ ॥

इत्याश्रमवामिरुपर्वणि आश्रमवामपर्वणि

एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । भीम ज्येष्ठो युद्धर्मे ल नातोऽन्यदत्तमुत्ताहे ।
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिं सर्वथा माममर्हति ॥ १ ॥ न करन्त्यपराधानि
 मरन्ति संहतान्यपि । असंभिन्नार्थमय्यादा साधव पुरुषोत्तमाः
 ॥ २ ॥ इति तस्य वच श्रुत्वा फाल्गुनस्य मघात्मन । विदुरं
 प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ इदं मदचनात् क्षत्तः
 कोरवं ब्रूहि पार्थिवम् । यावदिच्छति पुत्राणा आहं ताव-
 दद्याम्यहम् ॥ ४ ॥ भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम् ।
 मम कीपादिति विमो मा भूद्धीम सुदुर्मणा ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।

भीमसेनः कटाक्षेण वीर्याश्रुतं धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं
 धीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं स नृपतिः
 कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिक्षिप्तो हि भीमोऽयं हिमवद्व्याघ्रपादिभिः ।
 दुःखैर्वृद्धविधैर्धौमानरण्ये विहितं तव ॥ ८ ॥ किन्तु महचनाद-
 श्रूहि राजानं भरतर्षभ । यद्यदिच्छसि यावच्च शृणुतां मह-
 राहादिति ॥ ९ ॥ यन्मातृसख्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तस्मिन्सि कर्तव्यगिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्नमास्ति
 धनं किञ्चिदंजनस्य न वेश्मनि । तस्य स्वामी महाराज इति
 वाच्यः स पार्थिव ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
 व्ययम् । पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छत्वानृण्यमद्य मः ॥ १२ ॥ इद-
 म्हापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप । धनानि वेति विद्धि त्वं न
 मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यैश्वन्यायन उवाच । एतमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 हृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महायैवत् ॥ १ ॥ शक्तो युधिष्ठिरो
 राजा भवदचनमादितः । सत्त्वं संसृज्य वाक्यन्ते प्रशम्यं स महा-
 द्युतिः ॥ २ ॥ वीमत्सुय महातेजा निवेदयति ते श्वहान् । वसु
 तस्य श्वे तस्य प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजस्य पुत्रस्ते
 राज्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि
 क्रिञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संसृज्य बह्वलान्युत । ब्रह्मा-
 दिव महाबाहुरनुजश्च विनिश्चसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्मशीलेन
 राज्ञा वीमत्सुना तथा । अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितो-
 ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य इति कां माह धर्मराट् ।

संभृत्य भीमस्तदैरं यद्व्यावदाचरत ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि
धर्मोऽयं क्षत्रियोणा नराधिप । युद्धे क्षत्रियधर्मं च निरतोऽयं
वृकोदर ॥ ८ ॥ वृकोदरवृते चाक्षमर्जुनश्च पुन पुन । प्रसीद
याचे नृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्ददातु भवान्
वित्तं यावदिच्छति पार्थिव । तमोऽश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेवाग्रहाराद्य पुत्राणामौर्ध्वदक्षिकम् ।
इतो रत्नानि गार्थेन दासी दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ शानयित्वा
कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु । दौनान्धवपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृप
त्नया ॥ १२ ॥ बहन्नरसमानाद्या सभा विदुर कारय । तवा
निपानान्ययश्च विविध पुण्यम् कुरु ॥ १३ ॥ इति मामग्रवीद्राजा
पार्थस्यैव धनक्षय । यद्व्यानन्तर कार्यं तत्तज्ज्ञान् वक्तुमर्हति
॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाय धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनश्शत्रो
महाहाने कात्तिक्रिया जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

तयोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिप ।
प्रोतिमानभवद्राजन् दासी जिज्ञास्य कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि
रूपान् भीमाय ब्राह्मणानुपिषत्तमान् । पुत्रार्थं सद्दयैव स
समीप्य सदस्य ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यागान्याच्छाद-
नानि च । सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कष्य-
लानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्ताण्यजाविकम् । सालङ्कारान्
गजानश्वान् कन्यास्यैव वरस्त्रिय ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो
ददौ स नृपसत्तम । द्रोणं संकीर्त्तय भीमञ्च सोमदत्तञ्च वाहि-
कम् ॥ ५ ॥ दुर्योधनञ्च राजान् पुत्रायैव पृथक् पृथक् । जय-

भीमसेनः कटाक्षेण वीर्याश्रुते धनञ्जयम् ॥ ६ ॥ ततः स विदुरं
 भीमान् वाक्यमाह युधिष्ठिरः । भीमसेने न कोपं स नृपतिः
 कर्तुमर्हति ॥ ७ ॥ परिलिष्टो हि भीमोऽयं हिमवद्व्याघ्रपादिभिः ।
 दुःखैर्बहुविधैर्धौमानरण्ये विदितं तत्र ॥ ८ ॥ किन्तु महत्तनाद्-
 ब्रूहि राजानं भरतर्षभ । यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्-
 गृहादिति ॥ ९ ॥ यन्मातृसख्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।
 न तस्मिन्सि कर्त्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्ति
 धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि । तस्य स्वामी महाराज इति
 वाच्यः स पार्थिवः ॥ ११ ॥ ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां
 व्ययम् । पुत्राणां सुहृदाञ्चैव गच्छन्तानृष्यमद्य सः ॥ १२ ॥ इदं
 श्वापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप । धनानि चेति विद्धि त्वं न
 मे तत्रास्ति संशयः ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यैश्वर्यायन उवाच । एतमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
 धृतराष्ट्रमुपैत्यैव वाक्यमाह महारथैवत् ॥ १ ॥ उक्तो युधिष्ठिरो
 राजा भवद्वचनमादितः । स ख संसृत्य वाक्यन्ते प्रथमं स महा-
 द्युतिः ॥ २ ॥ वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् । वसु
 तस्य गृहे तच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्च पुत्रस्ते
 रान्यं प्राणान् धनानि च । अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि
 किञ्चन ॥ ४ ॥ भीमस्तु सर्वदुःखानि संसृत्य बह्वलान्मुत । शृष्ट्वा-
 दिव महाबाहुरनुजश्च विनिश्चसन् ॥ ५ ॥ स राजन् धर्मशीलेन
 राज्ञा वीभत्सुना तथा । अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितो-
 ऽपि च ॥ ६ ॥ न च मन्युस्त्वया कार्य इति ज्ञां माह धर्मराट् ।

संश्रुत्य भीमस्तदैरं यदन्यायवदान्वरत् ॥ ७ ॥ एवं प्रायो हि
धर्मोऽयं चतुर्योणां नराधिप । शुद्धे चतुर्यधर्मं च निरतोऽयं
वृकोदरः ॥ ८ ॥ वृकोदरवृत्ते चाक्षमर्जुनस्य पुनः पुनः । प्रसीद
याचे वृपते भवान् प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९ ॥ तद्वदातु भवान्
वित्तं यावदिच्छति पार्थिव । त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणाना-
मपि भारत ॥ १० ॥ ब्रह्मदेयाग्रहाराय पुत्राणामौर्ध्वदिक्षिकम् ।
इतो रत्नानि गायैत दासौ दासमजाविकम् ॥ ११ ॥ आनयित्वा
कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु । दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र वृप
त्वया ॥ १२ ॥ ब्रह्मन्तरसपानाद्या उभा विदुर कारय । गवा
निपानान्यथ च विविधं पुण्यञ्च कुरु ॥ १३ ॥ इति मामग्रवीद्राजा
पार्थस्यैव धनक्षयः । यद्वत्तान्तरं कार्यं तत्त्वान् वक्तुमर्हति
॥ १४ ॥ इत्युक्ते विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तान् । मनस्यग्रे
मत्तादाने कार्त्तिकया जनमेजय ॥ १५ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिप ॥
प्रीतिमानभवद्राजन् राक्षो जिघोय कर्मणि ॥ १ ॥ ततोऽभि-
रूपान् भीषाय ब्राह्मणानृपिसत्तमान् । पुत्रार्थं स्रष्टव्यैव स
समीक्ष्य सप्तस्रज ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानि यागान्याच्छाद-
नानि च । सुवर्णमग्निरत्नानि दासौदासमजाविकम् ॥ ३ ॥ कम्ब-
लानि च रत्नानि ग्रामान् क्षेत्राण्यजाविकम् । शालद्वारान्
गजानश्वान् कन्यास्यैव वरस्त्रियः ॥ ४ ॥ सद्दिक्षीद्विष्य सर्वेभ्यो
ददौ स नृपसत्तम । द्रोणं संकीर्त्तय भीषणं सोमदत्तञ्च वाहि-
कम् ॥ ५ ॥ दुर्योधनञ्च राजानं पुत्रास्यैव पृथक् पृथक् । जय-

द्रुपदुरोगाश्च सुहृदद्यापि सर्वशः ॥ ६ ॥ स आद्ययज्ञो बह्वर्चः
 बहुशो धनदक्षिणः । अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ७ ॥
 अनियं यत्र पुरुषा गणका सेखकास्तथा । युधिष्ठिरस्य वचना-
 दपृच्छन्त स्म त नृपम् ॥ ८ ॥ आश्रापय विमेतेभ्यः प्रदाय दीय-
 तामिति । तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते ददस्तदा ॥ ९ ॥ अतर्क्ष्य
 दशशतं सहस्रे चायुतन्तथा । दीयते वचनाद्वाञ्छा कुन्तीपुत्रस्य
 धीमतः ॥ १० ॥ एव स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्यद । तर्प-
 यमाणं विप्रास्तान् वर्णन् शस्यमिवाम्बुदः ॥ ११ ॥ ततोऽनन्तर-
 मेवात्र सर्ववर्षात्महामते । अन्नपानरसौघेन धावयामास पार्थिव
 ॥ १२ ॥ सवस्त्रधनरत्नौघो मृदङ्गनिनदो महान् । गवाश्चमजरा-
 यत्तौ नानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारदीपाढ्यो मणिहेम-
 ललार्णवः । जगत् संप्रावयामास हृतराष्ट्रौदुषीकृतः ॥ १४ ॥ एव
 स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा । गान्धार्थ्याश्च महाराज
 प्रददावौर्ध्वं देहिबन्धुम् ॥ १५ ॥ परिजान्तो यदाभीत स ददद्धानां
 न्यनेकशः । निवर्त्तयामास तदा दानयश्च नराधिपः ॥ १६ ॥ एव
 स राजा कोरव्यशक्ते दानमहाक्रतुम् । नटनर्त्तकलास्याढ्य
 बहुन्नरसदक्षिणम् ॥ १७ ॥ दशाद्यमेव दानानि दत्त्वा राजा
 श्लिषासतः । बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याश्रमवासिकमर्वाण आश्रमवासपर्वणि

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रभाते राजा स हृतराष्ट्रोऽभ्यिका-
 सुतः । आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे हृतद्युतः ॥ १ ॥
 गान्धारी रुद्धितो धीमानभ्यनन्दस्यथाविधिः । वार्त्तिक्या कार-
 यित्सेष्टि द्वाद्याणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कला-

जिनसंवृतः । वधूजनवतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३ ॥
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याथापराः कौरवराजवंशाः ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्यं नृपतो प्रयाते ॥ ४ ॥
ततो लालैः समनोमिय राजा विचित्राभिस्तद्गुहं पूजयित्वा ।
सम्पूज्यार्थैर्मृत्यवर्गञ्च सर्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५ ॥
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेषमानो युधिष्ठिरः सखरं वाप्यकण्ठः ।
विमुञ्च्योच्चैर्महानादं हि साधो क यास्यसीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६ ॥
तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहुर्मुहुर्निश्चसन् भारताग्रः । युधि-
ष्ठिरं नैवमित्येवमुक्त्वा निमग्नश्चायो दीनवत् सीदमानः ॥ ७ ॥ त्रको-
दरः फाल्गुनश्चैव वीरो माद्रीपुत्री विदुरः सञ्जयश्च । वैश्यापुत्र-
सहितो गौतमेन धौम्यो विपाद्यान्वयुर्वाप्यकण्ठाः ॥ ८ ॥ कुन्ती
गान्धारी वदनेका व्रजन्ती स्तब्धासक्तं चक्षमयोदहन्ती । राजा
गान्धार्याः स्तब्धदेवोऽवसन् पाणिं ययौ हृतराष्ट्रं प्रतीत ॥ ९ ॥
तथा कृष्णा द्रौपदी साव्रती च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
चित्राङ्गदा याय कायित् स्त्रियोन्या सर्वं राज्ञा प्रस्थितास्ता
वधूभिः ॥ १० ॥ तासां नादी रुदतीना तदासीद्राजन् दुःखात्
कुररीणामिषोच्चैः । ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणसत्रियाणां विद्या शूद्रा-
णाञ्चैव भार्या समन्तात् ॥ ११ ॥ तन्निर्गणो दुःखित पौरवर्गो
गजादयै चैव बभूव राजन् । यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
द्यूते राजन् कौरवाणां सभायाः ॥ १२ ॥ या नापश्यन्ममसं न
सूर्यः रामाः कदाचिदपि तास्मिन्नरेन्द्रे । महावनं गच्छति
कौरवेन्द्रे योकेनार्त्ता राजमार्गं प्रपेदु ॥ १३ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आयमवासपर्वणि हृतराष्ट्रवन-

गमने पद्मदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्राजादहर्ष्येषु वसुधायाः पार्थिव ।
 नारीणाञ्च नराणाञ्च निष्पन्नं सुमहानभूत् ॥ १ ॥ स राजा
 राजमार्गेण नृनारीशंकलेन च । कथञ्चिन्निर्यया धीमान् वैप-
 मानं कृताप्लवि ॥ २ ॥ स वर्द्धमानदारेण निर्ययी गजसाह-
 यात् । विमर्जयामास च तं जनैर्यं स मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥ यत्नं गन्तुञ्च
 विदुरो राजा सह कृतघ्नयः । सप्लव्यं मद्दामाद्यं सूतो गाव-
 ह्वाणिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपं निवर्त्तयामास मुमुत्सञ्च महारथम् ।
 हृतराष्ट्रो महीपालः परिहास्य बुधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवर्त्तते पौर-
 वर्गे च राजा सान्तं परस्तदा । हृतराष्ट्राभ्यनुयातो निवर्त्तितु-
 निवेष्ट च ॥ ६ ॥ सोम्रवीरानगरं कुन्ती वने तमनुजम्पयीम् ।
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्त्तताम् ॥ ७ ॥ बधूपरिहता
 राशिं नगरं गन्तुमर्हसि । राजा यात्येव धर्मात्ता तापये कृत-
 निधयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजेन वाय्मव्याकुललोचना । जगा-
 मैव तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य च ॥ ९ ॥

कुन्त्युवाच । सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथा क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वाप्तैव सर्वदा ॥ १० ॥ कथं करेया
 सततं संग्रामेष्वपलायिनम् । अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रशया
 तदा ॥ ११ ॥ आर्यस हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रकम् । यत् सूर्य-
 जमपश्यन्त्या शतधा यन्न दीर्यते ॥ १२ ॥ एव गते तु किं शक्यं
 मया कर्तुमरिन्दम । मम दोषोऽयमत्यर्थं स्थापितो यन्न सूर्यज
 ॥ १३ ॥ तन्निमित्तं मद्वावाहो हानं दद्यास्व नुत्तमम् । सदैव भ्रातृभि-
 र्गर्भं सूर्यजस्यारिर्भूद्देन ॥ १४ ॥ द्रौपद्याय प्रिये नित्यं स्यात्तथ-
 मरिकर्षणम् । भीमसेनोऽर्जुनयैव न कुलत्रं कुलदहम् । समाधेयास्त्वया
 राजंस्त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५ ॥ खञ्जखञ्जशुरयो पादान् शुश्रूषन्ती
 वनेऽन्वहम् । गान्धारीसहिता वत्से तापसी मलयङ्गिनी ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं स धर्मात्ता भ्रातृभिः सहितो

जशी । विषादमगमदीमान् न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७ ॥
 मुहूर्तमिव तु ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिर । उवाच मातरं
 दौनयिन्ताशोकपरायण ॥ १८ ॥ किमिदन्ते व्यवसितं नैव त्वं
 कर्तुमर्हसि । नत्वाभयनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 पुरोधतान् पुरा हस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने । विदुस्त्राया वचो-
 भिस्त्वं नामान् सत्यक्तुमर्हसि ॥ २० ॥ निहत्य पृथिवीपालान्
 राज्यं प्राप्तमिदं मया । तव प्रश्नानुपश्रुत्य वासुदेवान्तर्यभात्
 ॥ २१ ॥ ह्य सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या यत् श्रुतं मया । क्षत्र-
 धर्मं स्थितिं चोक्ता तस्य अवितुमिच्छसि ॥ २२ ॥ अस्मानुत्सृज्य
 राज्यञ्च क्षुपां क्षेपां ययस्त्रिणो । कथं वत्स्यसि दुर्गेषु वनेष्वप्य
 प्रसीद मे ॥ २३ ॥ इति बाष्पाकुला वाच कुन्ती पश्यस्य शृण्वती ।
 सा जगामाशुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ यदा राज्य-
 मिदं कुन्ती भोक्तव्यं पुत्रनिज्जितम् । प्राप्तव्या राजधर्माय तद्दे-
 यन्ते कुतो मति ॥ २५ ॥ किं वचं वारिता पूर्वं भवत्या पृथिवी-
 क्षयम् । कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६ ॥ वना-
 क्षापि किमानीता भवत्या बाभ्रुका वयम् । दुःखयोकममाविष्टौ
 माह्वीपुत्राविमौ तथा ॥ २७ ॥ प्रसीद मातर्मा गास्त्व वनमप्य
 ययस्त्रिणि । श्रियं यौधिष्ठिरौ मातर्भुङ्क्षु तावदस्त्राङ्गिताम् ॥ २८ ॥
 इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी । साक्षय्यता वज्रविधं
 पुत्राणां गान्धरोदध ॥ २९ ॥ द्रौपदी चान्वयात् श्वश्रून् प्रियश-
 यदना तदा । अनवासाय गच्छन्ती रुदती भद्रया सह ॥ ३० ॥
 सा पुत्रान् रुदतं सर्वान् मुहुर्मुहुरवेक्षती । जगामैव महाप्राज्ञा
 वनाय कृतनियया ॥ ३१ ॥ अन्वयुः पाण्डवास्तास्तुं समुत्थान्त पुर-
 स्तया । ततः प्रगच्छ साश्रूणि पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवागपर्वणि धृतराष्ट्रवन

गमने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कुन्त्यवाच । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । कृत-
 मुद्वर्षणं पूर्वं मया व सौदता नृपाः ॥ १ ॥ द्यूतापहृतराज्यानां
 पतितानां सुखादपि । ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्वर्षणं मया
 ॥ २ ॥ कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभा । यमश्च वा
 न नश्येत इति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ३ ॥ द्यूयमिन्द्रसभाः सर्वे देव-
 तुल्यपराक्रमाः । मापरेषां सुखप्रेक्षा स्थेत्थेवं तत् कृतं मया
 ॥ ४ ॥ कथं भर्माभृता योष्ठो राजा त्वं वासवोपम । पुनर्वने
 न दुःखो स्यादिति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ५ ॥ नागाशुतसम्प्राणः
 स्यात्तविक्रमपौरुषः । नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्वर्षणं कृतम्
 ॥ ६ ॥ भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपम । विजयो माव-
 सौदित इति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ७ ॥ नकुल सहदेवश्च तथेमौ
 शुर्वर्त्तिनौ । सुधा कथं न सौदितमिति चोद्वर्षणं कृतम् ॥ ८ ॥
 द्रयञ्च वृहती श्यामा तथात्यायतलोचना । हया सभातले क्षिप्ता
 माभूविति च तत् कृतम् ॥ ९ ॥ प्रेक्षतामेव वा भीम वैपत्नी
 कदलीमिव । स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गी तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १० ॥
 दुःशासनो यदा मोर्ष्यादासीवत् पर्यङ्कयत् । तदैव विदितं मघ्नं
 पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११ ॥ विषखा कुरवश्चैव तदा ने श्वशुरा-
 दयः । यदैव नायमिच्छन्ती व्यलपत कररी यथा ॥ १२ ॥ केश-
 पश्च परामृष्टा पापेन हतमुदिना । यदा दुःशासनेनैषा तदा
 सुह्याम्यहं नृप ॥ १३ ॥ युष्मत्तेजोविहङ्गार्थं मया द्युद्वर्षणं कृतम् ।
 तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्विस्तं पुत्रका ॥ १४ ॥ कथं न राज-
 वशोऽयं नश्येत प्राप्य सुतान् मम । पाण्डोरिति मया पुत्रा-
 स्तस्मादुद्वर्षणं कृतम् ॥ १५ ॥ न तस्य पुत्रा पौत्रा वा कुरवस्ते
 च पार्थिवाः । लभन्ते सुकृतांलोकान् यस्माद्वंशं प्रणश्यति ॥ १६ ॥
 भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा । मघादानानि दत्तानि
 पीनं योमो यथाविधि ॥ १७ ॥ नन्दमात्मजं त्वं वै वासुदेव-

मनुचुदम् । विदुलाया प्रजापेक्षै पातनार्थञ्च तत् कृतम् ॥ १८ ॥
 नाहं राक्षप्रफलं पुष्टा कामये पुत्रनिर्जितम् । पतिलोकानहं
 गण्णान् कामये तपसा विभी ॥ १९ ॥ श्वश्रु श्वशुरयो कृत्वा
 शुश्रूषा वनवासिनो । तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम्
 ॥ २० ॥ निवर्त्तस्व कुरुयेष्ट भीमसेनादिभि सह । धर्मं ते
 धीयता युधिर्मनस्ते महद्दस्तु च ॥ २१ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमवासपर्वणि चतुराष्ट्रवत-
 गमने सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कन्यास्तु वचन श्रुत्वा पाण्डवा राज-
 सत्तम । ब्रौद्धिता संन्यवर्त्तन्त पाञ्चाख्या सहितानघा ॥ १ ॥ तत
 शब्दो महानेव सर्वेषामभवत् तदा । अन्त पुराणा रुदता दृष्ट्वा
 कुन्ती तथा गताम् ॥ २ ॥ प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवा-
 स्तदा । अभिवाद्य न्यवर्त्तन्त पृथा तामनिवर्त्त वै ॥ ३ ॥ ततो-
 ऽब्रवीन्महतिज्ञा चतुराष्ट्रोऽम्बिकासुत । गान्धारीं विदुरश्चैव
 समाभाष्यावगच्छन्व ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निव-
 र्त्ताताम् । यथा युधिष्ठिर प्राह तत एवं सत्यमेव हि ॥ ५ ॥
 पुत्रैश्चर्यं महद्दिदमपास्य च महदाफलम् । क्व तु गच्छेदनं दुर्गं
 पुत्रातुराण्य भूद्वत ॥ ६ ॥ राव्यस्थया तपस्तप्तं दानवतकृतं
 महत् । अनया श्रवणमेवाद्य श्रूयताञ्च वचो मम ॥ ७ ॥ गान्धारी
 परितुष्टोऽग्नि वध्या शुश्रूषणेन वै । तस्मात्त्वमेना धर्मं च समनु-
 श्रातुमर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सौवलेयो तु राजा कुन्तीमुवाच ह ।
 तत्पर्यं राजवचनं श्रुत्वा वाक्यं विशेषवत् ॥ ९ ॥ न च का वन-
 नासाय देवी कृतमतिन्तदा । शक्नोत्युपावर्त्तयितुं कुन्ती धर्म-
 परा सतीम् ॥ १० ॥ तस्यास्तान्तु स्थितिं प्राप्ता व्यवसायं कुरु-

स्त्रियः । निवृत्तांश्च कुरुये षान् दृष्ट्वा प्रचरदुस्तदा ॥ ११ ॥ तेषां
 वृत्तेषु पार्थिवे सर्वस्वेव बध्नुषु च । ययौ राजा नन्दाप्राप्तो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२ ॥ पाण्डवायातिद्वीनास्ते दुःखयोगोक्तपरा-
 यणाः । यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३ ॥
 तदा हृष्टमनानन्दं गतोत्सावमिवाभवत् । नगरं ह्यस्तिनपुरं स-
 स्त्रीवदकुमारकम् ॥ १४ ॥ सर्वे चामन्त्रित्साहाः पाण्डवा जात-
 मन्यवः । कुत्वा हीनाः सुदुःखार्त्ता वत्सा इव विना गवा ॥ १५ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तेनाज्ञा गत्वा समद्वन्द्वन्तरम् । ततो भागीरथ्योत्तीरे
 निवासमकरोत् प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृता यथान्यायमनयो वेद-
 पारंगैः । व्यराजन्त दिजये ह्यैस्तत्र तत्र तपोवने । प्रादुष्कृतानि-
 रभवत् स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७ ॥ स राजाग्नीन् पथ्युपास्य
 ज्ञत्वा च विधिवत्तदा । सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत-
 ॥ १८ ॥ विदुरः सफल्ययैव राक्षः शशां कुशैस्ततः । चक्रतुः
 कुरुवीरस्य गान्धार्थायाविदूरतः ॥ १९ ॥ गान्धार्थाः सन्निकर्षे
 तु निपसाद् कुशे सुखम् । शुधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते
 स्थिता ॥ २० ॥ तेषां संश्रवणे चाशु निपेदुर्विदुरादयः । यान-
 काश्च ययोद्देशं दिजा ये चानुयायिनः ॥ २१ ॥ प्राधीतदिजमुष्मा
 सा संप्रव्वलितपावका । यभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीति
 दाहिनी ॥ २२ ॥ ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।
 ज्ञत्वाग्निं विधिवत् सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् । उदङ्मुखानिरी-
 चन्त उपवासपरायणाः ॥ २३ ॥ स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः
 मयमोहनि । शोचतां शोचमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-

गमने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भागीरथीतीरे मेघे पुण्ड्रजनो-
 जिते । निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थित ॥ १ ॥ तत्रैनं
 पर्युपातिष्ठन् द्राक्षणा वनवासिन । क्षत्रविद्गूढसङ्घाय बहवो
 भरतर्षभ ॥ २ ॥ स तैः परिवृतो राजा कथामि-परिनन्द्य तान् ।
 मनुजस्यै सचिष्यान् वै विधिवत् प्रतिपूज्य च ॥ ३ ॥ सायाह्ने स
 मन्त्रीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य च । चक्र विधिवत् शौचं गान्धारी
 च यशस्विनी ॥ ४ ॥ ते चैवान्ये पृथक् सर्वे तीर्थेष्वामृत्य मारत ।
 चक्रुः सर्वा क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादय ॥ ५ ॥ कृतशौचं ततो
 वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजका । गान्धारीं च तथा राजन् गङ्गातीर-
 मुपानयत् ॥ ६ ॥ राजस्तु याजकीस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तर ।
 जुष्टाव तत्र बह्विं स नृपति सत्यसद्वर ॥ ७ ॥ ततो भागीरथी-
 तीरात् कुरुक्षेत्रं जगाम स । सानुगो नृपतिर्वृद्धो नियत संयते-
 न्द्रिय ॥ ८ ॥ तत्रायमज्जं धौमानभिगम्य स पार्थिव । यास-
 सादाथ राजपिं शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९ ॥ स हि राजा महा-
 नासीत् कैकषिष्ठ परन्तप । स पुत्रं मनुजैश्चर्य्य निवेश्य वनमावि-
 शत् ॥ १० ॥ तेनासौ संहितो राजा ययौ व्यासाग्रमं प्रति ।
 तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगङ्गात् कुरुदहम् ॥ ११ ॥ स दीक्षा तत्र
 संप्राप्य राजा कोरवनन्दन । शतयूपाग्रमे तस्मिन्निवासमकरो-
 त्तदा ॥ १२ ॥ तस्मै सर्वं विधि-राज्ञे राजाचख्यौ महामति ।
 आरण्यकं महाराज व्यामस्यानुमते तदा ॥ १३ ॥ एव स तपसा
 राजा धृतराष्ट्रो महामना । योजयामास चात्मान तासाप्यनु-
 धरास्तदा ॥ १४ ॥ तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनधारिणी ।
 मुन्या रुद्र महाराज समानव्रतधारिणी ॥ १५ ॥ कर्मणा मनसा
 वाचा चक्षुषा चैव ते नृप । सन्वियन्त्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं
 तप ॥ १६ ॥ तदगस्त्रिभूत परिशुक्रमसो जटाजिनी वल्कल-
 संतनाय । स पार्थिवस्तत्र तपश्चकार महर्षिवत्तोन्नमोत्तमोद्-

राज्यं पदित्यज्य वनवासमरोचयत ॥ ५ ॥ विदुर किमव-
स्थाय भातु शुश्रूषुरात्मवान् । स च गावत्याणिर्घीमान् भर्तृपिण्डा-
नुपालक ॥ ६ ॥ आकुमारश्च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहता ।
तत्र तत्र कथाश्रुत्वा समासाद्य परस्परम् ॥ ७ ॥ पाण्डवाश्चैव ते
सर्वे भृशं शोकपरायणा । शोचन्तो मातर वृद्धाम्भूषुर्नातिचिरं
पुरे ॥ ८ ॥ तथैव वृद्धपितर हतपुत्र जनेश्वरम् । गान्धारीश्च
महाभागा विदुरश्च महामतिम् ॥ ९ ॥ नैषा बभूव संप्रीतिस्तान्
विचिन्तयता तदा । न राज्ये न च नारीषु न ज्ञेयाध्ययनेषु च
॥ १० ॥ पर निर्वेदमगमयिन्तयन्तो नराधिपम् । तच्च ज्ञातिबध
घोर स्मरन्त पुन पुन ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्च बालस्य विनाश
रणमूर्खनि । कर्णस्य च महाबाहो संग्रामेष्वपलायिन ॥ १२ ॥
तथैव द्रौपद्यानामन्योषा सहृदामपि । बबु ससृत्य ते वीरा
नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरा पृथिवी हतरद्राक्ष
भारत । सदैव चिन्तयन्तस्ते न शम शोपलेभिरे ॥ १४ ॥ द्रौपदी
हतपत्नी च सुभद्रा चैव भाविनी । नातिप्रीतिश्रुते दिव्यौ तदा-
स्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्प्रास्तनय दृष्ट्वा पितर ते परी-
क्षितम् । धुरयन्ति स्म ते प्राणास्तव पूर्वपितामहा ॥ १६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि धृतराष्ट्रवन-
गमने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

नैषम्यायन उवाच । एवं ते पुरुषध्याया पाण्डवा माद-
नन्दना । स्मरन्तो मातर वीरा बभूवुर्भृशदुःखिता ॥ १ ॥ ये
राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् । ते राजनार्याणि
तदा नाकारुं सर्वत पुरे ॥ २ ॥ आविष्टा इव शोकेन नाभ्य-
नन्दन्त किञ्चन । सन्ध्यायराणा अपि ते न किञ्चित् प्रत्ययूजयन्

क्षत्रजः ॥ ८ ॥ माद्रीपुत्रावपि तथा हवारीहौ सुसंवृतौ । जन्मतुः
भीष्मगमनौ सन्नद्धकवचध्वजौ ॥ १० ॥ अर्जुनश्च महातेजा रथे-
नादित्यवर्षसा । वशी ध्वेतैर्हयैर्यत्कैर्दिव्येनान्वगमन्मृगम् ॥ ११ ॥
द्रौपदीप्रसुखाद्यापि स्त्रीसङ्घाः शिविकाश्रुताः । स्त्राग्ध्यक्षगुणाः
प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२ ॥ समृद्धस्यद्धस्यद्धं वेणुवीणां-
गुमाश्रितम् । शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३ ॥
नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विश्राम्यते । वासान् कृत्वा क्रमेणाय
जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १४ ॥ युयुत्सुश्च महातेजा धौम्ययैव
प्ररोक्षितः । युधिष्ठिरश्च वचनात् पुरगुप्तिं प्रपक्रांतुः ॥ १५ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा कुंक्षेत्रमवातरत् । क्रमेणोत्तीर्य यमुनां
नदीं परमपावनीम् ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वायमं दूराद्राजर्षेस्तस्य
धीमतः । अतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव हि ॥ १७ ॥ ततः
प्रसूक्षितः सर्वो जनस्तदनमञ्जरा । विवेश सुमहानादिरापूर्व्य
भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्याद्यमयासिकपर्वणि आद्यमवासपर्वणि

वयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पाण्डवा दूराद्वतीर्य पदातयः ।
अभिताम्पुर्नरपतेरायमं दिनयानताः ॥ १ ॥ स च योधजतः
सर्वो ये च राष्ट्रेनिवास्तिनः । स्तियथ कुरुगुह्यानां पक्षिरेवा-
न्वभुस्तदा ॥ २ ॥ आद्यमन्ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रश्च पाण्डवाः ।
एषं गङ्गागङ्गाकीर्णं कदलीवनमोमितम् ॥ ३ ॥ ततस्तत्र गता-
जग्मुः सापुमा नियतप्रताः । पाण्डवानागतान् द्रुपदं कौतूहल-
मगन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छसतो राजा क्षात्रो कौरव्यं यमभूत् ।
पिता प्येष्टो गतोऽप्याकनिनि वाप्यपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ ते तस्मात्ततो

वाक्यं यमुनामवगाहितुम् । पुण्याणामुदकुम्भास्य चार्थं गत इति
 प्रभो ॥ ६ ॥ तैरास्यातेन मार्गेण तत्तस्ते जम्भ,रक्षसा । ददृशु-
 श्यापि दूरे तान् सर्वानथ पदातय ॥ ७ ॥ ततस्ते सद्यरा जम्भ,
 पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः । सद्यदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥ ८ ॥
 सखरं सखदे धीमान् भातु पादावुपस्थूयन् । सा च वाप्याकुल-
 मुखी ददर्पं दयितं सुतम् ॥ ९ ॥ बाहुभ्या संपरिस्थज्य समु-
 न्नास्य च पुत्रकम् । गान्धार्थाः कथयामास सद्यदेवमुपस्थितम्
 ॥ १० ॥ अनन्तरत् राजानं भीममेगमयार्जुनम् । नकुलञ्च पृथा
 दृष्ट्वा त्वरमाणीपचक्रमे ॥ ११ ॥ सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्द्विस्त्वोर्ध्वत-
 पुत्रयो । कपेन्ती ती ततस्ते ता दृष्ट्वा संग्रपतन् भुवि ॥ १२ ॥
 राजा तान् रुरयोगेन स्पर्धेन च महामना । प्रत्यभिज्ञाय मेधावीं
 समाश्र्वासयत प्रभु ॥ १३ ॥ ततस्ते वाप्यमुत्सृज्य गान्धारीसहितं
 नृपम् । उपनस्थुर्महात्मानो मातरश्च यथाविधि ॥ १४ ॥ सर्वपा-
 न्तोयकलसान् जग्दस्ते खयन्तदा । पाण्डवा लव्यसंश्रान्ते मावा
 चाश्रासिता पुनः ॥ १५ ॥ तथा नार्थो नृसिद्धाना सोऽवरोध-
 जनस्तदा । पौरजानपदाथैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ १६ ॥ निवे-
 दयामास तत्रो जनन्तं नामगोवत । युधिष्ठिरो नरपति स पैनं
 प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ स तै परिव्रतो मेने हर्षवाप्याविलेचण ।
 राजात्मानं गृहगतं पुनरेव गजसाहये ॥ १८ ॥ अभिवाहितो
 बधूभिश्च कृथाद्याभि स पाथिष । गान्धार्था सहितो धीमान्
 कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९ ॥ ततश्चाथममागच्छत् सिद्धचारण-
 सेवितम् । दिदृक्षुमि, समाकीर्णं नमस्तारागणैरिव ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वेणि आथमवामपर्वणि

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तेः सह नरव्याघ्रैर्भारतभिर्भरतर्षभ ।
 राजा रुचिरपद्माक्षैराभाञ्जके तदाश्रमे ॥ १ ॥ तापसैव महा-
 भागेर्नानादेशसमागतैः । द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान् पाण्डवान् पृथु-
 वचसः ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन् ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽव शुधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३ ॥ तानाचरन्ती
 तदा सूतः सर्वांस्तानमिनामतः । सञ्जयो द्रौपदीञ्चैव सर्वाद्यान्याः
 कुरुस्थियः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव
 प्रवृद्धः । प्रचण्डघोषः पृथुदीर्घनेत्रस्तान्नायताक्षः कुरुराज एषः
 ॥ ५ ॥ अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः । पृथ्वा-
 यतां सः पृथुदीर्घबाहुर्हृकोदरः पश्यत पश्यतेभम् ॥ ६ ॥ यस्त्वेव
 पार्श्वेऽस्य महाधनुषान् श्यामो युवा वारणयूधपामः । सिंहो-
 न्नतांसो गजखिलगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७ ॥ कृन्ती-
 समीपे पुरुषोत्तमो तु यमाविर्मो विष्णुमहेश्वरकल्पौ । मनुष्यलोकै-
 सक्रजे समोऽस्ति ययोर्न रूपे न वस्ते न वीर्ये ॥ ८ ॥ इयं पुनः
 पद्मदलायताक्षी मध्यं वयः किञ्चिद्विव स्मृमन्ती । नीलोत्पलाभा
 सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव सौम्यीः ॥ ९ ॥ अस्यास्तु
 पार्श्वे कमलीक्षमाभा यैषा प्रभा मूर्तिमतीव सौम्यी । मध्यस्थिता
 सा भगिनी हिजाग्रायक्रागुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १० ॥ इयञ्च
 जाम्बूनदशुद्धगौरो पार्यस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या । सिन्धुद्वि-
 चैव नरेन्द्रकन्या यैषा सवर्णाग्रमधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इयं कृष्णा
 राजपद्मपतिव प्रहृष्टनीलोत्पलदामवर्णा । पल्लवः कृष्णेन मदा-
 यमो यो हृकोदरस्यैव परिग्रहोऽग्राः ॥ १२ ॥ इयञ्च राक्षो-
 मगधाभिपत्य सुता जरागम्य इति सुमय । यमीवमो माद्र-
 यतीसुगता भार्या भता यमकन्यामगौरी ॥ १३ ॥ इन्द्रीवरश्माम-
 मनु स्थिता तु यैषा परागम्यप्रह्वीमले च । भार्या भता माद्र-

वितीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेव्य कमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयन्तु निष्टम
सुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सुवर्णा । भार्याभिमन्योर्निहतो
रणे यो द्रोणादिभिस्तैर्विन्दयो रथस्थै ॥ १५ ॥ एतास्तु सीमन्त
शिरोरुक्षा या शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्या । राज्ञोऽस्य वृद्धस्य
परमताम्या स्तुया नृवीरा इतपुत्रनाथा ॥ १६ ॥ एता यथा
मुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावाद्भुजुङ्घिसत्त्वा । सर्वा भवद्भि
परिपृच्छन्तो या नरेन्द्रपत्न्या सुविशुद्धसत्त्वा ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव स राजा कुरुवृद्धवर्य्य समागतस्तै-
र्मरदेयपुत्रैः । पप्रच्छ सर्वं कथं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु
॥ १८ ॥ योषेषु चाध्याश्रममण्डलान्त सुक्ता निविष्टेषु विमुच्य
पतम् । स्त्रीष्वृद्धबाले च सुसनिविष्टे यथाहंतस्तान् कुमला-
न्यपृच्छत ॥ १९ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि आथमवासिकपर्वणि

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

वृतराष्ट्र उवाच । शुभिष्ठिर महाबाहो कश्चित्त्व कुमली
श्रुतिः । संहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ ये च
क्षाममुजीवन्ति वक्षित्वा निरामया । सचिवा भव्यवर्गाश्च गुरव
सैव ते नृप ॥ २ ॥ कश्चित्तेऽपि निरातङ्गा वसन्ति विपथे तव ।
वक्षिहर्त्तसि पौराणी वृत्ति राजर्षिसेविताम् । ३ ॥ वक्षिन्नाया
मनुच्छिद्य वीर्यस्तोऽभिप्रपूयते । अरिमध्यस्थमितेषु तर्त्तसे चानु-
सृत्य ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारेषां यथावर्दनुपश्यसि । कश्चित्ते
परितुष्यन्ति श्रीलेन भरतर्षभ ॥ ५ ॥ शत्रवोऽपि कृत पौरा
भत्या वा खजनोऽपि वा । वक्षिद्यजसि राजेन्द्र अडावान् पितृ
देयता ॥ ६ ॥ अतिथीभक्षपानन कश्चिद्वैमि भारत । कश्चि

नयपथे विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ॥ ७ ॥ क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा
 भूद्रा वापि कुटुम्बिनः । कश्चित् स्त्रीबालवृद्धन्ते न शोचति न
 याचते ॥ ८ ॥ जामवः पूजिताः कश्चित् तव गेहे नरपथम् । कश्चि-
 द्रानसिर्वंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् । यथोचितं महाराज
 यशसा नावसीदति ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनन्तं स न्यायवित् प्रत्य-
 माप्तः । कुशलप्रशंसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्माणि ॥ १० ॥

गुधिष्ठिर उवाच । कश्चित्ते वदन्ते राजंस्तपो ह्रमः श्रमय ते ।
 अपि मे जननी चेवं शुयूषुर्विगतह्रमा ॥ ११ ॥ यथाध्याः सफलौ
 राजन् वनवासो भविष्यति । इत्यक्ष माता ज्येष्ठा ते शीतवाता-
 ध्वकर्षिता ॥ १२ ॥ घोरैण तपसा युक्ता देवी कश्चिन् शोचति ।
 हतान् पुत्रान्महावीर्यान् क्षत्रधर्मपरायणान् ॥ १३ ॥ नापध्यायति
 वा कश्चिदस्मान् पापकृतः सदा । क्व चासौ विदुरो राजन् नेमं
 पश्यामहे वयम् । सञ्जयः कुशलो चायं कश्चिन्नु तपसिस्थितः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः प्रत्युवाचिद् धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
 कुशलो विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १५ ॥ यायुभक्षो
 निराहारः कृशो धमनिसन्ततः । कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्योऽस्मिन्
 कानने कश्चित् ॥ १६ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटासंखः कृशः ।
 दिग्बाष्प मलहिम्बाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७ ॥ दूरादालक्षितः
 क्षत्ता तत्राप्यातो महीपतेः । निवर्त्तमानः सञ्जया राजन् दृष्ट्वा-
 यमं प्रति ॥ १८ ॥ तमन्वधावनृपतिरेव एव गुधिष्ठिरः । प्रवि-
 शन्तं वनं घोरं लब्ध्वाखण्ड्यं क्षचित् क्षचित् ॥ १९ ॥ भो भो विदुर
 राजाहं देयितस्ते गुधिष्ठिरः । इति ब्रुवन्वरपतिस्तं यत्नादभ्य-
 धावत ॥ २० ॥ ततो विविक्ते एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कश्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २१ ॥ तं राजा क्षीण-
 भूयिष्ठमाकृतिमात्रसृणितम् । अभिशङ्गे मद्याबुद्धिं मद्याबुद्धि-

युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यशुक्लाग्रतः स्थितः ।
 विदुरस्य अवे राजा तच्च प्रत्यभिपूजयत् ॥ २३ ॥ ततः सोऽनि-
 निधो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत । संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं
 दृष्ट्वा समाहितः ॥ २४ ॥ विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गान्धाणि
 चैव च । प्राणान् प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५ ॥
 स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् । विदुरो धर्मराजस्य
 तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६ ॥ विदुरस्य शरीरन्तु तथैव स्तब्ध-
 लोचनम् । वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् । बभूवन्तं
 तथात्मानं तेने बह्वशुणन्तदा ॥ २७ ॥ धर्मराजो महातेजास्तच्च
 सम्भार पाण्डव । पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विशास्यते
 ॥ २८ ॥ योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९ ॥
 धर्मराजस्य तत्रैव सञ्चिह्नारविशुद्धदा । दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ
 वागभ्यभाषत ॥ ३० ॥ ओ भो राजन् दग्धव्यनेतविदुरसंशकम् ।
 कलिवरमितैवन्ते धर्म एव सनातनः ॥ ३१ ॥ लोकाः सन्तानिका
 नाम भविष्यन्त्यस्य भारत । यत्तिधर्ममग्रातोऽसौ नेप शीघ्रं पर-
 न्तप ॥ ३२ ॥ इत्युक्तो धर्मराजः स विनिष्ठत्य ततः पुनः । राज्ञो
 वैचित्रवीर्यस्य तत् सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३ ॥ ततः स राजा द्युति-
 मान् स च सर्वो जनस्तदा । भीमसेनादयश्चैव परं विज्ञायमागता
 ॥ ३४ ॥ तत्श्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजनमब्रवीत् ।
 आपो मूलं फलञ्चैव मग्नेदं प्रतिगच्छताम् । यद्यो हि नरो
 राजस्तदर्थोऽस्यप्रतिधिः सृजतः ॥ ३५ ॥ इत्युक्तं स तथेधेरं प्रादु-
 र्धर्मात्मजो नृपम् । फलं मूलञ्च वृभुजे रात्रा दत्तं सहजुजः ॥ ३६ ॥
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवाणपरिग्रहाः । ता रात्रिमव्रजन् सर्वे फल-
 मूलजलाभनाः ॥ ३७ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि आथमवासपर्वणि

प्रउनिर्गोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु राजन्नेतेषामाश्रमे पुण्यकर्म
 णाम् । शिवान्क्षत्रसम्पन्ना सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥ ततस्त
 कथायासंस्तेषां धर्मायलक्षणाः । विचित्रपदसञ्चारा नानाश्रुति
 भिरन्विताः ॥ २ ॥ पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुप्तदा
 क्षतसूक्ष्म समहार्क्षाणि शयनानि नराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारी
 भवद्राजां धृतराष्ट्रो महामनाः । तदाहारा गृवीरास्ते न्यवर्ष
 स्तां निशां तदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायान्तु शर्वर्यां कृतपूर्वाङ्गिकप्रियः
 भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शान्नमण्डलम् ॥ ५ ॥ सान्तःपुर
 परीवारः सभृत्यः सपुरोहितः । यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्रा
 भ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्श तत्र वेदीय सम्पुञ्जलितपावकाः
 कृताभिषिक्तेर्मुनिभिर्ज्ञानिभिर्सर्पास्थिताः ॥ ७ ॥ वानेयपुष्प
 निकरैराज्यधूमोद्गमैरपि । ब्राह्मणेण वपुषां युक्ता युक्ता सुनि
 गणस्त ताः ॥ ८ ॥ मृगयूयैरनुदिमैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।
 अश्वहितैः प्रक्षिगणैः प्रगौतैरिव च प्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नील
 कण्ठानां दात्यहानाञ्च कूजितैः । कीकिलानां कुङ्गरवैः सुखै
 श्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राचीतदिजयोपैथ क्वचित् क्वचिदलङ्घितम् ।
 फलमूलवमाहारैर्महद्भिर्द्यौपयोभितम् ॥ ११ ॥ ततः स राजा
 प्रददौ तापसायमुपाहृतान् । कलसान् काश्वनान् राजंस्तप्रे
 वोद्गुस्वरानपि ॥ १२ ॥ अजितानि प्रवेणीय क्षुक् क्षुवच्च मही
 पतिः । कमण्डलं च स्थालीय पिठराणि च भारत ॥ १३ ॥
 भाजनानि च लोहानि पात्रीय विविधानृप । यद्यदिच्छति
 यावच्च यद्यान्यदपि भाजनम् ॥ १४ ॥ एवं स राजा धर्मात्मा
 परीत्यायममण्डलम् । वसु विश्राण्य तत् सर्वं पुनरायामहो
 पतिः ॥ १५ ॥ कृगाङ्गिकश्च राजानं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । दद
 र्भाभीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६ ॥ मातरश्चाविदूरस्थां
 मिथ्यया प्रणयस्थिताम् । कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा मिष्टाचारमम

न्विताम् ॥ १० ॥ स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मन ।
 निषीदित्यभ्यनुज्ञातो वृथासुपविवेश ह ॥ १८ ॥ भीमसेनादयैष
 पाण्डवा भरतर्षभ । अभिवाद्योपसंसृज्य निषेद् पार्थिवाश्रया
 ॥ १९ ॥ स तैः परितृप्तो राजा शुशुभेऽतीव कोरव । विभ्रद-
 द्वाङ्गी चिय दीप्ता देवैरिव वृक्षस्यति ॥ २० ॥ तथा तेष्पविष्टेषु
 समाजन्मुर्महर्षय । शतयूपप्रभृतय कुरुक्षेत्रनिवासिन ॥ २१ ॥
 व्यासश्च भगवान् विप्रो देवर्षिगणसेवित । वृत मयिर्महातेजा
 दमयामास पाण्डवम् ॥ २२ ॥ ततः स राजा कोरव्य कुन्ती-
 पुत्रय वीर्यवान् । भीमसेनादयैश्च प्रत्युत्थायाभ्यवाद्यन् ॥ २३ ॥
 समागतस्ततो व्यास शतयूपादिभिर्वृत । धृतराष्ट्रं महीपाल-
 मास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरन्तु विष्टरः कौश्ल कृष्णाजिन-
 कुशोत्तरम् । प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५ ॥ ते
 च सर्वे दिजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः । दैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदु
 विपुलौजस ॥ २६ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्यणि

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सगुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 व्यास सत्यवतीपुत्र इन्द्र वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहो
 कश्चित्ते वर्धते तम । कश्चिन्नख्ये प्रीणाति वनवासे भराधिप
 ॥ २ ॥ कश्चिद्भृदि न ते शोभो राजन् पुत्रविनामज । कश्चिज्ज-
 ग्रानानि सर्वाणि सुप्रसन्नानि तेऽनघ ॥ ३ ॥ कश्चिद्भृदि दृढा कृत्वा
 परस्मारण्यक विधिम् । कश्चिदधूय गाभारी न शोकेनाभि-
 भूयते ॥ ४ ॥ महाप्राणा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी । आग-
 मापायतस्त्वशा कश्चिर्देवा न शोचति ॥ ५ ॥ कश्चित् कुन्ती च

राजंस्त्वां शुश्रूषत्यनदृष्टुता । या परित्यज्य स्व' पुत्रं गुरुशुश्रू-
 षणे रता ॥ ६ ॥ कश्चिदर्थमश्नुतो राजा मद्यात्मा सुमहामना ।
 भीमाजुनवमाद्यैव कश्चिदेतेऽपि सान्त्विता ॥ ७ ॥ कश्चिन्नन्दसि
 दृष्टैतान् कश्चित्ते निर्मालं मन । कश्चिच्च शुद्धभावोऽसि जातशानो
 नराधिप ॥ ८ ॥ एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूषु भारत । निर्वैरता
 अहाराण सत्यमक्रोध एव च ॥ ९ ॥ कश्चित्ते न च मोक्षोऽस्ति
 तनवासेन भारत । स्वयमे वन्यमन्नं वा सपशसोऽपि वा भवेत्
 ॥ १० ॥ विद्रितश्चापि राजेन्द्र विदुरस्य मद्यात्मन । गमनं
 विधिनानेन धर्मस्य सुमद्यात्मन ॥ ११ ॥ माण्डव्यशापाद्धि स वै
 धर्मो विदुरतागत । मद्याबुद्धिमंहायोगी मद्यात्मा सुमहामनाः
 ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वा दैवेषु शुक्रो याप्यसुरेषु च । न तथा बुद्धि-
 म्स्मन्तो यथा स परुषर्षभ ॥ १३ ॥ तपोबलव्ययं कृत्वा सुचिरात्
 गम्भृतन्तदा । माण्डव्ये नर्पिणा धर्मो ह्यभिभूत सनातन ॥ १४ ॥
 नियोगाद्व्रज्यन्तं पूर्वं मया स्त्रेन बलेन च । वैचित्रवीर्यके क्षीणे
 जात स सुमहामति ॥ १५ ॥ भ्राता तव महाराज देवदेव सना-
 तन । धारणात्मनसा ध्यानात् यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६ ॥ सत्येन
 सम्यक्दयति यो दमेन शमेन च । अहिमया च दानेन तप्यमानः
 सनातन ॥ १७ ॥ तेन योगवलाञ्छात कुरुराजो युधिष्ठिर ।
 धर्मो इत्येष नृपति प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥ यथा वज्रिर्यथा
 वायुर्यथापृथिवी यथा । यथाकाशं तथाधर्मो दृष्ट चागुत्र
 न स्थित ॥ १९ ॥ सर्वगयैव राजेन्द्र सर्वं व्याप्य चराचरम् ।
 दृश्यते देवदेवै स सिद्धेर्निर्मुक्तकल्पायै ॥ २० ॥ यो हि धर्मो स
 विदुरसि विदुरो य स पाण्डव । स एव राजन् दृश्यस्ते पाण्डवः
 मेध्यस्तु स्थित ॥ २१ ॥ प्रविष्ट सुमह्यात्मनं भ्राता ते बुद्धिमत्तम ।
 दृष्ट्वा मद्यात्मा कौन्तेय मद्यायोगबलान्वित ॥ २२ ॥ त्वाद्यापि
 श्रेयसा योध्ये न निराद्वयतर्कम् । संययज्जेदगाथांय पातं मा

विधि पुत्रक ॥ २३ ॥ न कृतं यै पुरा केशित् कम्मे लाके मह-
र्षिभि । आयर्थ्यभूतं तपस फलं तद्दंश्यामि व ॥ २४ ॥ किमि-
च्छसि महीपाल मत्त प्राप्तमभीप्सितम् । द्रष्टुं प्रष्टुमथ योतुं
तत् कर्त्तामि तवानघ ॥ २५ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि आयमनामपर्वणि अष्टा-
विधोऽध्याय ॥ २८ ॥ समाप्तश्चेदभायमवासपर्व ॥

अथ पुत्रदर्शनपर्व ।

जनमेजय उवाच । ननवास गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपगो ।
सभार्यं नृपगार्हृले बध्ना कुन्या समन्विते ॥ १ ॥ विदुरे चापि
ससिद्धे धर्मराजे व्यपायिते । वसतसु पाण्डुपुत्रेषु सर्वथायम-
मण्डले ॥ २ ॥ यत्तदाश्रयमिति वै करिष्यामीत्युवाच च । व्यास
परमतेजस्वी महर्षिस्तददत्त मे ॥ ३ ॥ वनवासे च कौरव्य नियन्त
काक्षमच्युत । गुधिष्ठिरो नरपतिर्यत्रसत् सजनस्तदा ॥ ४ ॥
किमाह्वाराय ते तत्र ससैन्या न्यत्रसग प्रभो । सान्त पुरा महा-
त्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तैऽनुज्ञातास्तदा राजन् कुरराजेन
पाण्डवा । विविधान्यभ्रपानानि विश्राम्यादुभवन्ति ते ॥ ६ ॥
भासमेकं विजह्मस्ते ससैन्यान्त पुरा वने । अथ तत्रागमद्ग्रासो
यथोक्तं ते गयानघ ॥ ७ ॥ तथा च तेषा सर्वेषा कथाभिर्नृप-
सन्निधौ । व्यासमन्वासेता राजन्नाजम्मुर्मुगयोऽपरे ॥ ८ ॥ नारद
पर्यतगैव दिवलय महातपा । विश्वावसस्तुस्वरुय् चित्रसेनश्च
भारत ॥ ९ ॥ तेषामपि यथान्यायं पूजाच्छ्रे महातपा । धृत
राक्षस्यनुज्ञात कुरराजो गुधिष्ठिर ॥ १० ॥ निषेदस्ते तत्र

सर्वे पूजां प्राप्य शुभिष्ठिरात् । आसनेष्वथ पुण्येषु वर्धिष्ये वरेषु
 च ॥ ११ ॥ तेषु तयोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः । पाण्डुपुत्रैः
 परिहृतो निपणाद् कुलदह ॥ १२ ॥ गान्धारी चैव कुन्ती च
 द्रौपदी सात्वती तथा । स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविशु-
 स्ततः ॥ १३ ॥ तेषां तत् क्रया दिव्या धर्मिष्ठायाभवन् रूप । ऋषी-
 णाञ्च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४ ॥ ततः कथान्ते
 व्यासन्तं प्रष्टावद्युपभीक्ष्णरम् । प्रीवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स
 तदवः ॥ १५ ॥ प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः । विदितं
 मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ॥ १६ ॥ दृष्टमानस्य योकेन
 तत्र पुनरुत्तेन वै । गान्धार्याथैव यदुःखं हृदि तिष्ठति नित्यदा
 ॥ १७ ॥ कृन्थाय यन्महाराज द्रौपद्याय हृदि स्थितम् । यच्च
 धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम् ॥ १८ ॥ शुभद्रा कृष्णभगिनी
 तच्चापि विदितं मम । श्रुत्वा समागममिदं सर्वेषां वस्तुतो नृप
 ॥ १९ ॥ संशयच्छेदनायैव प्राप्तः कौरवनन्दन । इमे च दिव-
 गान्धर्वाः सर्वे चेमे महर्षयः ॥ २० ॥ पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे
 चिरसम्भृतम् । तदुच्यतां महाराज कं कामं प्रददामि ते ॥ २१ ॥
 प्रवलीऽस्ति वरं दातुं पश्य मे तपसः फलम् । एवमुक्तः स राजेन्द्रो
 व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य वचनयोप-
 श्रममे । धन्योऽस्मानुगृहीतयः सफलं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यन्मे
 समागमोऽदोह भवद्भिः सह साधुभिः । अद्य चाप्यवगच्छामि-
 गतिमिष्टामिच्छात्मनः ॥ २४ ॥ ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यसु समेतोऽहं तपो-
 घनाः । दर्शनादिव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ॥ २५ ॥ विद्यते
 न भयञ्चापि परलोकान्ममानघाः । किन्तु तस्य सदुर्बुद्धेर्मन्दस्वाप-
 नयैर्भृशम् ॥ २६ ॥ दूयते मे मनो नित्यं कारतः पुत्रगृहिनः ।
 अपापाः पाण्डवा येन निवृत्ताः पापबुद्धिना ॥ २७ ॥ धातिता
 पृथिवी येन सहपा रुनररीपा । राजानय महात्मानो नाना-

जनपदेष्वरा ॥ २८ ॥ आगम्य भूमिं पुत्रार्थं सर्वं मृत्युवशता ।
 ये ते पितृंश्च दारांश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ॥ २९ ॥ परिव्रज्य
 गताः भूराः प्रेतराजनिवेशनम् । का तु तेषां गतिर्ब्रह्मन् भिक्षार्थं
 ये क्षता मृधे ॥ ३० ॥ तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ।
 दूयते मे मनोऽभीष्टं घातयित्वा महाबलम् ॥ ३१ ॥ भीषं भान्त्र-
 नवं वृद्धं द्रोणञ्च द्विजसत्तमम् । मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृद्-
 द्विषा ॥ ३२ ॥ क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ।
 एतत् सर्वमनुमृत्य दक्षमानो दिवानिग्रम् ॥ ३३ ॥ न भ्रान्तिमधि-
 गच्छामि दुःखशोकसमाहतः । इति मे चिन्तयानस्य पितः भ्रान्तिर्न
 विद्यते ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा विविधन्तस्य राजर्षेः परि-
 दितम् । पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्यां जनमेजय ॥ ३५ ॥
 कृत्वा दुषदपुत्रराज्यं सुभद्रायास्तथैव च । तासाञ्च नरनारीणां
 बधूनां कौरवस्य च ॥ ३६ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्रिद-
 मन्नवीत् । श्वशुरं बहनयना देवी प्राञ्जलिसंस्थिता ॥ ३७ ॥
 प्रोद्धूयमानि, वर्षाणि गतानि मुनिपुङ्गव । अस्य राज्ञो क्षतान्
 पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टो निश्च-
 सन् क्षेप भूमिपः । न शीते वसती, सर्वा क्षतराष्ट्रो महासुने ॥ ३९ ॥
 लोकानग्यान् समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वं तपोवलात् । किमु लोका-
 न्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं क्षतान् ॥ ४० ॥ इत्यञ्च शौपदी कृत्वा
 क्षतश्रान्तिं सुता भयम् । शोचत्यतीव सर्वासां स्त्रियाणां दयिता
 स्त्रिया ॥ ४१ ॥ तथा कृष्णस्य मगिनी सुमद्रा भद्रभाषिणी ।
 शोभद्रवधसन्तप्ता भयं शोचति भाविनी ॥ ४२ ॥ इत्यञ्च भूरि-
 थवशो भार्या परमसम्पत्ता । भर्तृव्यसनशोकार्ता भयं शोचति
 भाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तु श्वशुरो धीमान् बाहिकः स कुरु-
 वधः । निक्षतः शोमदत्तश्च पित्रा सह महाहारेण ॥ ४४ ॥ श्रीम-

तोऽस्य महाबुद्धः संश्रामैष्वपलुपयिनः । पुत्रस्य ते पुत्रगतं निहतं
 यद्रणाजिरे ॥ ४५ ॥ तत्त्वं भाष्यामतमिदं दुःखमोकसमाहतम् ।
 पुनः पुनर्बद्धेयानं शोकं राशो ममैव च । तेनारम्भेण महता
 माश्रुपास्तो महासुने ॥ ४६ ॥ ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे
 महारथाः । शीघ्रतत्तममृतयः का तु तेषां गतिः प्रभी ॥ ४७ ॥
 तव प्रसादाद्भवन् विभीषीऽयं महीपतिः । यथा स्याद्भविता
 चाहं कुन्ती चैवं बधुस्तव ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवत्यां गाम्भार्थ्यां कुन्ती
 व्रतकृषामना । प्रच्छन्नजातं पुत्रन्तु सस्मारादित्यसन्निभम् ॥ ४९ ॥
 तान्प्रिवीरदौ व्यासो दूरयवणदर्शनः । अपश्यद्दुःखितां देवीं
 मातरं सव्यसाचिनः ॥ ५० ॥ तमुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं
 विवक्षितम् । तद्ब्रूहि त्वं महाभागे यत्ते मनसि यत्तते ॥ ५१ ॥
 श्वशुराय ततः कुन्ती प्रणम्य शिरसा तदा । उवाच वाक्यं
 सप्रीडा विवर्णाना पुरातनम् ॥ ५२ ॥

इत्याद्यमवामिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भवेत्ती लं शुभानने । वसे स्थास्यन्ति ते देवा सांस्वेमावाहयि-
 ष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्तान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विक्षिताभवम् । न
 च सर्वास्वस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७ ॥ अथ हर्म्यतलस्थाहं
 रविमुद्यन्तमीक्षतो । संसृज्य तदृषेर्वाक्यं स्मृज्यन्ती दिवाकरम्
 ॥ ८ ॥ स्थिताहं बालभावेन तत्र दीपमब्रूयती । अथ देवः
 सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ॥ ९ ॥ दिवा कलात्मनो दृष्टं भूमौ
 च गगनेऽपि च । तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमत् स माम् ॥ १० ॥
 स मासुवाच विपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह । गम्यतामिति तसार्धं
 प्रणम्य शिरसावदम् ॥ ११ ॥ स मासुवाच तिम्रांशुर्द्वयात्तानं न
 मे क्षमम् । भक्ष्यामित्वाञ्च विप्रश्च दत्तं दत्तो वरस्तव ॥ १२ ॥
 तमर्चं रक्षती विप्रः शपादनकरारिणम् । पुत्रो मे लक्ष्मसमी देव
 भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १३ ॥ ततो मा तेजसाविश्य मोहयित्वा
 च भानुमान् । उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्विवम् ॥ १४ ॥
 ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्दत्तान्तरक्षिणी । गूढीत्यन्तं सुतं बालं जले
 कर्णमवाहयाम् ॥ १५ ॥ नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात् पुनरेव तु ।
 कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः ॥ १६ ॥ स मया सूदया
 पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः । तस्मां ददति विप्रर्षे यथा सुविदितं
 तव ॥ १७ ॥ यदि पापमघातं वा तदेतद्विदितं मया । तं द्रष्टु-
 मिच्छां भगवन् व्यपनेतुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्य राज्ञो विदितं
 हृदि स्थं भवतीऽमघ । तज्ज्ञायं लभतां काममद्यैव मुनिरुत्तम ॥ १९ ॥
 इत्युक्तं पत्युवाचेदं व्यासो वेदविदाख्यरः । साधु सर्वमिदं भाव्य-
 मेवमेतद्यथात्य माम् ॥ २० ॥ अपराधय ते नास्ति कन्याभारं
 गता अस्मि । देवायैश्वर्यवन्तो वै शरीराख्याविशन्ति वै ॥ २१ ॥
 सन्ति देवनिकायाश्च सङ्गस्याप्नयन्ति वै । वाचा दृष्टा तथा
 स्पर्शात् सङ्घर्षेणेति यक्षधा ॥ २२ ॥ मनुष्यधर्मे वर्तन्त्यास्तत्र मोहो-
 न्निपाते । इति कुन्ति विप्रः प्रोक्ष्योक्तु ते मानसोऽज्वरः ॥ २३ ॥

सर्वं बलवता पथं सर्वं बलवता शुचि । सर्वं बलवतां धर्मं सर्वं
बलवता स्वकम् ॥ २४ ॥

इत्याद्यमवासिकपर्वणि पञ्चदशोऽथपर्वणि
विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

दायादो हत पङ्क्तिर्महारथै । स सोम इव सोमद्री योगादेवा-
भवहिधा ॥ १४ ॥ द्रौपद्या सह संभूत धृष्टद्युम्नश्च पावकात ।
अग्नेर्भाग शुभं विद्धि राक्षसन्तु शिखण्डिनम् ॥ १५ ॥ द्रोणं
सहस्यतेर्भाग विद्धि द्रौणिष्ठा रुद्रजम् । भीष्मश्च विद्धि गाङ्गेय
वसुं मानुपता गतम् ॥ १६ ॥ एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्य-
मेव हि । तत पुनर्गता स्वर्गं कृते कर्मणि श्रीमने ॥ १७ ॥
यच्च वै हृदि सर्वेषां दुःखमेतच्चिर स्थितम् । तद्य व्यपनेष्यामि
पंरलोककृताद्भयात् ॥ १८ ॥ सर्वे भवन्ती गच्छन्तु नदीं भागीरथीं
प्रति । तत्र द्रक्ष्यथ तान् सर्वान् ये हताग्निन् रणाजिरे ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जन-
स्तादा । महता सिङ्घनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ २० ॥ धृत-
राष्ट्रश्च सामात्यं प्रययौ सह पाण्डवै । सञ्चितो मुनिशार्दूलै-
र्गन्धर्वैश्च समागतै ॥ २१ ॥ ततो गङ्गा समासाद्य क्रमेण स जना
संघः । निवासनकरोत् सर्वो यथाप्रीतिं यथासुखम् ॥ २२ ॥
राजा च पाण्डवै सार्धमिष्टे देशे सहानुग । निशामनकरोद्धीमान्
सखीहृदपुर सरः ॥ २३ ॥ जगाम तद्वह्वापि तेषां वर्षप्रत यथा ।
निशा प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ २४ ॥ अथ पुण्यं
गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रवि । तत कृताभितीकास्ते नैव बर्मा
यमाचरन् ॥ २५ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो निशाया प्राप्तेया कृतपायाङ्गि-
क्रिया । व्यासमभ्यगमन् सर्वे ये तस्मासन् समागता ॥ १ ॥ धृत-
राष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवै सञ्चितस्तदा । शचिरेकवना सार्ध-

अपिभिक्षैरुपाविशत ॥ २ ॥ गान्धार्थी संह नार्थस्तु रक्षितः
 समुपाविशन् । पौरजानपदांयापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३ ॥
 ततो व्याप्नो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । अवगाह्यनुज्ञा-
 वाय सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ४ ॥ पाण्डवानाञ्च ये योधाः
 कौरवाणाञ्च सर्वशः । राजानश्च महाभागा नानाद्वेषनिवासिनः
 ॥ ५ ॥ ततः स तुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय । प्रादुरासी-
 द्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्म-
 द्रोणपुरोगमाः । ससैन्याः सलिखात्तस्मात् समुत्तस्थुः सङ्घस्रयः ॥ ७ ॥
 विराटद्रुपदौ चैव सहपुत्रौ ससैनिकौ । द्रौपदीयाय सौभद्रो राक्ष-
 सश्च घटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनौ चैव शकुनिय महारथयः ।
 दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महामताः ॥ ९ ॥ जारासन्निर्भग-
 दत्तो जलसन्धश्च वीर्यवान् । भूरिथवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च
 सानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणो राजपुत्रश्च दृष्टद्युम्नश्च चात्मजः ।
 मित्रशङ्खिपुत्राः सर्वे च दृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११ ॥ अचलो वृषवा-
 चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः । बाह्लिकः सोमदत्तश्च वैजितानश्च
 पार्थिवः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो बह्वज्जाये न कीर्त्तिताः ।
 सर्वे मासुरदेहास्तौ समुत्तस्थुर्लखात्ततः ॥ १३ ॥ यस्य-वीरस्य यो
 वैशो यो ध्वजो यश्च वाहनम् । तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नरा-
 धिपाः ॥ १४ ॥ दिव्याम्बरधरः सर्वे सर्वे भालिशुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरदृष्टारा विगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गन्धर्वैरुपगम्यन्त
 स्तूयमानाश्च वन्दिभिः । दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्वाम्बरगाङ्गणैः
 ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप । मुनिः सत्य-
 वतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७ ॥ दिव्यज्ञानबलीमेता
 गन्धारी च यमसिनी । ददर्श पुत्रांस्तान् सर्वान् ये चान्येऽपि
 मध्ये क्षताः ॥ १८ ॥ तदद्भुतमचिन्त्यञ्च समदृष्टोमदृश्यम् । विस्मितः
 स जगः सर्वो ददर्शानिभिर्प्रेक्षणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदयं हृष्ट-

मारीगराकुलम् । आचर्य्यभूतं दृष्ट्वा चित्तं पटगतं यथा ॥ २० ॥
धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पश्यन् दिव्येन चक्षुषा । समुदे भरतयेष्ट
प्रसादात्तस्य वै सुनेः ॥ २१ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि
हात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पुरुषयेष्टाः समाजाम्बुः पर-
स्परम् । विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्हाः ॥ १ ॥ विधिं
परममाख्याय ब्रह्मर्षिजिह्वितं शुभम् । संछटमनसः सर्वे देवलीक-
इवामराः ॥ २ ॥ पुत्रः पित्रा च माया च भार्याय पतिभिः सह ।
भ्रात्रा भ्राता सखा चैव सस्या राजन् समागताः ॥ ३ ॥ पाण्डवास्तु
महेश्वासं कर्णं सौभद्रमेव च । संप्रहर्षात् समाजग्मुर्द्रौपद्याय
सर्वशः ॥ ४ ॥ ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः । समेध-
युधिवीपाल सौहृद्ये च स्थिताभवन् ॥ ५ ॥ परस्परं समागम्य
योधास्ते भरतर्षभ । सुनेः प्रसादात्ते द्यौषं क्षत्रिया नष्टमन्यवः
॥ ६ ॥ असौहृदं परित्यज्य सौहृद्ये पर्यवस्थिताः । एवं समा-
गताः सर्वे क्षुरभिर्वाश्ववैः सह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः क्षुर-
योऽन्ये च पार्थिवाः । तां रात्रिमखिलामेवं विहृत्य प्रीतमानसाः
॥ ८ ॥ नेत्रिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा । नात्र शोकी-
भयं त्राणी नारतिर्नायिषोऽभवत् ॥ ९ ॥ परस्परं समागम्य
योधानां भरतर्षभ । समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः
सुतैः ॥ १० ॥ सुदं परमिकां प्राप्य नार्थो दुःखमथात्यजन् । एकां
रात्रिं विहृत्यैव ते वीरास्ताथ योषितः ॥ ११ ॥ आमन्त्र्यामन्यो-
ऽन्यमाश्लिष्य ततो जग्मु र्यथागतम् । ततो विमर्जयामास लोकां-
स्ताम्बुनिपुङ्गवः ॥ १२ ॥ क्षणेनान्तर्हितायैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ।

अवगाह्य महात्मानः पुण्यां भागीरथीं नदीम् ॥ १३ ॥ सरयाः
सम्भजाद्यैव स्थानि वेश्मानि भेजिरे । दिवलोकं ययुः केचित्
केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥ केचिच्च वारुणं लोकं केचित् कौबेर-
माप्नुवन् । ततो वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन् नृपाः ॥ १५ ॥
राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान् कुरुन् । विचित्रगतय-
शान्ये यानवाप्यामरैः सह ॥ १६ ॥ आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः
सपदानुगाः । गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महासुनिः ॥ १७ ॥
धर्मशीलो महातेजाः कुरुणां हितकृत्तया । ततः प्रोवाच ताः
सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १८ ॥ या याः पतिकृतां लोका-
निच्छन्ति परमस्त्रियः । ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः
॥ १९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा अहधाना वराहनाः । ब्रह्मर-
समनुज्ञाय विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ २० ॥ विमुक्ता मानुषैर्देहि-
स्ततस्ता भर्तृभिः सह । समाजग्मुस्तदा साध्याः सर्वा एव विष्णो-
प्यते ॥ २१ ॥ एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः पतिव्रताः । प्रविश्य
क्षत्रिया सुक्ता जग्मुर्भर्तृसलीकताम् ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्ता
दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यमाख्यास्वरधरा यथाशां पतयेस्तथा
॥ २३ ॥ ताः शीलशुणसम्पन्ना विमानस्था गतकुमाः । सर्वाः
सर्वगुणोर्मिताः स्वस्थानं प्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्य यस्य तु यः
कामस्तस्मिन् काले बभूव ह । तं तं विसृष्टवान् व्याघ्रो वरहो
धर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तत् श्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।
जह्नुर्मुदिताश्चासन्नानादिशगता अपि ॥ २६ ॥ प्रियैः समागम-
न्तेषां यः सम्यक् शृणोयान्नरः । प्रियाणि लभते नित्यमिह च
प्रत्यै चैव ह ॥ २७ ॥ दृष्टवान्भवसंयोगमनायासमनामयम् ।
ययैतत् यावयेदिहान् विदुषो धर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ स ययः
प्राप्नुयाल्लीके परतः च शुभां गतिम् । स्वाध्यायशुक्ता मनुजास्तपो-
शुक्ताश्च भारत ॥ २९ ॥ साध्याभारा उगीप्सता दाननिर्भूतः

कल्पया । ऋजव शुचय शान्ता हिसानृतविवर्जिता ॥ ३० ॥
आस्तिका यद्धानाश्च धृतिमन्तश्च मानवा । श्रुत्वा सर्वमिदं पर्वं
अवाप्स्यन्ति पराङ्गतिम् ॥ ३१ ॥

इत्याश्वमेधवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

सीतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा नृपो विद्वान् हृष्टोऽभूज्जनमेजय ।
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥ अन्नवीचं मुदा युक्तं
पुनरागमनं प्रति । कथञ्चु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् ॥ २ ॥
त्युक्तं च द्विजश्रेष्ठो व्यासमिष्य प्रतापवान् । प्रोवाच वदता
ग्रेष्ठस्तं नृप जनमेजयम् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अविप्रणाशं सर्वेषां कर्मणामिति
नश्यत् । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥ मद्वा
भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात् । तेषाञ्च नित्यसम्वासी
न विनाशे विमुच्यताम् ॥ ५ ॥ अनायासकृतं कर्म सत्यश्रेष्ठ
फलागमः । आत्मा चैव समायुक्तं सुखदुःखभुगनुते ॥ ६ ॥
अविनाशस्तथा युक्तं क्षैत्रञ्च इति निश्चयः । भूतानामात्मको
भावो यद्यसौ न विमुच्यते ॥ ७ ॥ यावत् क्षीयते कर्म तावत्तस्मै
स्वरूपता । क्षीणकर्मा नरो लोके क्षपान्यत्वं नियच्छति ॥ ८ ॥
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य सद्यता । भवन्ति ते तथा
नित्याः पृथग्भावविज्ञानताम् ॥ ९ ॥ अश्वमेधे श्रुतियेयमश्व
संश्रयनं प्रति । लोकान्तरगता निधं प्राण्या नित्यं शरीरिणाम्
॥ १० ॥ अहं हितं वदाम्येतत् प्रियक्षैत्तव पार्थिव । देवयाना
हि पश्यान् श्रुतास्ते यच्च संस्तरे ॥ ११ ॥ आकृतो यत्र यश्चस्ते
तत्र देवाः क्षितास्तत्र । यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वरा

॥ १२ ॥ गतिमन्तश्च तेनेहानान्ये नित्या भवन्त्युत । नित्येऽस्मिन्
 पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि पूरुषः ॥ १३ ॥ अस्य नानासमायोगं
 यः पश्यति त्वयामतिः । वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बालः इति मे
 मतिः ॥ १४ ॥ वियोगे दोषदर्शी यः संयोगं स विवञ्जयेत् ।
 असङ्गे सङ्गमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १५ ॥ परापरं च
 स्वपरो नाभिमानादुदीरितः । अपरं च परं बुद्धिं शाला
 मोहादिसुष्यते ॥ १६ ॥ अदर्शनादपि ततः पुनरादर्शनं गतः ।
 नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १७ ॥ येन येन
 शरीरेण करोत्ययमेनीश्वरः । तेन तेन शरीरेण तदवस्थमुपा-
 ङ्गते ॥ १८ ॥ मानसं मनसाप्नोति शरीरं च शरीरवान् ॥ १९ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अदृष्टा तु नृपः पुत्रान् दर्शनं प्रतिलब्ध-
 वान् । ऋषेः प्रसादात् पुत्राणां लक्षणाणां कुरुदृष्ट ॥ १ ॥ स
 राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदन्तथा । अवाप्तवान्नरयेष्टी बुद्धि-
 निश्चयमेव च ॥ २ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तमोबलात् ।
 घृतराट्कः समासाद्य व्यासञ्चैव तपस्विनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत् पितरं
 यदि । तद्रूपवेद्यवयसं अदृष्टां सर्वमेव ते ॥ ४ ॥ प्रियं मे स्यात्
 कृतार्थं च स्यामहं कृतनिश्चयः । प्रसादादपिमुख्यस्य मनः कामः
 समुत्थिताम् ॥ ५ ॥

सौमित्र उवाच । इत्युक्तवचने तस्मिन् नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोद्दौमानानयञ्च परिचितम् ॥ ६ ॥ ततस्तद्रूपवयस-
 मागतं नृपतिं दिवः । श्रीमन्तं पितरं राजा दृष्ट्वा जनमेजयः

॥ ७ ॥ शमीकञ्च महात्मानं पुत्रन्तं चास्य शृद्धिणम् । यमात्या
ये बभूवुश्च राज्ञस्ताथ ददर्श ह ॥ ८ ॥ तत सोऽवभथे राजा
मुदितो जनमेजय । पितरं स्थापयामास स्वयं सखी च पार्थिवः
॥ ९ ॥ स्थात्वा स नृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत् । यायावर-
कुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १० ॥ आस्तीकं त्रिविधायर्थो
यशोऽयमिति मे मतिः । यदद्यात् पिता प्राप्तो मम शीकप्रणा-
शन ॥ ११ ॥

आस्तीकं उवाच । ऋषिर्होषायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
यश्चे कुरुकुलयेष्ठ तस्य लोकायुभौ जितौ ॥ १२ ॥ श्रुतं त्रिचित्र-
माख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन । सर्पाद्य भक्तसानीता गतयः पदवीं
पितु ॥ १३ ॥ कथञ्चित्तच्छकी मुक्ता सख्यत्वात्तव पार्थिव । ऋषयः
पूजिता सर्वे गतिर्दृष्टा महात्मन ॥ १४ ॥ प्राप्तं स विपुलो धर्म-
श्रुत्वा पापविनाशनम् । विगुप्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात्
॥ १५ ॥ ये च पञ्चधरा धर्मं सदृत्तस्तथैव ये । यान् दृष्ट्वा ह्रीयते
माय तेभ्य काय्या नमस्क्रिया ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । एतत् श्रुत्वा दिशश्चेष्टान् स राजा जनमे-
जय । पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुन पुन ॥ १७ ॥ पप्रच्छ
तमृषिञ्चापि वैशम्पायनमच्युतम् । कथाशेषं धर्मशो वनवासस्य
सत्तमे ॥ १८ ॥

इत्याश्वमेधवाचिकपर्वणि पुत्रदर्शनपर्वणि

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । दृष्ट्वा पुत्रास्तथा पौत्रान् सानुजान्
जनाधिप । धृतराष्ट्र किमकरोद्वाजा चैव शुचिष्ठिर ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्दृष्ट्वा भद्रदायर्थं पुत्राणां दर्शनं नृप ।

जीवितस्य ममानव । उग्रं तप समास्थायै त्वमनुशातुमर्हसि
॥ २० ॥ त्वय्यद पिण्ड कीर्तिय कुलज्ञेदं प्रतिष्ठितम् । श्वो वाय
वा महाबाहो गम्यता पुत्र मा चिरम् ॥ २१ ॥ राजनीतिं स्वद्वयः
श्रुता मे भरतर्षभ । सन्देष्टव्यं न पश्यामि कृत मे भवता प्रभो ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवचनन्तन्तु नृपो राजानमब्रवीत् ।
न मामर्हसि धर्मश्च परित्यक्तुमनागमम् ॥ २३ ॥ कामं गच्छन्तु
मे सर्वे भ्रातरोंऽनुचरास्तथा । भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यत्-
प्रत ॥ २४ ॥ तसुबाचाय गान्धारी मैवं पुत्रं नृपुष्य च । त्वय-
धीनं कुलकुल पिण्डय श्वशुरस्य मे ॥ २५ ॥ गम्यता पुत्रं पर्याप्त-
मेतावत् पूजिता वयम् । राजा यदाह तत् कार्यं त्वया पुत्र
पितुर्वच ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तं स तु गान्धार्यां कुन्तीमिदमभा-
षत । स्नेहवाग्माकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वच ॥ २७ ॥ विस-
र्जयति मा राजा गान्धारी च यशस्विनी । भवत्या बद्धचित्तस्तु
कथं यास्यामि दुःखित ॥ २८ ॥ न चीत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते
धर्मचारिणि । तपसो हि पर नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९ ॥
अमापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा । तपस्येवातुरक्तं
मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३० ॥ शून्येयञ्च मही कृतस्त्रा न मे
प्रीतिकरी शुभे । बान्धवा न परिधीणा बल नी न यथा पुरा
॥ ३१ ॥ पाञ्चाला सुभ्रमं स्त्रीणां कथामात्रावशेषिता । न तेषां
कुलकर्त्तारं कश्चित् पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२ ॥ सर्वे हि भगवा-
न्नीतास्ते द्रोणेन रणानिरे । अवशिष्टाय निहता द्रोणपुत्रेण
वै निधिः ॥ ३३ ॥ चेदयमेव मतस्याय दृष्टपूर्वास्तथैव न । केवलं
तृण्यचरुञ्च वासदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्दृष्टा स्यात्तुमिच्छामि
धर्मार्थं नार्थहेतुत । शिवेन पश्य न सर्वान् दुर्लभं तत्र दर्श-
नम् ॥ ३५ ॥ अविप्रहं च राजा हि तीव्रं चारप्स्यते तपः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सदार सद्यैमिक । नगरं चास्तिनपुरं
पुनरायात् सवान्धव ॥ ५३ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि पुनर्दर्शनपर्वणि युधिष्ठिरप्रत्यागमने
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तश्चेत् पुनर्दर्शनपर्वः ॥

अथ नारदागमनपर्वः ।

यैशम्पायन उवाच । दिव्योपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्य मन्त्रा-
बाह्व कुरुराजो युधिष्ठिरः । आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां
वर ॥ २ ॥ चिरान्तु नानुपश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् । कश्चित्ते कुशलं
विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३ ॥ के देवाः परिदृष्टास्ते किञ्च कार्यं
करोमि ते । तद्दृष्ट्वा हि जमुष्यस्व ह्य ह्यन्मात्रं परा गति ॥ ४ ॥
नारद उवाच । निरदृष्टोऽसि नेत्येवमागतोऽहं तपोर्वनात् ।
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । वदन्ति परुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं मन्त्रालानमास्थितं परमं तप ॥ ६ ॥ परिदृष्टस्त्वया
तत्र कुशलौ च कुलद्वन्द्वः । गान्धारी च पृथा चैव सूनपुत्रय
सञ्जय ॥ ७ ॥ कथञ्च वर्तते चाद्यः पिता मम स पाथिवः । योतु-
मिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृप ॥ ८ ॥

नारद उवाच । स्मिरीभूय महाराज शृणु वृत्तं ययातुधनुः ।
यथाश्रुतञ्च दृष्टञ्च मया तस्मिन्निषोवने ॥ ९ ॥ वनवाधनिद्रपे-
भयतु कुरुनन्दन । कुरुक्षेत्रात् पिता तुभ्य गङ्गाद्वारं यदौ नृप
॥ १० ॥ गान्धार्या सहितो धीमान् वध्या कुन्त्या समन्वितः ।
सज्जयेन च सूतः सान्निहोयः सयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थे च
तपस्वीन्द्र पिता तव तपोधन । त्रीडां गुरोः समानाय वायुमश्लो-

ऽभवन्मुनिः ॥ १२ ॥ वने स मुनिमिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
 लगस्थिमावशेषः स प्रख्याप्तानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गान्धारी तु
 जलाहारी कुन्ती मांसोपवासिनी । सञ्जयः प्रष्टमन्त्रेण वक्ष्या-
 मास भारत ॥ १४ ॥ अर्न्तोस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत् प्रभो ।
 दृश्यतो दृश्यतथैव वने तस्मिन् नृपस्य वै ॥ १५ ॥ अनिकेतोऽयं
 राजा स बभूव वनगीचरः । ते चापि सहिते दिव्यौ सञ्जयश्च
 तमन्वयुः ॥ १६ ॥ सञ्जयो नृपतेर्नृता समेषु विप्रमेषु च । गान्धा-
 र्यास पृथा राजन् चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७ ॥ ततः कदाचि-
 द्गङ्गायाः कच्छे स नृपसन्तमः । गङ्गायामाप्नुतो भीमानायमाभि-
 मुखोऽभवत् ॥ १८ ॥ अथ वायुः समुद्भूतो दावान्भिरभवत्कहान् ।
 ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९ ॥ दह्यत्सु मृगयूथेषु
 द्विजिह्वेषु समन्ततः । वराहाणाञ्च यूथेषु संश्रयत्सु जलाश्रयान्
 ॥ २० ॥ समाविष्टे वने तस्मिन् प्राप्ते व्यसने उत्तमे । निराहार-
 तया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थोपसरणे सुकृते
 भातरोच ते । ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ॥ २२ ॥
 द्रुदमाह ततः सूतं सञ्जयं जयतां वरम् । गच्छ सञ्जय यत्राग्निने-
 त्वा दहति कर्हिचिन् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः
 परां गतिम् । तमुवाच किलोद्दिग्धः सञ्जयो वदतां वरः ॥ २४ ॥
 राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना । न शोपायं प्रपश्यामि
 मोक्षणे जातवेदसः ॥ २५ ॥ यदद्यान्तरं कार्यं तद्व्यान् वक्तु-
 मर्हति । इत्युक्तः सञ्जयेन दं पुनराह स पार्थिवः ॥ २६ ॥ नेष
 मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात् स्वयम् । जलमग्निस्तथा वायु-
 रय वापि विक्रमेणम् ॥ २७ ॥ तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ सञ्जय
 मा चिरम् । इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ॥ २८ ॥
 प्राश्रुतः सह गान्धार्या कुन्त्या शोपाविशतदा । सञ्जयस्तं गया
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणमकाङ्क्षरोत् ॥ २९ ॥ उवाच चैमं नेपावी मुहु-

त्मानमिति प्रभो । अटपिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः
 ॥ ३० ॥ स निरुध्येन्द्रियग्राममासीत् काष्ठोपमस्तदा । गान्धारी
 च महाभागा जननी च पृथा तव ॥ ३१ ॥ दावानिना समायुक्ते
 स च राजा पिता तव । सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत
 ॥ ३२ ॥ गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसे परिवारितः । स ताना-
 मन्त्रा तेजस्वो निवेद्यैतच्च सर्वम् । प्रययौ सञ्जयो धीमान् क्षिप्त-
 वत्सं महीधरम् ॥ ३३ ॥ एवं स निधनं प्राप्त कुरुराजो महा-
 मना । गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते विशाभ्यते ॥ ३४ ॥
 यद्वच्छ्यानुव्रजन्ना मया राज्ञः कलेवरम् । तयोश्च दैव्यीरुभयो-
 र्मया दृष्टानि भारत ॥ ३५ ॥ ततस्तपोवने तस्मिन् समाजग्म-
 स्तपोधना । श्रुत्वा राज्ञस्तदा निष्ठा न त्वयोचन् गतौ च ते ॥ ३६ ॥
 तन्नाम्यौपमञ्च सर्वमेतत् पुरुषसत्तम । यथा च मृपतिर्द्विधी दैव्यौ
 ते धेति पाण्डव ॥ ३७ ॥ न घोषितव्यं राजेन्द्र स्रुतं स पृथिवी-
 पतिः । प्राप्तवानग्निसंयोग गान्धारी जननी च ते ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महा-
 जनाम् । निर्यानं हृतराष्ट्रस्य शोकः समभवत्सहान् ॥ ३९ ॥ अन्त-
 पुराणाञ्च तदा महानार्तस्त्रयोऽभधत् । पौराणाञ्च महाराज श्रुत्वा
 राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४० ॥ अक्षौ धिगिति राजा तु विह्वलश्च नम-
 दुश्चितः । ऊर्ध्वबाहू अरन्नातु प्रकरोद् गुधिष्ठिरः । भीमसेन-
 पुरोगाश्च भ्रातरः सर्वे एव ते ॥ ४१ ॥ अन्तःपुरेषु च तदा समहान्
 रुदितस्वनः । प्रादुरासीन्महाराज पृथो श्रुत्वा तयागताम् ॥ ४२ ॥
 तच्च ह्रस्वं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् । अन्वयोचन्त ते सर्वे
 गान्धारीञ्च तमस्त्रिनीम् ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्त्तादिव
 भारत । त्रिगुणं वाप्यं धैर्य्येण शर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४४ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि वनान्तिना

हृतराष्ट्रादिदाहे अतिसीऽध्यायः ॥ ३७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रं च वर्ततः ।
 अनायस्त्वेव च वने तिष्ठत्स्वर्क्षासु बन्धुषु ॥ १ ॥ द्रुविंशे या गति-
 र्ब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम । यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एव
 वनाग्निना ॥ २ ॥ यस्य पुत्रघतं श्रीमद्भगवद्वाङ्मालिनः । नागा-
 शुतबली राजा च दग्धो हि द्वाग्निना ॥ ३ ॥ यं पुरा पथ्य-
 वीजन्त तालघ्नन्तैर्वरस्त्रियः । तं गृध्रः पथ्यवीजन्त द्वाग्निपरि-
 कालितम् ॥ ४ ॥ सूमेनागधसहैव ययानो यः प्रबोध्यते । धरण्यां
 स वृषः शैते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५ ॥ न च शोचामि गान्धारीं
 हतपुत्रां यशस्विनीम् । पतिलोकमनुमाप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम्
 ॥ ६ ॥ पृथानेव च शोचामि या पुत्रैश्चर्यमृद्धिमत् । उत्सृज्य
 समुद्रद्वीपं वनवासमरोचयत् ॥ ७ ॥ धिग्राच्यमिदमस्माकं धिग-
 बलं धिक् पराक्रमम् । चतुर्धर्मैश्च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे
 वयम् ॥ ८ ॥ सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्दिनवरोत्तमः । यत्
 समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्य जननी
 भीमस्य विजयस्य च । अनायवत् कथं दग्धा इति मुञ्चामि चिन्त-
 यन् ॥ १० ॥ वृथा संतर्पितो बद्धिः खाण्डवे सव्यसाचिना । उप-
 कारमजानन् स कृतज्ञ इति मे मतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत स
 भगवान्मातरं सव्यसाचिनः । कृत्वा यो ब्राह्मणच्छ्रेष्ठं भिक्षार्थी
 समुपागतः । धिगज्जिं धिक् च पादस्य विद्युतां संत्यक्त्यताम् ॥ १२ ॥
 इदं कष्टतरं चान्यद्भवन् प्रतिभाति मे । वृथाग्निना समायुगो
 यदभूत् पृथिवीपतेः । तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य
 च ॥ १३ ॥ कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् । तिष्ठत्स
 मन्त्रपूतेषु तस्थानिषु महावने । तथाग्निना समायुक्तो निष्ठां
 माप्तः पिता मम ॥ १४ ॥ अन्ये पृथा वैपमाना कृष्ण धर्मनिसन्तताः ।
 हा तात धर्मराजेति रुमाक्रन्दन्महामथे ॥ १५ ॥ भीम पथ्यां हि
 भयादिनि चैवाभिवाशती । समन्ततः परिचिन्ता माताभूमे द्वा

निना ॥ १६ ॥ सहदेव प्रियस्तस्मा पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैना मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुत ॥ १७ ॥ तत श्रुत्वा
रुरदु सर्वं समाविष्टा परस्सरम् । पाण्डवा यज्ञं दुःखार्ता
'भूतानीव युगक्षये ॥ १८ ॥ तेषान्तु पुरुषेन्द्राणां सुदृता रुदित-
स्वन । प्रासादाभोगसंवृद्धो अन्वरोतसीत सरोदसी ॥ १९ ॥

इत्याथमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि युधिष्ठिर-

विद्यामे अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

नारद उवाच । नासौ वृथामिना दग्धो यथा तत श्रुत मया ।
वैविध्ववीर्यो नृपतिस्तप्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ वन प्रविपतानेन
वायुमक्षिण धीमता । अग्नय कारयित्वेष्टिसुतसृष्टा इति न श्रुतम्
॥ २ ॥ याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नोन्निर्जने बने । समुत्सृज्य
यथाकाम जग्युर्भरतसत्तम ॥ ३ ॥ स विद्वत्सदा वज्रिर्वने तस्मि-
न्भूतं किञ्च । तेन तदनमादौप्तमिति ते तावदाहुवन् ॥ ४ ॥ स राजा
जाह्नवीवक्षे यथा ते कथित मया । तेनाग्निना समायुक्तं स्वेनैव
परतर्पम् ॥ ५ ॥ एवमावेदयामासुमन्यस्ते ममानृष । पितृणां गो-
रचीतोरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवं स्नेनाग्निना राजा समा-
युक्तो नक्षीपते । मा योविद्यान्त नृपति गत स परया गतिम्
॥ ७ ॥ गुरुसुनूपाया कैप जननी ते जनाधिप । प्राप्ता सुमहती
चिद्विमिति ते नान्न संशयः ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसि राज्यं तेष्टास्त्व-
गुरुकक्षियाम् । आग्निं सद्धितं सर्वैरेतन्न विधीयताम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत स पृथिवीपालः पाण्डवानां पुर-
न्धर । निष्ययो सप्तसौदर्यं सदारय नरपंथः ॥ १० ॥ पौर-
जानपदाश्चैव राजमणिपुरस्कृता । गङ्गा प्रजम्पुरमित्ते दाध-
मेकेन सहता ॥ ११ ॥ ततोऽयमाह सलिलं सर्वं ते नरपुङ्गवा ।
सुगुप्तसुनग्रत कृत्वा ददुस्तोयं महामने । गान्धार्वाय पृथायाय

विधिवन्नामगोत्रत ॥ १२ ॥ शौचं निर्वर्त्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगरा-
 दहिः । प्रेषयामास स नरान् विधिज्ञामाप्तकारिण ॥ १३ ॥
 गङ्गादारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृप । तत्रैव तेषां कृत्यानि
 गङ्गादारेऽन्वयात्तदा । कर्त्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेवान् मही-
 पति ॥ १४ ॥ दादयोऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिप । ददौ
 आह्वानि विधिवत् दक्षिणावन्ति पाण्डव ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं
 समुद्दिश्य ददौ न पृथिवीपति । सुवर्णं रजतं गाश्च शर्पाश्च
 सुमहाधना ॥ १६ ॥ गान्धायायैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्
 पृथक् । संकीर्त्तय नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 यो यदिच्छति यावच्च तावत् स लभते नर । शयनं भोजनं यानं
 मणिरत्नमथो धनम् ॥ १८ ॥ यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च
 समस्तद्रुता । ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मातृर्महोपति ॥ १९ ॥
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा आह्वान्यनेकथ । प्रविवेक्य पुर राजा
 नगरं वारणाह्वयम् ॥ २० ॥ ते प्रापि राजवचनात् पुरुषा ये
 गताभवन् । संकल्प्य तेषां कृत्यानि पुनः प्रष्टागमंस्तीत ॥ २१ ॥
 मात्स्येर्गमैश्च विन्निषैरर्चयित्वा यथाविधि । कृत्यानि तेषां सयोज्य
 तदाचक्षुर्महोपते ॥ २२ ॥ समाश्रयास्तु राजानं धर्मात्मानं
 युधिष्ठिरम् । नारदोऽप्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेष्टितम ॥ २३ ॥
 एव शर्पाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमत ॥ वनवासे तथा त्रीणि
 नगरे दयं पञ्च च ॥ २४ ॥ जेतुपुत्रस्य सग्रामे दानानि ददत्
 यदा । शान्तिश्चन्निमित्ताणां भ्रातॄणां स्त्रजनस्य च ॥ २५ ॥
 युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा । धारयामास तद्राज्यं
 निहतशान्तिवान्धव ॥ २६ ॥ तथायमवासिके तु पर्वण्यपि समा-
 हित । गन्धमात्यादियुक्तञ्च हविष्यं भोजयेद्दिजान् ॥ २७ ॥

इत्यायमवासिकपर्वणि नारदागमनपर्वणि स्तन-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ समाप्तश्चेद आयमवासिकपर्वः ।

श्रीमहाभारतम् ।

जनमेजय उवाच । अथ विनष्टा भगवन्बन्धवा वृष्णिभि सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजायैव मरारथा ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । षड्विंशेऽय ततो वर्षे वृशीनामनयो
महाम् । अन्योऽन्य मुषलैस्ते तु निजघ्नु कालचीहिता ॥ १३ ॥

जनमेजय उवाच । केनानुश्लास्ते वीरा क्षय वृथाऽश्वरा
गता । भोजाय हिलवर्थं ह्य विस्तरैण वदस्व मे ॥ १४ ॥

आपि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ॥ २७ ॥ अघोषयन् नगरं वचना-
 दाङ्गकस्य ते । जनार्दनस्य रामस्य वभोयैव महात्मन ॥ २८ ॥
 अद्य प्रभृति सर्वेषु हृद्यान्धक्रकुलेष्विह । सुरासवो न कर्त्तव्य-
 रुर्वैर्नगरवासिभिः ॥ २९ ॥ यद्य नो विदितं कुर्यान् प्रेयं कसि-
 न्तरं क्षपित् । जीवन् स शूलमारोहेत् स्वयं कृत्वा सत्रास्य
 ॥ ३० ॥ ततो राजभयात् सर्वे नियमञ्चक्रिरे तदा । नरा शास-
 माश्राय रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ ३१ ॥

इति मौसलपर्वणि मुसलोत्पत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

नुचरन्त पत्नीश्च पतयन्त्याया ॥ ११ ॥ विभावसुः प्रज्वलितो, वाम
दिपरिवर्त्तते । नीललोहितमस्त्रिष्ठा विसृजन्वर्चिषः पृथक् ॥ १२ ॥
उदयास्तमने नित्यं पृथ्वां तस्यां दिवाकरः । व्यदृश्यतामकृत् पुंभि
कवन्धैः परिवारितः ॥ १३ ॥ महानसेषु सिद्धेषु संस्कृतेऽती
भारत । आहार्यमाणे क्रमयो व्यदृश्यन्त सहस्रशः ॥ १४ ॥ पुण्यादे
वाप्यमाने तु जपत्सु च महात्मसु । अभिधावन्तः श्रूयन्ते
चादृश्यत कश्चन ॥ १५ ॥ परस्परञ्च न चतुर्ं हन्यमानं पुनः पुनः ।
ग्रहेरपश्यन् सर्वं ते नात्मनस्तु कथञ्चन ॥ १६ ॥ नदन्तं पाञ्चजन्यद्व
दृष्ट्वाभ्यक्तनिवेशने । समन्तात् पथ्यवायन्त राशभा दारुणस्वरा
॥ १७ ॥ एवं पश्यन् हृषीकेशः सम्प्राप्तं कालपथ्ययम् । तयो
दृष्ट्वा ममावास्यां तान् दृष्ट्वा प्राग्रवीदिदम् ॥ १८ ॥ चतुर्दशी पञ्च
दशी कृतेयं राज्ञ्या पुनः । प्राप्ते वै भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य
क्षयाय नः ॥ १९ ॥ विग्रहमेव कालन्तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
मने प्राप्ते स षट्त्रिंशं वर्षं वै कैशिसूदनः ॥ २० ॥ पुत्रशोकाभि
सन्तप्ता गान्धारी हतबान्धवा । यदनुव्यानहारार्त्ता तदिदं
समुपागमत् ॥ २१ ॥ इदञ्च तदनुप्राप्तमब्रवीद्यदुधिष्ठिर । परा
व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान् सुशरुणान् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा वासु
देवस्तु चिकीर्षुः सत्यमेव तत् । आश्रययामास तदा तीर्थयात्रा-
भरिन्दमः ॥ २३ ॥ अपोदयन्त परुषास्तत्र कैशवशासनात् ।
तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्यं ते पुरुषर्षभाः ॥ २४ ॥

इति भौमलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविशन् दहती
निधिः । स्त्रियः स्वप्नेषु मुशन्ती दारकां परिधावति ॥ १ ॥
अग्निहोत्रमिकेतुषु ब्राम्हण्येषु वैश्वसु । दृष्ट्वाभ्यक्तानखादन्तं

स्वप्ने गृध्रा भयानका ॥ २ ॥ अलङ्काराश्च कृत्स्न ध्वजाश्च कव-
चानि च । द्वियमाण न्यदृश्यन्त रज्जोभि सुभयानके ॥ ३ ॥
तच्चान्निदस्त कृष्णस्य वज्रनाममयोभयम् । दिवमाचक्रमे चक्रं
दृष्ट्वा पश्यता तदा ॥ ४ ॥ युक्त रथ दिव्यमादित्यवर्णं हृद्या
धरन् पश्यतो दारुणस्य । ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त्तयन् मनो-
जवायतुरो वाजिमुखा । ताल सुपर्णश्च महाध्वजो तो संपूजितो
रामजनार्दनाभ्याम् । एक्षैजद्वरपरसो दिवानिश्च वाचयोचु-
र्गन्पता तीर्थयात्राम् ॥ ५ ॥ ततो निगमिषन्तस्ते दृष्ट्वाग्रन्धक-
महारथा । सान्त पुरास्तदा तीर्थयात्रामैक्ष्वर्यभा ॥ ६ ॥
ततो भोज्यञ्च भक्ष्यञ्च पेष चान्धकवृष्णाय । वज्र नानाविधञ्चतु-
र्भुज्य मातृमनेकश ॥ ७ ॥ तत सैनिकवर्गाश्च नियेयुर्मगरादहि ।
यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्त्रिगुणैर्जस ॥ ८ ॥ तत प्रभासे न्यव-
सन् यथोद्दिष्ट यथाग्रहम् । प्रभूतभक्ष्यपयास्ते सदारा यादवा-
स्तदा ॥ ९ ॥ निविष्टास्तान्निग्रम्याथ समुद्रान्ते च योगविन् ।
जंगमामन्त्र्य तद्दीरानुद्धवोऽर्घ्यविधारद ॥ १० ॥ त प्रस्थित महा-
त्मानमभिवाद्य कृताञ्जलि । ज्ञानं विनाश दृष्ट्वा ना नैक्ष्व-
हारयितु हरि ॥ ११ ॥ तत कालपरीतास्ते दृष्ट्वाग्रन्धकमहा-
रथा । अपश्यन्नुद्धव यान्त तेजगावत्य रोऽसौ ॥ १२ ॥ ब्राह्म-
णार्थेषु तत् सिद्धमन्त्रं तेषा महात्मनाम् । तद्गानरेभ्य प्रददु
सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १३ ॥ ततस्तूर्य्यपताकीसं नटनर्तकसंजुलम् ।
आवर्त्तत महापान प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १४ ॥ कृष्णस्य सन्निधौ
राम संहित कृतजर्मणा । अपि यद्युर्धानश्च गदो बभ्रुस्तथैव
च ॥ १५ ॥ तत परिसदो मध्ये युगुधानो मदीतृजट । अत्ररीत
कृतजर्माणमङ्गदस्यावमन्य च ॥ १६ ॥ क चित्रियो हन्यमान
सप्तान् हन्यामृतानि च । तन्न गच्छन्ति हार्दिक्य यादवा यच्चदा
रुणम् ॥ १७ ॥ द्रव्युक्ते युगुधानेन पूजयामास तदव । पदुम्नो

रयिना श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १९ ॥ तत परमसंक्रुद्धं
 कृतवर्मा तदाब्रवीत् । निर्दिशन्निव सावश्रं तथा सत्येन पाणिना
 ॥ २० ॥ भूरिश्रवाश्चिह्नबोद्धुर्युक्ते प्रायगतस्तथा । बधेन सन्त-
 यसेन कथ वीरेण पातित ॥ २१ ॥ इति तस्य यच्च श्रुत्वा केयव
 परवीरहा । तिर्यक् सरोपया दृष्ट्या वीक्षाक्षणे स मन्यमान्
 ॥ २२ ॥ मणि स्यमन्तकश्चैव य स सत्राणिभोऽभवत् । ता कथा
 थावयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २३ ॥ तत श्रुत्वा केयवस्याह-
 मगमद्बुद्धौ तदा । सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्तौ जनार्दनम्
 ॥ २४ ॥ तत उत्थाय सक्रोध सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां
 द्रोपद्यानां हृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनो ॥ २५ ॥ एष गच्छामि पद्वीं
 सत्येन च तथा शपे । सौप्तिके धी च गिहता सुप्ता येन दुरात्मना
 ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्माणा । समाप्तमायुरस्याद्य
 ययश्चैव समध्यमे ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा खड्ग गेन केयवस्य समी-
 पत । अभिद्रुत्य धिर कोपाच्चिच्छेद कृतवर्मेण ॥ २८ ॥ तथा
 म्यानपि निहन्त युयुधानं समन्तत । अभ्यधाववृषीकेषो विनि-
 वारयितुं तदा ॥ २९ ॥ एकीभूतास्तत सर्वे कालपर्यायसोदिता ।
 भोजान्वक्ता महाराज शैनेय पर्यावारयन् ॥ ३० ॥ तान् दृष्ट्वा
 पततस्तूष्णमभिक्रुद्धान् जनार्दन । न सुक्रोध महातेजा जातन्
 कालस्य पर्यायम् ॥ ३१ ॥ ते तु पानमदाविष्टासोदिता बाल-
 धर्मेणा । युयुधानमथाभ्यगच्छन् च्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्य-
 माने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दन । तदनन्तरमागच्छन् सो-
 यिष्यन् शिने सुतम् । स भोजे सह सद्युक्त सात्यकिश्चान्वकी सह
 ॥ ३३ ॥ व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्विविण्णशालिनौ । वज्रत्वा
 निहतौ तत्र समौ कृष्णस्य पश्यत ॥ ३४ ॥ हत दृष्ट्वा तु शैनेय
 पुत्रश्च यदुनन्दन । एरकानान्तदा मुष्टि कोपाज्जग्राह केशव
 ॥ ३५ ॥ तदभून्मुखं घोर वज्रकल्पमयोमयम् । जघान कृष्ण-

स्यास्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३६ ॥ ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च
 येनेया वृणायस्तथा । जटुरन्योऽन्यमाक्रन्दे सुपत्नौ कालचोदिता
 ॥ ३७ ॥ यस्तेषामेवका कश्चिच्छग्राहं कुपितो नृप । वचभूतेन
 सा राजन्मदृश्यत तदा विभो ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा च सुपत्नीभूतमपि तत्र
 व्यदृश्यत । ब्रह्मादृष्ट्वा हत सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३९ ॥
 अविधान् विध्यते राजन् प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वचभूतं
 सुपत व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ४० ॥ अवधीत् पितरं पुत्रं पिता
 पुत्रश्च भारत । मत्ता परिपतन्ति स्म बोधयन्त परस्परम् ॥ ४१ ॥
 पतङ्गा इव धानौ ते निमित्तं कुकुरान्धका । नासीत् पलायने
 बुद्धिर्जयमानस्य कस्यचित् ॥ ४२ ॥ तत्तापश्यन्नाहाबाहुज्जानिन्
 कालस्य पर्ययम् । सुपलं समवष्टस्य तस्थौ स मधसूदन ॥ ४३ ॥
 ग्राम्यश्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेयाश्च माधव । प्रद्युम्नहानिरुदृश्य
 ततयुक्तोऽपि माधव ॥ ४४ ॥ गद् वीक्ष्य शयानश्च भृशं कोपसम-
 न्वितः । स नि शेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधर ॥ ४५ ॥ तं
 निघ्नन्त महातेजा वभ्रुः परपुरुषज्ञयः । दारुक्यैव दाघार्हभूषतु-
 र्यन्निबोध तत् ॥ ४६ ॥ भगवन् निहता सर्वे त्वया भूयिष्ठयो
 नरा । रामस्य पद्मन्विक्तु तत्र गच्छाम यत्र स ॥ ४७ ॥

इति मौसलपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो ययुर्दक्षिणं केशयश्च उभयं रामस्य
 पदं पतन्तः । तथापश्यन् राममनन्तरीजं वृक्षे स्थितं चिन्तयानं
 विविक्षे ॥ १ ॥ ततः समाश्रित्य महानुभावः कृष्णस्तदा दारुक-
 मन्वशामत् । गत्वा कुक्षं चर्वमिदं महान्तं पार्थाय प्रसन्नं वधं
 च दूनाम् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु शुक्ला गतान् याद-
 नान् प्रह्लादपात् । इत्येवमुक्तं स ययौ रथेन कुक्षं स्तदा दारुको

मष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततो गते दारुके केशवोऽथ दृष्टान्तिके वभ्रु-
सुवाच वाक्यम् । स्त्रियो भवान्प्रचितुं यातु शीघ्रं नैता हिंसु-
र्द्विष्यो वित्तलोभात् ॥ ४ ॥ स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो मदार्त्ता
यो ज्ञातिवन्धादितय । तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य दुरन्तमेकं
सहस्रैव वभ्रुम् । ब्रह्मानुश्रुतमवधीन्महद्वै कूटे युक्तं सुपलं लब्ध-
कस्य ॥ ५ ॥ ततो दृष्ट्वा निहतं वभ्रुमाह कृशोऽग्रजं भ्रातर-
गुप्रतेजाः । इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम यावत् स्त्रियो ज्ञाति-
वन्धाः करोमि ॥ ६ ॥ ततः पुरीं दारवतीं प्रविश्य जनार्दनः पितरं
प्राह वाक्यम् । स्त्रियो भवान्प्रचितुं नः समग्रा धनं स्रज्यस्यागमनं
प्रतीक्षन् ॥ ७ ॥ रामो वनान्तं प्रतिपालयन्नामास्तेऽद्याहं तेन
समागमिष्ये । दृष्टं मष्टदं निधनं यदूनां राज्ञाञ्च पूर्वं कुरुपुङ्ग-
वानाम् ॥ ८ ॥ नाहं विना यदुभिर्यादवानां पुरीमिमामयकं
द्रष्टुमस्य । तपयिष्यामि निबोध तन्म रामेय चाहं वनमभ्यु-
पैत्य ॥ ९ ॥ इतोऽनुक्ता पिरथा च पाशे संसृज्य ज्ञयास्वरितो
जगाम । ततो महान्निनदः प्रादुरामीत् सखीकुमारस्य पुरस्य ।
तस्य ॥ १० ॥ अथाब्रवीत् केशवः सन्निवर्त्तय मन्दं शुक्ला योषितां
क्रोधतीनाम् । पुरीमिमानेष्यति सव्यसाची स वो दुःखाभ्योचयिता
नराग्रजः ॥ ११ ॥ ततो गत्वा केशवस्त-ददर्श रामं वने स्थितमेकं
विविक्ते । तथापश्ययोगयुक्तस्य तस्य नागं मुखान्वितरन्तं महा-
न्तम् ॥ १२ ॥ श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो महार्णवो धेनु
महानुभायः । सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा रक्ताननः श्रान्तनु-
तां विमुच्य ॥ १३ ॥ सम्यक् च तं सागरः प्रत्यक्षान्नागा दिव्याः
सरितश्चैव पुखाः । कर्कोटको वासुकिस्तच्छकय पृथुश्रवा वरुणः
कुण्डरय ॥ १४ ॥ मिथी यङ्गः कुमुदः पुण्डरीकस्तथा नागो
धृतराष्ट्री महात्मा । ह्लादः क्राथः शितिकण्ठोऽग्रतेजास्तथा नागो
वक्रमन्दातिपण्डो ॥ १५ ॥ नागथेष्ठो दुर्मुखयामरीधः स्वयं राजा

वरुणयापि राजन् । प्रत्यहस्य स्वागतैनाभ्यनन्दंस्तेऽपूजयंश्चार्थ-
 पादाक्रियाभिः ॥ १५ ॥ ततो गते भ्रातरि वासुदेवी जानन् सर्वा
 गतयो दिव्यदृष्टि । वने शून्ये विचरंश्चित्तयानो भूमौ चाथ सखि-
 त्रेणाग्रतेजाः ॥ १७ ॥ सर्वं तेन प्राक् तदा चिन्त्यमासीद्वाभ्यार्था
 यदाक्यमुक्तं स पूर्वम् । दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते यद्याभ्युक्तं
 तच्च सञ्चार वाक्यम् ॥ १८ ॥ सञ्चित्यन्नम्यकृतश्लिनायं कुरु-
 क्षत्र्यश्चैव मद्भानुभावः । जने ततः संक्रमणस्य कालं ततश्चकारे-
 न्द्रियसन्निरोधम् ॥ १९ ॥ तथा च लोकत्रयपालनार्थमात्रेय-
 वाक्यप्रक्षिपालनाय । देवोऽपि सन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्
 सकलार्थतत्त्ववित् ॥ २० ॥ स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु शिष्ये
 मद्वायोऽवमुपैष्य कृष्ण । जराय त देवमुपाजगाम लुब्धस्तदानीं
 भृगुसंलिप्तुंरुद्र ॥ २१ ॥ स कैशवं योगमुक्तं शयनं शृगाधरो
 लुब्धकः सीयकेन । जरापिध्यत् पादतले जरावास्तङ्गामितस्त-
 ञ्जिघृक्षुर्जगाम ॥ २२ ॥ अथापश्यत् पुरुषं योगमुक्तं पीताम्बरं
 लुब्धकोऽनेकवाङ्मनः । मन्त्रात्मनोऽपराधं स तस्य पादौ जरा
 जगृहे शङ्कितात्मा ॥ २३ ॥ आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं गच्छ-
 त्यूहं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २४ ॥ त्रिव प्राप्तं वामवोऽयाश्विनौ
 च रुद्रादित्या वसवयाथ विश्वे । प्रत्युद्युर्भुगयथापि सिद्धा
 गन्धर्वमुखाश्च सहाप्यरोभिः ॥ २५ ॥ ततो राजन् भगवानुग्र-
 तेजा नारायणः प्रभवंश्याब्जयय । योगार्चाख्यौ रोदसी व्याप्य
 लक्ष्म्या स्नानं प्राप स्वं महात्मापमेयम् ॥ २६ ॥ ततो देवैर्ऋषिभि-
 यापि कृष्ण, समागतयारण्यैश्चैव राजन् । गन्धर्वाग्रैरप्यरोभि-
 वंशभिः सिद्धैः साध्यैश्चाननैः पूज्यमानः ॥ २७ ॥ तं वै देवाः
 प्रत्यनन्दन्त राजन्मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिरानर्चुंरुद्रम् । त गन्धर्वाद्यापि
 तस्य स्तुवन्त प्रीत्या चैनं पुरुषतोऽभ्यनन्दत् ॥ २८ ॥

इति मौसलपर्वणि धनुर्ग्रहोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन-उवाच । द्वात्रिंशोऽपि कुक्षन् गत्वा दृष्ट्वा पार्थान्
 महारथान् । आचष्ट मौपले वृष्णीनन्योऽन्येनोपसंहृतान् ॥ १ ॥
 श्वत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् समीजान्धकजैकुरान् । पाण्डवा
 शोकमन्तप्ता विव्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २ ॥ ततोऽर्जुनस्तानामगम्य
 केयवस्य प्रिय सखा । प्रययो मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत्
 ॥ ३ ॥ स वृष्णिनिलय गत्वा दासकेण सह प्रभो । दृढग्रं दारवा
 वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४ ॥ चा स्म ता लोमनाथेन
 नाययत्य पुराभवन् । तास्तनाथास्तदा नाथ पार्थं दृष्ट्वा विभु
 क्रुशु ॥ ५ ॥ पीडयस्वीरुहस्ताणि वासुदेवपरिग्रह । तामा-
 नासीन्महागान्ो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ६ ॥ तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो
 बाष्पेणापिहितेक्षण । क्षीना कृशेन पत्रैश्च नाग्रहत सोऽभि-
 क्षीक्षितुम् ॥ ७ ॥ स ता वृष्णाग्रन्धकजला हयमीना रथोडुपाम् ।
 वाद्विन्नरघवोपौषा वैश्र्पतीर्यमहाहताम् ॥ ८ ॥ रज्रमैवलसङ्घाता
 वच्यप्रानारमालिनीम् । रथ्यास्तोतोजलावर्त्ता चत्वरस्त्रिमित-

वैशम्पायन उवाच । त श्रयान महात्मान वीरमानकदुन्द
भिम् । पुत्रयोकेन सन्तप्त ददर्श कुरुपुङ्गव ॥ १ ॥ तस्याशुपरि
पूर्णाचो व्यूढोरस्त्री महाभुज । आर्त्तस्थार्त्ततर पार्थ पादा
जग्राह भारत ॥ २ ॥ तस्य भूदानमाघ्रातुमिषेपाननदुन्दुभि
स्वस्त्रीयस्य महाबाहुर्न शयाक च शत्रुक्षन् ॥ ३ ॥ समालिङ्गार्जन
वृद्ध स भुजाभ्या महाभुज । रुदन् पुत्रान् स्मरन् सर्वान् विललाप
श्रुविह्वल । भ्रातृन् पुत्राय पीत्राय दौहित्रान् स सखीनपि ॥ ४ ॥

वासुदेव उवाच । यैर्जिता भूमिपालाय दैत्याय शतयो
ज्जन । तान् दृष्ट्वा नेत्र पथ्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्भर ॥ ५ ॥
यौ तावर्जनमिष्यौ ते प्रियौ बद्धमती तन् । तयोरपनयात पार्थ
वृष्णयो निधन गता ॥ ६ ॥ यौ तौ वृष्णिप्रबोराणा दावेजति
रथो मती । प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन् कथसे च यौ ॥ ७ ॥ तौ
तदा कुरुमादूख इत्याख्य प्रियभातनौ । तापुर्भौ वृष्णिनाथस्य
मुखमास्ता धनञ्जय ॥ ८ ॥ न तु गर्हामि शैनेय दार्दिक्यज्ञाह
मर्जन । अक्रूर रोषिणेय वै शपो ज्ञेवात्र वारणम् ॥ ९ ॥
केष्मिन् यस्तु वचसि विक्रम्य जगत प्रभु । विदेहायकरोत् पार्थ
नैद्यञ्च बलगर्वितम् ॥ १० ॥ नैपादिमेकलव्यश्च चक्रे कालिङ्ग
मागधान् । गान्धारान् काशिराजञ्च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ ११ ॥
प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च पार्वतीयास्तथा नृपान् । सोऽभ्युपेक्षित
वानेतमनयान्धसूदन ॥ १२ ॥ त्वं हित नारदयेव गुनयश्च
सनातनम् । गोविन्दमनस्य देवमभिकानीध्वमच्युतम् ॥ १३ ॥ प्रत्य
पश्यच्च स विभुर्ज्ञातिक्षयमधीक्षज । समुपेक्षितवान्नित्य स्वयं स
भम पुत्रक ॥ १४ ॥ गान्धार्या वचन यत्तद्वर्षीणाञ्च परन्तप ।
तन्मूनमन्यथा यत्तु नैच्छुत स जगत प्रभु ॥ १५ ॥ प्रत्यक्ष भवत
यापि तव पीत्र परन्तप । अश्रुत्याध्या हतयापि जीवितस्तस्य
वीरगा ॥ १६ ॥ इमास्तु नैच्छुत् स्थान श्रुतीन् रक्षितुं स सखा

तव । ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनश्च सखीनयम् ॥ १७ ॥ शयाना-
 निहतान् दृष्ट्वा ततो नामन्नवीहिदम् । संप्राप्तोऽप्यायमस्यान्तः
 कुलस्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥ आगमिष्यति वीमत्सरिणां दारवती
 पुरीम् । आख्येयं तस्य यदुक्तं वृष्णीनां वैशम्भम् ॥ १९ ॥ स
 तु श्रुत्वा महातेजा यदूनां निधनं प्रभो । आगता क्षिप्रमेवेह न
 मेऽप्राप्ति विचारणा ॥ २० ॥ योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः
 मोक्षमेव तु । यदब्रूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्यस्व भारत ॥ २१ ॥
 स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो वासकेषु च । प्रतिपत्स्यति वीमत्-
 सर्भवतयोर्द्विद्विकम् ॥ २२ ॥ इमाश्च नगरौ च यः प्रतियाति
 धनस्त्रये । प्राकारादालकोपेतो समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ २३ ॥ अहं
 द्विषे तु कर्त्तुं यित् पुण्ये नियममास्थितः । कालं कर्त्ता सत्य एव
 रामेण सह धीमता ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्य-
 पराक्रमः । दृष्ट्वा मां बालकीः सार्द्धं दिशं कामप्यगात् प्रभुः
 ॥ २५ ॥ मोक्षन्तो च महात्मानो चिन्तयन् भ्रातरौ तव । घोरं
 नातिवधस्यैव न भुङ्क्ते योऽकल्पितः ॥ २६ ॥ न भोक्ष्ये न च
 जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव । यदुक्तं पार्थ कृण्वेन् तत्
 सर्वमखिल कुरु ॥ २७ ॥ एतत्ते पार्थ रोक्ष्यन्न स्त्रियो रक्षानि
 श्वैव हि । दृष्टान् प्राणानहं ह्योमांस्तृणान्यरिनिस्सदन ॥ २८ ॥

कालीऽयं वर्तते ध्रुवम् । तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां-
वर ॥ ४ ॥ सर्वथा तृष्णिदारांस्तु बालं त्वदं तथैव च । गमिष्ये
परिग्रहाद्दमिन्द्रप्रस्थमरिन्दम ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्य-
मोह धनप्लवः । अमात्यान् तृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि मा-
चिरम् ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुवर्मां यादवीं समाम् । प्रवि-
क्षिभार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७ ॥ तमासनगतं तत्र
सर्वाः प्रकृतयस्तथा । द्राक्षणा नैगमास्तत्र परिवार्योपतस्थिरे
॥ ८ ॥ तान् दीनमनसः सर्वान् निहतान् गतचेतसः । उवाचेहं
वचः काले पार्थो दीनतरस्त्रया ॥ ९ ॥ अक्रप्रस्थमहं नेष्ये तृष्ण-
न्धकजमं स्वयम् । इदन्तु नगरं सर्वं समुद्रः प्रावयिष्यति ॥ १० ॥
सञ्जीवुरत यानानि रत्नानि विविधानि च । वज्रोऽयं भवतां
राजा अक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ११ ॥ अप्रमे द्विषे चैव रवौ विमल-
मुहते । वद्विदंत्स्यामहे सर्वं सञ्जीभवत मा-चिरम् ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वास्तेन ते सर्वे पार्थेनास्त्रिकर्मणा । सञ्जमाशु नतयन्तुः
स्त्रिद्वयं समुत्सृजाः ॥ १३ ॥ तां रात्रिमवसत् पार्थं केषवस्य
निवेशने । महता शोकमोहेन सहस्राभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ शो-
भूतेऽयं ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् । युक्तात्मानं महातेजा
जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ ततः शब्दो महानासीत् वसुदेव-
निवेशने । दारुणः क्रीशतीनाञ्च रुदतीनाञ्च योषिताम् ॥ १६ ॥
प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वाः विमुक्ताभरणस्तवः । उरांसि पाणिभिर्घन्त्यो
व्यलपन् करुणं स्त्रियः ॥ १७ ॥ तं देवकी च भद्रा च रोहिणी
मदिरा तथा । अश्वारोहन्त च तदा भर्तारं योषितां वराः ॥ १८ ॥
ततः शौरिं नृयुक्तेन बद्धमौखेन मारत । यानेन महता पार्थो
वद्विनिष्क्रामयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखमोक्षमा-
चताः । दारकावासिनः सर्वे पौरजानपदां हिताः ॥ २० ॥
तस्यास्त्रिनेत्रिणं हतं दीप्यमानाय पावकाः । पुरस्तात्तस्य यानस्य

याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्च तं वीरं दिव्यस्ता वै
 खलङ्कृता । स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूनि च सहस्रम् ॥ २२ ॥
 यस्तु देव प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः । तत्रैनमुपसंकल्प्य
 पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तं चित्ताग्निगत वीरं शूरपुत्र वरा-
 ङ्गना । ततोऽन्वारुह्य पद्मप्रथमतः पतिलोकगा ॥ २४ ॥ तं
 वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वित पाण्डुनन्दन । यदा हवच्चन्दनैश्च गन्धै-
 रक्ष्मावचैरपि ॥ २५ ॥ ततः प्रादुरभूच्छब्दं समिद्धस्य विभावसो ।
 सामगानाञ्च निर्जोषो गराणां रुद्रतामपि ॥ २६ ॥ ततो वज्र-
 प्रधानास्ते वृष्णाश्चक्रकुमारकाः । सर्वे नैवोदकं चक्रुस्त्रियस्यैव
 महात्मनः ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्मस्तु धर्मं कारयित्वा च फाल्गुनः ।
 जगाम वृष्णयो यत्र ब्रितष्टा भरतर्षभ ॥ २८ ॥ स तान् दृष्ट्वा
 निपतितान् कदने भृशदुःखितः । बभूवातीव कोरव्यः प्राप्तकालः
 चकार ह ॥ २९ ॥ यथा प्रधानतस्यैव चक्रे सर्वास्तथा क्रिया ।
 धीं कृता ब्रह्मभाषेन सुप्रलैरेरकोद्भवैः ॥ ३० ॥ ततः परीरे रामस्य
 मासुर्देवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाहवानासं पुरुषैराप्तकारिभः
 ॥ ३१ ॥ स तीव्रा विधिवत् कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डव । सप्तमे
 दिवसे प्रायात रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वयुक्तै रथैश्चापि
 गोखरोद्भ्युत्तैरपि । स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुद्रस्य शोक-
 कर्षिता ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मान पाण्डुपुत्र धनञ्जय । भृत्या
 स्वभक्तवृष्णीना सादिनो रथिनश्च धीः ॥ ३४ ॥ वीरहीनं वृद्धबालं
 भौरजानपदास्तथा । ययुस्ते परिवार्याय कलत्रं पार्थशासनात्
 ॥ ३५ ॥ कुञ्जरैश्च गजारोह्य ययुः शैलनिभस्तथा । स पादरक्षै-
 र्युक्ता सान्तरायुधिका ययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चान्यकवृष्णीना सर्वे
 पार्थमेतुव्रताः । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैव महाधनाः
 ॥ ३७ ॥ दृश्य पटं च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् । पुरस्कृत्य
 अयुर्विष्य मौनं कृत्वा स धीमतः ॥ ३८ ॥ दहन्ति च सहस्राणि

प्रद्युतान्यवुद्भानि च । भोजनप्रणान्वकस्त्रीणां क्षतनाथा विनिर्यगु
 ॥ ३८ ॥ ततः सागरसमप्रखं वृष्णिचक्रमहर्दिमत उवाच रथिना
 येन पार्थ परपुरस्त्रय ॥ ४० ॥ निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो
 मकरालय । द्वारका रत्नसम्पूष्णां जलेनाप्रावयत्तदा ॥ ४१ ॥
 यद्यहं पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यसृज्यत । तत्ततः संप्रावयामास
 सलिलेन स सागर ॥ ४२ ॥ तद्भुजतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो
 जना । तूर्णान्तूर्णतर जम्भरहो दैवमिति ह्रुवन् ॥ ४३ ॥ कान-
 नेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च । निवसन्नानयामास वृष्णिद्वारान्
 धनप्लव ॥ ४४ ॥ स पञ्चनदमानाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् । द्वि-
 गोपधुधान्याद्वे निवासनकरोत प्रभु ॥ ४५ ॥ ततो लोभ सम-
 भवद्विह्वला निहतेश्वरा । दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना पार्थिवैकेन
 भारत ॥ ४६ ॥ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः । आभीरा
 मन्त्रयामासु समेत्याशुमर्द्ध्यन ॥ ४७ ॥ अयमेवोर्जुनो धन्वी
 वृद्धबाल हतेश्वरम् । नयत्यज्ञानतिह्वस्य योधायेमे हतौजस
 ॥ ४८ ॥ ततो यद्विप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रम् । अभ्यधावन्त
 वृष्णीनां त जन लोपप्रहारिण ॥ ४९ ॥ मष्टता सिञ्चनादिन त्रास-
 यन्त पृथग्जनम् । अभिमितुर्बधायं ते कालपथ्यायचोदिता ॥ ५० ॥
 ततो निवृत्तः कोन्तेव सहसा सपदानुग । उवाच ताम्रहावाङ्म-
 र्जुन मष्टमन्त्रिव ॥ ५१ ॥ निवृत्तध्वमधर्माद्या यदि जीविह-
 मिच्छथ । दूदानौ भरनिर्मिता शीपध्व निहन्ता मया ॥ ५२ ॥
 तथोक्तास्तेन वीरेण कर्दुर्योक्त्य तदव । अभिमैर्जुन मूढा
 वार्थमाणा पुन पुन ॥ ५३ ॥ ततोर्जुनो धनुर्दिव्य गाण्डीव-
 मजर मष्टत् । आरोपयितुमारमे यथादिष कथञ्चन ॥ ५४ ॥
 पमार सज्य कृच्छ्रेण सन्ममे तुमुले सति । चिन्तयामास चास्त्राणि
 न च ससार तान्यपि ॥ ५५ ॥ वैदित्यस्तम्रहद्भुजा भुजवीर्यं तथा
 पुधि । दिव्य नां मष्टदस्त्राणां धिमाय दृष्टोद्धितोऽभवत् ॥ ५६ ॥

वृष्टियोधाय ते सर्वे गजाय रघवोधिने । न श्रेकुरावर्त्तयितुं
 क्षियमाणश्च तं जनम् ॥ ५७ ॥ कलत्रस्य वज्रत्वादि संपतत्सु
 ततस्ततः । प्रयत्नमकरोत् पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५८ ॥
 मिषता सर्वयोधाना ततस्ता प्रमदोत्तमा । समन्ततो व्यकृष्यन्त
 कामाद्यान्या प्रवव्रजुः ॥ ५९ ॥ ततो गाण्डीवनिर्गुतैः शरैः पार्थो
 घनप्लवः । जघान दृष्टून् सोदेगो वृष्णिभूषे सह प्रभुः ॥ ६० ॥
 क्षणेन तस्य ते राजन् क्षवं जम्भुरजिह्वागा । अक्षया हि पुरा
 भूत्वा क्षीणा क्षतजभोजनाः ॥ ६१ ॥ स शरक्षयमासाद्य दुःख-
 शोकसमाहतः । धनुष्कोट्या तदा दृष्टून्वधधीत् पाकशासनि ॥ ६२ ॥
 प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य त्रय्यान्धकवरस्त्रियः । जम्भुराट्टाय ते स्नेह्याः
 समन्ताञ्जनमेजयः ॥ ६३ ॥ धनप्लवस्तु दैवं तत् ममसाविन्त्यत्
 प्रभुः । दुःखशोकसमाविष्टो निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ६४ ॥ अस्ता-
 णाश्च प्रणामेन बाहुवीर्यस्य संचयात् । धनुष्याविधेयत्वात्
 शराणां संचयेण च ॥ ६५ ॥ बभूव विमना पार्थो द्रवमित्यनु-
 चिन्तयन् । न्यवर्त्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६६ ॥
 ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः । हतभूयिष्ठरत्नस्य कुर-
 क्षेत्रमवातरतः ॥ ६७ ॥ एवं कलत्रमानीय वृष्णीना हतशेषि-
 तम् । न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनप्लवः ॥ ६८ ॥ हार्दिक-
 तनवं पार्थो नगरमार्त्तिकावतम् । भोजराजकलत्रञ्च हतशेषं
 नरोत्तमः ॥ ६९ ॥ जतो बालाश्च वृद्धाश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।
 नीरैर्विहीनान् सर्वास्तान् भ्रूकप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ७० ॥ यौयु-
 धानि सरस्वत्या पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् । न्यवेशयत धर्मात्मा
 वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ७१ ॥ इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय पर-
 वीरहा । वज्रेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाना प्रवव्रजुः ॥ ७२ ॥
 रुक्मिणीं त्वय गान्धारीं शैब्यां हैमवतीत्यपि । देवीं जाम्बवतीं
 चैव विविशुर्जातवेदसमः ॥ ७३ ॥ सत्यमामा तयैवान्या देव्यः कथास्य

श्रीमहाभारतम् ।

अथ महाप्रस्थानिकपर्व ।

नारायण नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वतीश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । एवं वृषाग्रन्धककुले श्रुत्वा मौपलमाद्यवम् ।
पाण्डवा किमकर्वन्त तथा कृष्ण दिवङ्गते ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वेव कौरवो राजा वृथोना मदनं
महत् । प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २ ॥ काल
पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते । कालपाशमह मन्ये त्वमपि
द्रष्टमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तं स तु क्रीन्तेय काल काल इति ब्रुवन् ।
अन्यपद्यत तदाकथं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमत ॥ ४ ॥ अर्जुनस्य मतं
श्रुत्वा भीमसेनो यमौ तथा । अन्यपद्यत तदाकथं यदुक्तं सव्य-
साचिना ॥ ५ ॥ ततो युयुत्सुमानाथ प्रब्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ अभिपिब्य स्वराज्ये
च राजानश्च परिचितम् । दुःशार्त्तयाग्रनीद्राजा सुमहा पाण्ड-
वाग्रज ॥ ७ ॥ एष पुत्रस्य ते पुत्र कुरुराजो भविष्यति । यदूना
परितोपय वयो राजा कृतय च ॥ ८ ॥ परिचिन्वास्तिनपुरे
अश्रुप्रसरे च यादव । वयो राजा त्वया रच्यो मा चाधर्मं मन-
इया ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराज स वासुदेवस्य धीमत । मातु-
रस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १० ॥ आर्त्तम् रुद्धधर्मात्मा

पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च वयसिनी ।
 कृतोपवासा कौरव्य प्रवयु प्राङ्मुखस्तत ॥ २९ ॥ योगयुक्ता
 महात्मानस्यागधर्मासुपेयुष । अभिजम्भवंद्दन् देशान् सरित
 सागरास्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरो यथावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।
 अजनस्तस्य चान्वेव यमौ चापि यथाक्रमम् ॥ ३१ ॥ पृष्ठतः
 वरारोहा श्वाना पद्मदलेक्षणा । द्रौपदी योयिता येष्टा वक्षो
 भरतघत्तम् ॥ ३२ ॥ आ चैवानुययावन् प्रस्थिताः पाण्डवान्
 वनम् । क्रमेण ते चतुर्गिरा लोक्षिय सतिलाक्षं वनम् ॥ ३३ ॥
 गाण्डीवस्तु धनुर्दिव्य न मुनेश्च धनञ्जय । रथलोभाक्षहाराज
 ते चाक्षये महेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्नि ते ददृशुस्तत्र स्थित मैत्र
 निवाग्रत । भार्गमात्रत्य तिष्ठन्त साक्षात् पुरुषविग्रहम् ॥ ३५ ॥
 ततो देव स समार्चि पाण्डवानिऽमववीत । भो भो पाण्डुसगा
 पीरा पावक मा निबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो भीम
 सेन परन्तप । अर्जनाश्रितुतो वीरौ निबोधत वक्षो मम ॥ ३७ ॥
 अक्षमग्नि कुरुषेष्टा मया दग्धश्च खाण्डवम् । अर्जनस्य प्रभात्रिण
 तथा नारायणस्य च ॥ ३८ ॥ तत्र यः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीय
 परमायुधम् । परित्यज्य वने यातु नानेनार्थोऽस्ति कथनम् ॥ ३९ ॥
 चक्ररत्नस्तु यत्त रुणो स्थितमाशोकहात्मनि । गत तच्च पुनर्हस्ते
 कालेनेष्यति तस्य ह ॥ ४० ॥ वरुणादाहृत पूजं मयैतत् पार्थ
 कारणात् । गाण्डीय धनुषा येष्ट वरुणायैव दीयताम् ॥ ४१ ॥
 ततस्ते भ्रातर सर्वे धनञ्जयमबोधयन् । माते प्राक्षिपदैनम्
 तथाक्षये महेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोऽन्निर्भरतगेष्ठ तदैव तरधीयत ।
 चतुष्टय पाण्डवा वीरास्तस्मिन् दक्षिणायुगा ॥ ४३ ॥ ततस्ते तूच
 रेणैव तीरेण सप्तगात्र्यम् । जम्भुभरतमार्दूलं त्रिषु दक्षिण
 पश्चिमात् ॥ ४४ ॥ ततः पुनः सप्तज्ज्ञा पश्चिमा दिक्तेः ते ।
 तद्गुर्गिराश्चापि सागरैः परेग्रताम् ॥ ४५ ॥ धृन्वीरी पुन

रात्र्यय ययुर्भरतसत्तमा । प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्त पृथिव्या योग-
धर्मिण ॥ ३६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते नियतात्मान उदीची दिश
भास्थिता । ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्त महागिरिम ॥ १ ॥
तद्वाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकाश्रयम् । अवैक्षन्त महाशैल मेरु
शिखरिणा वरम् ॥ २ ॥ तेषान्तु गच्छता शीघ्र सर्वे प्रा योग-
धर्मिणाम् । याज्ञसेनी भट्टयोगा निषपात महीतले ॥ ३ ॥
तान्तु प्रपतिता दृष्ट्वा भीमसेनो महाबल । उवाच धर्मराजान
याज्ञसेनीमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ नाधर्मविरित कश्चिद्राजपुत्रा पर
न्तप । कारणं किन्तु तद्ब्रूहि यत कथा पतिता भुवि ॥ ५ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । पक्षपाती महानक्षत्रविशेषिण मनोज्ञय ।
तस्यैतत् फलमद्यैषा भुङ्क्तो पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तानवेक्ष्य णां ययौ भरतसत्तम ।
समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभ । ७ ॥ उपदिशस्ततो
विद्वान् निषपात महीतले । तद्वापि पतित दृष्ट्वा भीमो राजान-
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ योऽयमग्रासु सर्वेषु शुश्रूषरतदद्भुत । सोऽय
माद्रवतीपुत्र कम्पान्निपतितो भुवि ॥ ९ ॥

शुद्धिष्ठिर उवाच । बालान् सदृशं प्राप्य नैपोऽमन्यत कश्चन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादिष नृपात्मज ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्ता त समुत्सृज्य गृहदिश ययौ
तदा । भ्रातृभि सङ्गं कान्तेय शुभा चैव शुद्धिष्ठिर ॥ ११ ॥ कृत्वा
निपतिता दृष्ट्वा गृहदिवशु पाण्डवम् । प्राप्तो बभूविस्य गुरो
ननुगो निषपात च ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीर ननुगो पाण्ड-

दर्शने । पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ योऽय-
मक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारक । रूपेणाप्रतिभो लोके नकुल
पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
नकुल प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमताम्वर ॥ १५ ॥ रूपेण मत्तमो
नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् । अधिकवाहमेवैक इत्यस्य मनसि
स्थितम् ॥ १६ ॥ नकुल पतितस्तस्मादागच्छ ल वृकोदर । यस्य
यद्विहित वीर सोऽवश्य तदुपाश्रुते ॥ १७ ॥ तास्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा
पाण्डव श्वेतवाहन । पपात शोकमन्तपस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८ ॥
तस्मिन्नु पुरुषव्याघ्रे पतिते शङ्कतेजसि । म्रियमाणे दुराधर्मे
भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृत न साराम्यस्य स्त्रैरेष्वपि
महात्मन । अथ कस्य विकारोऽय येनाय पतितो भुवि ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । एकाह्ना निर्द्वन्द्वेय वै शत्रूनि त्यर्जुनोऽब्र-
वीत् । न च तत् कृतज्ञानेन शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१ ॥ अव-
सेने धनुर्ग्राहानेन सर्वाय फाल्गुन । तदा चैतन्न तु तथा कर्त्तव्यं
भूमिमिच्छता ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निप-
पात ह । पतितयाग्रवीह्रीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३ ॥ भो
भो राजन्नेवैष पतितोऽहं प्रियस्तव । किं निमित्तञ्च पतन
ब्रूहि मे यदि वेत्य ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अतिभुक्तञ्च भवता प्राणेन तु विकृत्यसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतित चित्तो ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं
महाबाहुर्लंगमानवलोकयत् । श्लाघ्योऽनुययौ यस्तौ बद्धय
कीर्त्तितौ मया ॥ २६ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि द्रौपद्यादिपतने

द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

महामारतम् ।

वस्यो नारदः सर्वलोकवित् । उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहदादौ
 बृहत्तयाः ॥ २३ ॥ येषां राजतयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
 कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुशराजोऽधितिष्ठति ॥ २४ ॥ लोका-
 नाह्वयं यथासा तेजसा बृहत्तमम् । स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं
 शृणुम पाण्डवात् ॥ २५ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्र-
 वीत् । देवानामग्रा धर्मात्मा स्वपक्षाद्यैव पार्थिवान् ॥ २६ ॥
 शुभं वा यदि वा पापं भ्रातृणां स्थानमद्य मे । तदेव प्राप्त-
 मिच्छामि लोकानन्यान् कामये ॥ २७ ॥ राजस्तु वचनं श्रुत्वा
 देवराजः पुरन्दरः । आनृपस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्
 ॥ २८ ॥ स्थानेऽस्मिन् वस राजेन्द्र कर्मभिर्मिळितैः शुभैः । किं त्वं
 मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकल्पसि ॥ २९ ॥ सिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां
 यथा नान्यः पुमान् कश्चित् । नैव ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः
 कुरुनन्दन ॥ ३० ॥ यद्यापि मानुषो भावः स्पृशते ह्यं नराधिप ।
 स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन् सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३१ ॥ युधि-
 स्ठिरस्तु देवैर्द्रुमेऽवादिनमौश्वरम् । पुनरेवाब्रवीद्दीमानिदं वचन-
 मयैवत् ॥ ३२ ॥ तैर्विवा नोत्सहे वस्तुमिह दैत्यनियर्हण ।
 गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३३ ॥ यत्र तु
 बृहती श्वाभा बुद्धिसत्त्वगुणान्विता । द्रौपदी योपिता येठा यत्र
 सैव गता मम ॥ ३४ ॥

इति महाप्रस्थानिकपर्वणि युधिष्ठिरस्वर्गारोहे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

समाप्तश्चेदं महाप्रस्थानिकपर्वः ॥

श्रीमहाभारतम् ।

अथ स्वर्गारोहणिकपर्व ।

नारायण नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।

देवी सरस्वतीक्षैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य मम पूर्वं पिता-
महा । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ १ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वं विशामि मे मत । मन्त्रप्रियाभ्यनुशातो
व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य तव पूर्वपितामहा ।
युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वन्त तत् शृणु ॥ ३ ॥ स्वर्गं त्रिपिटपं प्राप्य
धर्मराजो युधिष्ठिर । दुर्योधन श्रिया जटं ददर्शासीनमातने
॥ ४ ॥ भ्राजमानमिवादित्यं वीरसत्त्वागमिसंज्ञितम् । द्वैर्भ्राजि-
ष्णुभिः साधैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा
दुर्योधनममर्षितः । महता सन्निवृत्तोऽभूत् श्रियं दृष्ट्वा सुयोधने
॥ ६ ॥ सुवन्तश्चैव चस्तान् वै नाहं दुर्योधनेन वै । सहितः कामये
सोऽगान् लुब्धो नादीर्घदर्शिना ॥ ७ ॥ यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो
दान्धवास्तथा । हतात्माभिः प्रसृष्टाजो ह्रिष्टैः पूर्वं मरुत्तवने ॥ ८ ॥
द्रौपदी च समामध्ये पाञ्चालो धर्मचारिणी । पर्याकृतानवद्याद्वी-
पतौ नो गच्छन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधन-
पुत्रीचितुम् । तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १० ॥
तत्रैवोत्तु नारदः प्रहमन्निव । स्वर्गे नितये राजेन्द्र

युधिष्ठिर उवाच । नेह पश्यामि विबुधा राघेयममितौजसम् ।
 भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्ध्वं शरी-
 राणि रणवद्भौ महारथा । राजानौ राजपुत्राश्च धैर्मदर्थं
 हता रणे ॥ २ ॥ क्व ते महारथा सर्वे शार्दूलसमविक्रमा ।
 तैरप्यथ जितो लोकः कश्चित् पुरुषसत्तमै ॥ ३ ॥ यदि लोका-
 निमान् प्राप्तास्ते च सर्वे महारथा । स्थितं वित्तं हि मा दद्या
 सहितं तैर्महात्मभि ॥ ४ ॥ कश्चिन्न तैरवाप्नोऽयं नृपेलीकोऽक्षय
 शुभ । न तैरहं विना वतस्ये भ्रातृभिर्घातिभिस्तथा ॥ ५ ॥
 मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलजम्भणि । कर्णस्य क्रियता
 तीयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परितप्यामि पुनः पुनः
 रहसुरा । यस्मात्तु सदृशौ पादौ तस्याहममितात्मन ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वैव तौ नानुगतं कर्णं परवलाद्दिनम् । न ह्यस्मान् कण्यसहि-
 तान् जघेत यक्रोऽपि सधुगि ॥ ८ ॥ तमहं यत्र तत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि
 सूर्यजम् । अभिज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९ ॥
 भीमश्च भीमविक्रान्तः प्राणेष्व्योऽपि प्रियं मम । अर्जुनश्चेन्द्रसङ्ग्राम
 यमौ चैव यमोपमौ ॥ १० ॥ द्रष्टुमिच्छामि ताञ्चाह पाञ्चाली
 धर्मक्षारिणीम् । न चेहं स्थातुमिच्छामि सत्यमेव व्रयीमि व-
 ॥ ११ ॥ किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमा । यत्र ते मम
 न स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२ ॥

देवा ऊचुः । यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्रं मा भिरम् ।
 प्रिये हि तव वर्त्तमानो देवराजस्य शासनात् ॥ १३ ॥

वेशम्पायन उवाच । द्रष्टुञ्चा तं ततो देवा देवदूतगुपादिगन् ।
 युधिष्ठिरस्य सहृदोः दर्शयेति परन्तप ॥ १४ ॥ ततः कुन्तीपुत्रो
 राजा देवदूतश्च जग्मतुः । सहितौ राजशार्दूलं यत्र ते पुरुष-
 पंभा ॥ १५ ॥ अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः । पद्मना-
 मशुभं दुर्गे सेवितं पापजम्भामि ॥ १६ ॥ तमसा संतप्तं पोर

केयवैवलशादलम् । युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसयोगितकद्वैमम् ॥ १७ ॥
 दंष्ट्रायातगभङ्गकमक्षिकामशकाहतम् । इतसेतय कुणपैः सम-
 न्तात् परिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णं हृमिक्रीटसमा-
 कुलम् । प्रवलनेन प्रदीप्तेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १९ ॥ अयो-
 मुखैश्च काकाद्यैर्यधैश्च समभिद्रुतम् । सूचीमुखस्तथा प्रेतैर्वन्धा-
 शेलोपमैर्हतम् ॥ २० ॥ जेदोरुधिरधुतैश्च क्षिन्तवाङ्मसपाणिभिः ।
 निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१ ॥ स तत् कुणप-
 दुर्गन्धमशिवं लोमहर्षणम् । जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बद्धं
 विचिन्तयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकीः कौर्क्षां नदीञ्चापि सुदु-
 र्गमाम् । असिपत्रवनञ्चैव नियतचुरसंवृतम् ॥ २३ ॥ करमा-
 णालुकां तप्तमायसींश्च शिलाः पृथक् । लोहकुम्भांश्च तैलस्य
 काय्यमानाः समन्ततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकञ्चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्ण-
 फण्टकम् । ददर्श चापि कौन्तेया यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५ ॥
 स तं दुर्गं समालक्ष्य देवदूतमुवाच च । कियदध्यानमुस्माभि-
 र्गन्तव्यमिममौदयम् ॥ २६ ॥ तत्र च ते भ्रातरो मच्चं तन्ममाख्यातु-
 मर्हसि । दिशोऽयं वायु दिवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७ ॥
 स सन्निवृत्ते शुद्धाधर्मराजस्य भाषितम् । देवदूतोऽब्रवीच्चैन-
 मेतावन्नमनं तव ॥ २८ ॥ निर्वर्तितव्यो हि मया तथाऽस्मात्ती-
 दिवौकसेः । यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 शुधिष्ठिरस्तु निर्विषस्तेन गन्धेन सूर्क्षितः । निर्वर्तने धृतमनाः
 पय्यं विर्त्तत भारत ॥ ३० ॥ स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमा-
 हृतः । श्रुत्वाव तत्र वेदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१ ॥ श्री भो-
 धर्मराजं राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव । अनुग्रहायैवमस्माकं तिष्ठ
 तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ ३२ ॥ आयाति त्वयि दुर्लभं वाति पुण्यः समी-
 रणः । तत्र गन्धानुगतस्त्रात येनास्मान् सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ त-
 वयं पार्थ दीर्घस्य आलस्यं पुरुषार्थम् । सुखमासादतिष्ठामस्त्रा-

दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्व मन्धाबाहो मुहूर्त्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५ ॥ एव बद्धविधा
 वाच कृपणा वेदनावताम् । तस्मिन् दिशे च श्रुत्वाव समन्तात्
 वदता नृप ॥ ३६ ॥ तेषान्नु वचन श्रुत्वा दयावान् हीनभाषि-
 णाम् । अहो कच्छमिति प्राह तस्यौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥
 स ता गिर पुरस्तादैः श्रुतपूर्वा पुन पुन । ग्लानानां दुःखिता-
 नाञ्च नाभ्यजानत पाण्डव ॥ ३८ ॥ अद्युध्यमानस्ता वाचो धर्म-
 पुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच के भवन्ती वै किमयं चेष्ट तिष्ठत ॥ ३९ ॥
 इत्युक्तास्ते तत सर्वे समन्तादावभाषिरे । कर्णोऽह भीमसेनोऽह-
 मर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४० ॥ मकुल सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोऽह-
 मित्युत । द्रौपदी द्रौपद्याश्च इत्येवन्ते विदुःक्रुशु ॥ ४१ ॥ ता वाच
 स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशोर्नृप । ततो विममृषि राजा किं त्विदं
 दैवकारितम् ॥ ४२ ॥ किन्तु तत् कलुषं कर्म कृतमैभिर्महा-
 त्मभिः । वर्त्तेन द्रौपदैवैर्वा पाञ्चाख्या वा समध्यया ॥ ४३ ॥ य
 इमे पापगन्धेऽस्मिन् दिशे सन्ति सुदारुणे । नाहं जानामि सर्वेषां
 दुष्कृत पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा
 सुयोधनः । तथा श्रिया युत पापे सह सर्वे पदानुगैः ॥ ४५ ॥
 महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः । कस्येदानीं विकारोऽयं
 य इमे नरवं गता ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविद् शूरा मत्यागमपरा-
 यणाः । सदधर्मपरा सन्तो यज्जानो भूरिदक्षिणा ॥ ४७ ॥
 किन्तु सप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये । अहो चित्तविका-
 रोऽयं स्यादा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवं बद्धविधे राजा विम-
 मर्षं युधिष्ठिरः । दुःखयोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृप । देवाय गर्हयामास
 धर्मक्षेत्रे युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह ।
 गम्यतां ततः येन ते दूतस्येयमुपान्तिजम् ॥ ५१ ॥ न ह्यहं यत्र

यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् । भतसंययादिमे दूनाः
सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तं स तदा दूत पाण्डु-
पुत्रेण धीमता । जगाम तत्र यत्रास्ते देवराज शतक्रतु ॥ ५३ ॥
निवेद्यामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् । यथोक्तं धर्मपुत्रेण
सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वाणि युधिष्ठिरस्य नरकदर्शने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्थिते मुहूर्ते पार्थे तु धर्मराजे युधि-
ष्ठिरे । आलम्बुस्तत्र कोरव्य देवा शक्रपुरोगमा ॥ १ ॥ स च
विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् । तत्राजगाम यत्रासौ
कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।
समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३ ॥ नादृश्यन्त च तास्तत्र
यातना पापकर्मिणाम् । नदी वैतरणी चैव कूटप्राक्कलिना
सह ॥ ४ ॥ लोहकुम्भा शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानका । विह्व-
तानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः । ददर्श राजा कोरव्य-
स्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५ ॥ ततो यायु सुखस्पर्शं पुण्यगन्ध-
वहं शुचि । ववौ देवसमीपस्य शीतलोऽतीव भारत ॥ ६ ॥
मत्तं सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह । साध्या रुद्रास्तथादित्या
षी चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ७ ॥ सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परम-
र्षयः । यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्र स्थितोऽभवत् ॥ ८ ॥ ततः
शक्र सुरपति त्रिया परमया युतः । युधिष्ठिरमुवाचेद सान्त्व
पूर्वमिदं वच ॥ ९ ॥ युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।
एष्टेहि पुरुषव्याघ्र इतमेतावता विभो ॥ १० ॥ सिद्धिं प्राप्ता
महाबाहो लोकायाण्यक्षयास्तव । न च मन्युस्त्वया कार्यं शृणु
वचो मम ॥ ११ ॥ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यं सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानाञ्च द्वौ राशौ पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ यं पूर्वं सङ्कृतं
भुङ्क्ते पयान्निरयमेव स । पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात् स्वर्गमुपैति
स ॥ १३ ॥ भूयिष्ठं पापकर्मा यं स पूर्वं स्वर्गमश्नते । तेन त्वमेवं
शमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १४ ॥ व्याजेन हि त्वया द्रोण
उपाचीर्य सुतं प्रति । व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरक-
स्तव ॥ १५ ॥ यथैव त्वं तथा भौमस्तथा पार्थो यथौ तथा । द्रौपदी
च तथा वृष्णा व्याजेन नरक गता ॥ १६ ॥ आगच्छ नरणादूर्ध्वं
मुक्तास्ते चैव कल्पपात ॥ १७ ॥ स्वपक्षाद्यैव ये तुभ्य पार्थिवा
निक्षता रणे । सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान् पश्य भरतर्षभ ॥ १८ ॥
कर्णायैव महेष्वास सर्वशस्त्रभृतावर । स गत परमा सिद्धिं
यदर्थं परितप्यसे ॥ १९ ॥ तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनय विभो ।
स्वस्थानस्थ महाबाहो जहि शोक नरर्षभ ॥ २० ॥ भ्रातृ सान्धा-
स्तथा पश्य स्वपक्षाद्यैव पार्थिवान् । स्व स्व स्थानमनुप्राप्तान् व्येतु
ते मनसो ज्वर ॥ २१ ॥ कच्छ पूर्वं चानुभूय इतः प्रभृति कौरव ।
विहरस्व मया शर्तं गतयोक्तो निरामय ॥ २२ ॥ कर्मणा तात
पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् । दानानाञ्च महाबाहो फलं
प्राप्नुहि पार्थिव ॥ २३ ॥ अद्य त्वां देवगन्धर्वा दिव्याद्याप्सरसो
द्विवि । उपसेवन्तु कल्याण विरजोऽम्बरभूषणाः ॥ २४ ॥ राज-
सूयजितान् शोफान् स्वयमेवासि ऋडितान् । आप्नुहि त्वं महा-
बाहो तपसश्च महाफलम् ॥ २५ ॥ उपर्युपरि राज्ञा हि तव
तोक्ता मुधिष्ठिर । हरियन्द्रसमा पार्थं येषु त्वं विहरिष्यसि
॥ २६ ॥ माभ्यासा यत्नं राजर्षिर्यत्नं राजा भगीरथ । दौषन्ति-
र्यत्नं भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २७ ॥ एषा देवगन्धौ पुण्या
पार्थं त्रैलोक्यपावनी । आवाशगता राजेन्द्र तत्राप्नुय गमिष्यसि
॥ २८ ॥ अत्र स्नातस्य भावस्ते मानुषा विगमिष्यति । गतयोक्तो
निरायासो मुक्तैरो भविष्यसि ॥ २९ ॥ एव ब्रुवति देवेन्द्रे कौर

वेन्द्र युधिष्ठिरम् । धर्मो विप्रश्चवान् साक्षात् उवाच सुतमात्मन
 ॥ ३० ॥ भो भो राजन् महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पत्रक । महत्तया
 सत्यवाक्येन क्षमया च दूसेन च ॥ ३१ ॥ एषा तृतीया जिज्ञासा
 तव राजन् कृता मया । न शक्यसे चालचितुं स्वभावात् पार्थ-
 श्वेतुत ॥ ३२ ॥ पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रज्ञातं हेतवने मया ।
 अरणीसहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३३ ॥ सीढ्येषु विन
 टेषु द्रौपद्यास्तत्र भारत । श्वरूपधारिणा पत्र पुनस्त्व मे परी-
 क्षित ॥ ३४ ॥ इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थं यत् स्थातुमिच्छसि ।
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मष ॥ ३५ ॥ न च ते
 भ्रातर पार्थ नरकाहं विद्याम्यते । मायैषा दिवराजेन महेन्द्रेण
 प्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्यं नरकास्तात द्रष्टव्या सर्वराजभि ।
 ततस्त्वया प्राप्तमिदं सुहृत्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३७ ॥ न सद्यसापी
 भीमो वा यमो वा पुरुषार्थभो । कलौ वा सत्यवाक्यं शूरो नर-
 काहंयिर नृप ॥ ३८ ॥ न कृत्वा राजपुत्री च नरकाहं युधि-
 ष्ठिर । एषो हि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गा त्रिलोकगाम् ॥ ३९ ॥ एत-
 मुक्तं च राजपिस्तव पूर्वपितामह । जगाम सद्य धर्मेण सर्वैश्च
 त्रिदिवालयै ॥ ४० ॥ गङ्गा देवनदीं पुण्यां भावगौमपि संस्तु-
 ताम् । अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ४१ ॥
 ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर । निर्वैरो गतसन्तापो
 जले तस्मिन् समाप्लव ॥ ४२ ॥ ततो ययौ हृतो देवैः कुरुराजो
 युधिष्ठिर । धर्मेण सहितो धीमास्त्यमानो महर्षिभि ॥ ४३ ॥
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा शूरा विगतमन्यव । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
 खानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि युधिष्ठिरतनुत्यागे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा द्वैः सर्पिमरु-
 द्वयैः । स्तूयमानो वयौ तत्र यत्र ते कुरुपुङ्गवाः ॥ १ ॥ ददर्श
 तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् । तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव
 सूक्षितम् ॥ २ ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् । चक्र-
 प्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण
 फाट्मुनेन सुरर्धरा । तथा स्वस्वर्षं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम्
 ॥ ४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ सप्रदीप्य युधिष्ठिरम् । यथापत्
 प्रतिपेदाते पूजया द्वैपूजितो ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नयोर्द्वेभ्ये कर्म्म
 अस्त्रभृतां वरम् । दादद्यादित्यसदृशं ददर्श कुरुनन्दन ॥ ६ ॥
 अथापरस्मिन्नयोर्द्वेभ्ये मरुद्गणद्वयं विभुम् । भीमसेनमथापश्यत्तेनैव
 वपुषान्वितम् ॥ ७ ॥ वायोर्मूर्त्तिमतं पार्श्वे दिव्यमूर्त्तिसमन्वितम् ।
 त्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकाङ्गतम् ॥ ८ ॥ अश्विनोऽस्तु
 तथा स्थाने दीप्यमानो स्वतेजसा । नकुलं सप्तदेवसु ददर्श कुरु-
 नन्दन ॥ ९ ॥ तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
 वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्जबन्धसम् ॥ १० ॥ अथैतां सप्तसा
 राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः । ततोऽस्य भगवानिन्द्र कथयामास
 दिवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा श्लेषदीक्षपा ऊर्ध्वं साकुपं गता ।
 अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थं भवता
 श्लेषा निर्मिता शूलपाणिना । दुपदस्य कुले जाता भवद्विद्योप-
 जोविता ॥ १३ ॥ एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
 श्लेषद्यास्तनया रात्रन् युष्माकममितीजस ॥ १४ ॥ पश्य गन्धर्व-
 राजानं हृतराट् मनीषिणम् । एनञ्च त्वं विजानीहि भ्रातरं
 पूर्वजं पितुः ॥ १५ ॥ अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
 सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राघवो इति विद्युत ॥ १६ ॥ आदित्यसदृशो
 याति पश्यैनं पुरुषर्षभम् । साध्यानामथ देवानां विज्ज्ञेयां मरुता-
 मपि ॥ १७ ॥ गणेषु पश्य राजेन्द्र उपास्यकमहारथान् । सात्यकि-

प्रसुखान् वीरान् भोजायैव महाबलान् ॥ १८ ॥ सोमेन सहितं
 पश्य सौमद्रमपराजितम् । अभिनन्द्य महेष्वासं निशाकरसम-
 द्युतिम् ॥ १९ ॥ एष पाण्डुर्महेष्वासं वृन्त्या माद्रगा च सङ्गतः ।
 विमानेन सदाभ्येति पिता तत्र समान्तिकम् ॥ २० ॥ वसुभिः सहितं
 पश्य भीमः शान्तमत्र नृपम् । द्रोणं वृक्षसते पार्श्वं गुरुमेव
 निशामय ॥ २१ ॥ एते चान्ये महौपाला योधास्तव च पाण्डव ।
 गन्धर्वसहिता यान्ति यक्षपण्यजनैस्तथा ॥ २२ ॥ गुह्यज्ञाना गति-
 च्चापि केचित् प्राप्ता नराधिप । त्यज्या द्रुपदं जितस्वर्गा पुण्य-
 चागुबुद्धिकर्मभिः ॥ २३ ॥

इति स्वर्गारोहणियमर्षिणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । भीमशैली महात्मानो हृतराष्ट्रश्च
 धार्मिकः । विराटद्रुपदो चोभौ शङ्खयैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ दृष्ट-
 क्तुर्जयतसेनो राजा चैव स सत्यवित् । दुर्योधनसुताश्चैव शकुनि-
 श्चैव सौवल् ॥ २ ॥ कर्षपुत्राय विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
 घटोत्कचादयश्चैव ये शन्ये नानुकीर्तिताः ॥ ३ ॥ ये चान्ये कीर्तिता
 वीरा रावानो दीपमूर्त्तयः । स्वर्गं कालं कियन्तन्ते तस्युस्तदपि
 भव मे ॥ ४ ॥ अहीस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र दिजोत्तमः ।
 शन्ते वा कर्मणा कान्ते गतिं प्राप्ता नरर्षभा ॥ ५ ॥ एतदि-
 च्छाम्यहं त्र्योतु प्रोच्यमानं दिजोत्तमः । तपसा हि प्रदीपेन सर्वं
 त्वमनुपश्यसि ॥ ६ ॥

सौमिरुवाच । इत्युक्तं स तु विप्रपिरनुधातो महात्मना ।
 व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । न शक्यं कर्मण्ययन्ते सर्वेण मनुष्या-
 धिपः । प्रकृतिं बिन्दुं सम्यक्ते पृच्छेयां सप्रयोजिता ॥ ८ ॥ शृणु

शुद्धमिदं राजन् देवाना भरतर्षभ । यदुवाच महातेजा दिव्य
 चक्षु प्रतापवान् ॥ ८ ॥ मुनि पुराण कौरव्य पाराशर्यो महा-
 ग्रत । अगाधबुद्धि सर्वज्ञो गतिञ्च सर्वकर्माणाम् ॥ १० ॥ वसु-
 नेव महातेजा भीष्म प्राप महाद्यति । अष्टाविव हि दृश्यन्ते
 वसवो भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्यति विवेकाय द्रोणी अङ्गिरसा
 वरम् । कृतवर्मा तु पार्श्वेऽपि प्रविवेक मद्भगान् ॥ १२ ॥ सप्त
 कुमार प्रदाम्य प्रविवेक यथागतम् । धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोबान्
 प्राप दुरासदान् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रेण सञ्जिता गान्धारी च यय
 स्त्रिणी । पत्नीभ्या सञ्जित पाण्डुर्महेन्द्रपदम् ययौ ॥ १४ ॥ विराट्-
 दुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पाण्डिव । निष्ठाक्रूरयाम्बाय भातु
 कम्पो विदूरथ ॥ १५ ॥ भूरियवा यययैव भूरिय पृथिवीपति ।
 कस्यैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तपेव च ॥ १६ ॥ दक्षरश्च सप्त भ्रात्रा
 यज्ञेन नरपङ्क्तव । विश्वेपा द्विजानान्ते विविशुर्नरपङ्क्तग ॥ १७ ॥
 वस्यं नाम महातेजा सोमपुत्र प्रतापवान् । सोऽभिमन्युनृसिंहस्य
 फाल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १८ ॥ स युद्धा स्वधर्मण यथा नान्य
 पुमान् ह्वित । विवेक साम धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथ ॥ १९ ॥
 आविवेक रवि कर्णो निहत परुषर्षभ । हापर अङ्गुनि प्राप
 धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रात्मजा सर्वे यातुधाना
 यलोत्कटा । ऋद्धिमन्तो महात्मान यन्त्रपूता दिव गता ॥ २१ ॥
 धर्ममेवाविशत् क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिर । अनन्तो भगवान्
 दिव प्रविवेक रसातलम् ॥ २२ ॥ पितामहतिवोगादै यो योगा
 नामधारयत् । य स नारायणो नाम दीपदेव साततम् ।
 तस्माप्नो वासुदेवस्तु धर्मणोऽन्ते विवेक च ॥ २३ ॥ षोडशस्त्री
 मधुप्राणि वासुदेवपरिग्रह । अमञ्जसा सरधत्या कालेन
 जायेज्य ॥ २४ ॥ तत्र त्यक्ता शरीराणि दिवमारुह्य पुन ।
 भाधैवाप्यरसो भूत्वा वासुदेवतुपागमा ॥ २५ ॥ क्षताक्षुक्ति

महाभारते धि वीरास्तु महारथा । यतोत्पत्ताश्चैव दिवा
यथाय मेधिरं ॥ २६ ॥ 'दृष्टोऽधममहायास राक्षस परि-
कीर्तिता । प्राप्ताग्ने क्रमयो राजन् सर्वे लोकानमृतमात् ॥ २७ ॥
भयनश्च महेंद्रस्य हृदयरथ च धीमत । वरुणस्य तथा शिखान्
विचित्र पुरुषपेमा ॥ २८ ॥ एतस्मै सर्वमाप्तात निजरेण महा-
द्युति । कुक्ष्या जरित हृत्पदं पाण्डवानां भारत ॥ २९ ॥

गौतम्याय । एतन् द्रुपदा द्विजश्रेष्ठा स राजा जनमेजय ।
निगितोऽभवत्पथं यज्ञकर्मन्तरेष्वथ ॥ ३० ॥ ततः समापद्या-
मासु कर्म तत्तस्य याजका । चास्तोरुथाभवत् प्रीत परिमोक्ष
भुजङ्गमात् ॥ ३१ ॥ ततो द्विजतोन् सर्वाष्टान् दक्षिणाभिरतो-
पयत् । पूजितास्तपि ॥ राजा ततो जग्मुर्वयागतम ॥ ३२ ॥
विचित्रियिज्ञा विप्रास्तान् राजापि जनेमेजय । ततस्तच्चमिस्ताया-
स पुनरायाहनादयम् ॥ ३३ ॥ एतस्मै सर्वमाप्तात वैशम्पायन-
कीर्तितम् । व्यासाश्रया समाप्तात सर्वसत्वे नृपस्य हि ॥ ३४ ॥
पुण्योऽयमितिहामास्य पवित्रश्रेष्ठगुत्तमम् । कृष्येन मुनिना विप्र
निर्मित सपरादिना ॥ ३५ ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता
रुता । अतोन्द्रिय शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३६ ॥ ऐश्वर्यं
यत्तता चैव साध्ययोगवता तथा । नैकतन्त्रविशुद्धेन हृदा दिव्येन
चक्षुषा ॥ ३७ ॥ कीर्त्तिं प्रययता लोके पाण्डवाना महात्मनाम् ।
अन्येषा क्षत्रियाणाञ्च भूरिद्विगतेष्वसाम् ॥ ३८ ॥ यदेह आतथे-
द्विहान् सदा पर्वणि पर्वणि । सूतपापा जितस्वगो ब्रह्मभूयाय
कल्पते ॥ ३९ ॥ कार्यं वेदमिदं सर्वं शृणुयाद्य समाहित ।
ब्रह्महत्यादिपापाना कीटिस्तस्य विनश्यति ॥ ४० ॥ यदेह याज-
येत् याज्ञे ब्राह्मणान् मादमन्तत । अक्षय्यमन्नपान वै पितृ-
स्तस्योपतिष्ठते ॥ ४१ ॥ अज्ञा यद्ग्नं कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
महाभारतमाख्यञ्ज पश्यत् समाप्तं पश्यन्ते ॥ ४२ ॥ यद्वातो-

कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः । महाभारतमाख्याय पूर्वं
 मन्त्रां प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ भरताना मन्त्रं प्रमुच्यते तस्माद्भारतमुच्यते ।
 महाभारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ ४४ ॥ निरुक्तमस्य यो
 वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च भरतर्षभ
 ॥ ४५ ॥ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहान्ति न कुत्रचित् । अयो
 नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणेन च
 राज्ञा च गर्भिण्या चैव योपिता । स्वर्गकामो लभेत् स्वर्गं जय-
 कामो लभेज्जयम् ॥ ४७ ॥ गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बह्व-
 भागिनीम् । तनागव्यं मोक्षय ज्ञप्पाद्वैपायनः प्रभुः ॥ ४८ ॥
 सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्माकाम्यया । पृष्टिं शतसहस्राणि
 चक्रारान्यां च संहिताम् ॥ ४९ ॥ त्रिंशत्शतसहस्राणि देवलोके
 प्रतिष्ठितम् । पित्रे पञ्चदश श्रेयं यक्षलोके चतुर्दश ॥ ५० ॥ एकं
 शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रभाषितम् । नारदोऽथावयहेवानशितो
 दिवसः पितॄन् ॥ ५१ ॥ रक्षोयक्षाच्छुक्रो मत्तारान् वैशम्पायन एव
 तु । इतिहासमिमं पृच्छ महायं वेदसम्मितम् ॥ ५२ ॥ व्यासोक्तं
 श्रूयते धीन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । स नरः सर्वकामांश्च कौन्तिं
 प्राप्येह शौनक ॥ ५३ ॥ गच्छेत् परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति
 संशयः । भारताययनात् पृष्ठादपि पादमधीयतः ॥ ५४ ॥
 अथवा परया भक्त्या आच्यते चापि धीन तु । अहधानस्य पूजन्ते
 सर्वपापाप्यग्रेयतः ॥ ५५ ॥ महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्स्नमां संहितां
 पुरा । श्लोकीयतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ॥ ५६ ॥ माता-
 पित्रसहस्राणि पुत्रदारमतानि च । संसारेष्वनुभूतानि यान्ति
 यास्यन्ति चापरे ॥ ५७ ॥ शरीरस्थानसहस्राणि भयस्थानमतानि
 च । दिवसे दिवसे मूढमानि यन्ति न पण्डितम् ॥ ५८ ॥ लङ्घ-
 वाङ्गविरोम्येय न च कस्मिन् शृणोति मे । धर्मादयं कामश्च स
 निमयं न सेव्यते ॥ ५९ ॥ न जातु कामाश्च भवान्न लोभादभं

त्यजेष्ठीवितस्यापि हेतोः । नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो
 नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ६० ॥ इमां भारतमावित्रीं प्रात-
 र्त्त्याय यः पठेत् । स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६१ ॥
 यथा समुद्रो भगवान् यथा च हिमवान् गिरिः । स्यातामुभौ
 रत्ननिधौ तथा भारतमुच्चये ॥ ६२ ॥ काष्ठां वेदागमं विद्वान्
 व्याययित्वायमसूते । इमं भारतमाख्यानं यः पठेत् सुसमाहितः ।
 स गच्छेत् परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ हैपायनोष्ठ-
 पुटनिःसृतममनेयं पुष्पं पवित्रमयं पापहरं शिवञ्च । यो भारतं
 समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजजैरभिषिचनेन ॥ ६४ ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । भगवन् केन विधिना श्रोतव्यं भ...
 सुधैः । फलं किं कै च देवाय पूज्या वै पारशेव्यिह ॥ १ ॥ दियं
 समाप्ते भगवन् किञ्च पर्वणि पर्वणि । वाचकः कौटुम्भसात्र एष्टव्य-
 स्तद्ब्रवीहि मे ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन् विधिमिमं फलं यदापि
 भारत । श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुदच्छसि ॥ ३ ॥ दिवि
 देवा महीपाला क्रीडार्यमवनिं गताः । कृत्वा कार्यमिदञ्चैव ततश्च
 पुनरागताः ॥ ४ ॥ हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समासतः ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च सञ्चारं वसुधातले ॥ ५ ॥ अत्र रुद्रास्तथा
 सोम्या विश्वे देवाश्च शाश्वताः । आदित्यायाश्चिनी देवी लोक-
 पाला मधुपदेः ॥ ६ ॥ गुह्यकायं सगम्बर्वा नागा विद्याधरस्तथा ।
 सिद्धा धर्माः स्वयम्भूयः सुनिभिः कायगोचरः ॥ ७ ॥ गिरयः
 मागरा नखस्तथैवाप्यरसा गणाः । शृङ्गाः सम्यक्सरायैव भयना
 क्षत्रस्तथा ॥ ८ ॥ स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगन् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतयेष्ट एकस्मिन्ने दृश्यते ॥ ८ ॥ तेषां शुद्धा प्रतिष्ठानं
नामकर्मानुकीर्तनात् । कृत्वापि पातकं घोरं सर्वो मुच्येत मानवः
॥ १० ॥ इतिष्ठासमिमं शुद्धा यथायदनुपूर्वशः । संयतात्मा शुचि-
भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥ ११ ॥ तेषां आदानि दद्यानि शुद्धा
भारत भारतम् । द्राक्ष्यतेऽप्यो यथायत्नधा भक्त्या च भरतर्षभ
॥ १२ ॥ महादानानि दद्यानि दद्यानि विविधानि च । गावः
कास्थोपदोद्याय कन्याश्चैव स्वलङ्घिताः ॥ १३ ॥ सर्वकामशुणोपेता
यानानि विविधानि च । भवनानि त्रिचिन्ताणि भूमिर्वासांसि
काञ्चनम् ॥ १४ ॥ वाहनानि च दद्यानि हवा मत्ताय वारणाः ।
शयनं त्रिविकाराय स्यन्दनाय स्वलङ्घिताः ॥ १५ ॥ यदाहुहे वरं
क्षिप्रिद्यद्दस्ति महिमदम् । तत्तद्देयं दिक्षातिभ्य आत्मा दाराय
सूनवः ॥ १६ ॥ अडया परया दातुं क्रमशस्तस्य पारणः ।
शक्तिः सुमना दृष्टः शुच्यसुरविकल्पकः ॥ १७ ॥ सत्याज्जवरतो
दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः । अद्धानो जितक्रोधो यथा शिध्यति
नत् शृणु ॥ १८ ॥ शुचिः शौलाश्रिताचारः शुद्धवाचा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अद्धानोऽनसूयकाः ॥ १९ ॥ स्वपवान्
सुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः । दानमानस्यहीतय नाथो
भवेति वाचकः ॥ २० ॥ अविश्रम्यमनायस्तमद्रुतं धीरमूर्जितम् ।
असंयक्ताचरपदं स्वरभाससमन्वितम् ॥ २१ ॥ त्रिषष्टिवर्षसंयुक्त-
मष्टस्थानसमीरितम् । वाचयेदाचकः स्वस्थः स्वाधीनः सुसमाहितः
॥ २२ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं चर-
स्वतीचैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ २३ ॥ इष्टयादाचकात् राजन्
शुद्धा भारत भारतम् । नियमस्थः शुचिः श्रोतुः शृणुन् स फल-
मश्नुते ॥ २४ ॥ पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कामैश्च तपयेत् ।
अजिहोमस्य यज्ञस्य फलं वै लभते नरः ॥ २५ ॥ अप्सरेगण-
चक्षीणं विमानं लभते मयत् । प्रदृष्टः संतु द्वैश्च दिवं याति

समाहितः ॥ २६ ॥ द्वितीयं पारणं प्राप्य सीधिरात्रफलं लभेत् ।
 सर्वं रत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥ २७ ॥ दिव्यमालाम्बर-
 धरो दिव्यगन्धविभूषितः । दिव्यगन्धधरो नित्यं देवल्लोके मण्डो-
 यते ॥ २८ ॥ तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् । वस-
 त्वमेरुसहायो वर्षाण्युत्तमो दिवि ॥ २९ ॥ चतुर्थं वाजपेयस्य
 पञ्चमे दिगुणं फलम् । उद्दितादित्यसहायं चमलस्तमूनलोपमम्
 ॥ ३० ॥ विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति । वर्षाण्युत्तमं
 भवने प्रकृत्य दिवि मोदते ॥ ३१ ॥ षष्ठे दिगुणमस्तीति सप्तमे
 त्रिगुणं फलम् । कीलासप्रिखराकारं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ३२ ॥
 परिशिष्टञ्च बद्ध्वा मणिविद्रुमभूषितम् । विमानं समधिष्ठाय
 कामगं सायरोमणम् ॥ ३३ ॥ 'सर्वान् लोकान् विपरते द्वितीय
 द्वय भास्करः । अष्टमे राक्षस्यस्य पारणे लभते फलम् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रोदयमिदं रम्यं विमानमधिरोहति । चन्द्ररश्मिप्रीतिकार्यै-
 र्युयैर्युक्तं मनोजवै ॥ ३५ ॥ सैव्यमानं वरलीणां चन्द्रात् कान्त-
 तरैर्मुखैः । मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निखनैः ॥ ३६ ॥
 अष्टे परमनारीणां सुखपुत्री विबुधते । नयने क्रतुराजस्य
 वाजिमेधस्य भारत ॥ ३७ ॥ काञ्चनस्तम्भनिर्गुह्यं वैदूर्यकृतवेदि-
 कम् । जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो दृढम् ॥ ३८ ॥ शिष्टितं
 पाण्डुराद्यष्टैर्गन्धर्वैर्दिविचारिभिः । विमानं समधिष्ठाय विमा
 परमया ज्येष्ठम् ॥ ३९ ॥ दिव्यमालाम्बरधरो दिव्यचन्दनभूषितः ।
 मोदते दैवतैः सार्द्धं दिवि ह्य इवापरः ॥ ४० ॥ दशमं पारणं
 प्राप्य दिगातो न भिष्यत् यः । क्रिद्दीणो जालानि योपं पताकाध्वज-
 योमितम् ॥ ४१ ॥ रत्नवेदिकसम्पाद्य वैदूर्यमणितोरणम् । शृंग-
 जालपरिचितं प्रजालजलभीषुत्तम् ॥ ४२ ॥ 'अथर्वर्णोत्तमं यज्ञै-
 रणरोभिद्य योमितम् । विमानं सुहृतायामं सुखिने शोषयति ॥ ४३ ॥
 गुह्येनाग्निजनेन जाम्बूनदविभूषितम् । दिव्यचन्दनकिष्कात्री

विशेषविशेषिरियम् ।

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतग्रन्थस्य चयनपुस्तकानां
सख्यायां भारतस्य मन्त्राभिस्तृतीयसंस्करणमस्य । यद्युना च प्रथम-
संस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकाश्च तुल्यमेव भारतखण्डं
प्राप्नुवन्ति । द्वितीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्प्रतं
विद्यमानान्युत्तरखण्डानि हातव्यानि युगपदेव ग्राहकेभ्यः ।
प्राप्तवन्ते यदि चोपेव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-
मिष्यन्तीति आशङ्कते । कतिपयसंख्यायं भारतस्यायुनापि
वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
येतत् । विशेषपुण्यामोऽतः प्रेषकः कृपया ज्ञेयत्वाद् । प्रेषण-
व्यवहारिकज्ञययावत् ।

हातव्य भारत कार्यालयः

कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः ।

‘विशेषविशेषितिरियम् ।’

द्वितीयसंस्करणे मुद्रितस्य भारतग्रन्थस्य चयनपत्रतावी-
संख्यायां भारव्यमप्राभिस्तृतीयसंस्करणमस्य । अष्टमा च प्रथम-
संस्करणग्राहका द्वितीयसंस्करणग्राहकायं सुखमेव भारतखण्डं
प्राप्नुवन्ति । तृतीयसंस्करणे मुद्रितानां भारतस्य खण्डितखण्डानां
मुद्रणात् परं द्वितीयसंस्करणमुद्रितानि सर्वाण्येव भारतस्य साम्प्रतं
विद्यमानान्युत्तरखण्डानि दातव्यानि युगपदेव दद्याद्दीप्य ।
प्राप्तवन्ते परदि त्रीण्येव संस्करणानि युगपत् परिसमाप्तिमाग-
मिस्सन्तीति आशासने । तृतीयसंस्करणं भारतस्योद्योगि-
वितरणीयाः सन्ति । पुनः संस्करणमस्य च नो भावि स्थिर-
मेतत् । विश्रामयामोऽतः प्रेषयः कृमयः प्रेषयः । प्रेषण
व्ययादिकश्चयथावत् ।

दातव्य भारत कार्यालय
कलिकाता ।

श्रीप्रतापचन्द्र राव ।